

**FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI PROGRAMI**

**EVLİYA ÇELEBİ'NİN SEYAHATNAME'SİNDE
KAVRAMSAL METAFORLAR**

DOKTORA TEZİ

ZEHRA SAĞ YENER

İSTANBUL, 2024

**FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI PROGRAMI**

**EVLİYA ÇELEBİ’NİN SEYAHATNAME’SİNDE
KAVRAMSAL METAFORLAR**

DOKTORA TEZİ

**ZEHRA SAĞ YENER
(191101002)**

**Danışman
(Prof. Dr. Musa Duman)**

İSTANBUL, 2024

04/06/2024

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı doktora programı öğrencisi 191101002 numaralı Zehra Sağ Yener'in hazırladığı "Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'nde Mecazlı Anlatım" konulu Doktora tezi ile ilgili Tez Savunma Sınavı, 04/06/2024 Salı günü saat 01:00'de yapılmış, sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **Kabulüne Oy Çokluğu/Oy Birliği** ile karar verilmiştir.

Tez adı değişikliği yapılması halinde: Tez adının Evliya Çelebi'nin Seyahatname'sinde Kavramsal Metaforlar şeklinde değiştirilmesi uygundur.

Jüri Üyesi	Karar
1. (Danışman) Prof. Dr. Musa Duman	Kabul.....
2. Prof. Dr. Hanifi Vural	Kabul.....
3. Prof. Dr. Hayati Develi	Kabul.....
4. Prof. Dr. Hatice Tören	Kabul.....
5. Doç. Dr. Feryal Korkmaz	Kabul.....
6. (İkinci Danışman)*.....	
*2. Danışman varsa doldurulması gerekmektedir.	

ETİK BİLDİRİM

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bağlı olduğum üniversite veya bir başka üniversitedeki başka bir çalışma olarak sunulmadığını beyan ederim.

Zehra Sağ Yener

EVLİYA ÇELEBİ’NİN SEYAHATNAME’SİNDE KAVRAMSAL METAFORLAR

Zehra Sağ Yener

ÖZET

Bu tezde Evliya Çelebi Seyahatnamesi’nin ilk dört cildinde geçen duygu metaforları kavramsal metafor teorisi kapsamında ele alınmıştır. Bu çalışma ile hem teoriyi bir eser üzerinde incelemek ve araştırmak hem de Seyahatname’nin dil özelliklerini ve metafor zenginliğini ortaya çıkarmak hedeflenmiştir. Bu tez çağdaş bir kuramın klasik bir eser üzerinde kapsamlı bir şekilde uygulanması ve incelenmesi, böylece dönemin metaforik dili, dolayısıyla düşünme ve dünyayı algılama biçimi hakkında bilgi vermesi gibi noktalardan önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kavramsal Metafor Teorisi, Duygu, Metafor, Evliya Çelebi, Seyahatname

CONCEPTUAL METAPHORS IN THE EVLİYA ÇELEBİ'S

SEYAHATNAME

Zehra Sağ Yener

ABSTRACT

In this study, emotion metaphors in the first four volumes of Evliya Çelebi's Seyahatname are analysed within the scope of conceptual metaphor theory. With this study, it is aimed both to examine and investigate the theory on a work and to reveal the language features and metaphor richness of the Seyahatname. This thesis is important in terms of applying and analysing a contemporary theory on a classical work in a comprehensive way, thus providing information about the metaphorical language of the period and thus the way of thinking and perceiving the world.

Keywords: Conceptual Metaphor Theory, Emotion, Metaphor, Evliya Çelebi, Seyahatname

ÖN SÖZ

Kavramsal metafor teorisi düşünme ve dünyayı algılama biçiminin metaforik olduğunu öne sürer. Bu teoriye göre genel olarak soyut ya da anlaşılması nispeten zor olan kavramları somut ya da daha anlaşılır kavramlarla anlıyor ve deneyimliyoruz. Bu durum dile de yansır. A kavramını B kavramı açısından kavrar ve A'yı ifade ederken B'nin kavram dünyasını kullanırız. Bu iki kavram arasında bazı eşleşmeler ve bu eşleşmeleri sağlayan bazı etkenler bulunur. Bu çalışmada Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin ilk dört cildinde yer alan duygu metaforları kavramsal metafor teorisi kapsamında incelenmiştir. Çağdaş bir dilin örnekleri üzerinden ortaya konulan ancak tüm diller için geçerli bir iddiada bulunan bu kuramın Türkçe klasik bir eser üzerinde incelenmesi ve değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Ayrıca pek çok farklı konuyu atasözleri, deyimler, kalıp ifadeler, beyitler, argo vs. gibi farklı dilsel yapılarla aktaran Seyahatname'nin metaforik zenginliğini bu kuram aracılığı ile incelemek ve ortaya çıkarmak, tespit edilen metaforlar ile dönemin algılayış ve düşünme biçimi ve bunları hangi şekillerde dile yansıttıkları gibi sorulara yanıt aramaktadır.

Tespit edilen duygu metaforları yapısal, yönelim ve varlık metaforları şeklinde sınıflandırılarak türlerinin özelliklerine göre tahlil edilmiştir. Duygu metaforlarının oluşmasında etkili olan davranışsal, bilişsel, fizyolojik ve kültürel temeller açıklanmıştır. Sonuç olarak duygular gibi soyut alanların farklı etkenlerle somut alanlar açısından algılandığı ve ifade edildiği görülmüştür. Böylece çağdaş bir kuramın diller üzerindeki evrensel bu yaklaşımı 17. yüzyılda yazılmış bir eser üzerinde incelemeye tabi tutulmuş ve kuramı destekleyici sonuçlar elde edilmiştir. Ayrıca Seyahatname'de farklı duyguları ifade ederken kullanılan çeşitli metaforlar ve bu metaforların ortaya çıkmasını sağlayan algılama biçimleri ortaya konulmuştur.

Bu tezin hazırlanmasında yardım ve tavsiyeleri ile yol gösteren kıymetli hocam Prof. Dr. Musa Duman'a en içten teşekkürlerimi sunuyorum. Tez izleme komitemde yer alarak, çağdaş bir kuram üzerinde çalışmaya beni yönlendiren Prof. Dr. Hayati Develi ve

değerli görüşlerini paylaşan Prof. Dr. Hanifi Vural hocalarıma, tezim için Johannes Gutenberg Üniversitesi'nde araştırma yapma imkânı sağlayan Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesine, değerli yönlendirmelerde bulunan saygıdeğer hocam Prof. Dr. Julian Rentzsch'e ve erasmus boyunca zorlukları paylaştığım ve tezim için gerekli kaynaklara yönlendiren Fatma Betül Güneş'e ayrıca teşekkür etmek isterim. Her daim maddi ve manevi fedakarlıklarda bulunan ve eğitim hayatım boyunca hiçbir zaman desteğini esirgemeyen aileme, bilhassa tez süresince çıkmazlarımda beni her zaman aydınlatan ablam Esmâ Sağ Şencal'a, tezimin kontrollerini yapan ablam Şeyma Sevim'e ve her zaman desteğini yanımda hissettiğim, tezime çokça katkıları olan değerli eşim Oğuzhan Yener'e şükranlarımı borçluyum.

Mayıs, 2024

Zehra Sağ Yener

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iv
ABSTRACT	v
ÖN SÖZ	vi
TABLolar	xv
ŞEKİLLER	xvi
KISALTMALAR	xvii
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	9
1. METAFORUN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ	9
1.1. TERİM VE KAVRAM OLARAK METAFOR	9
1.2. DÜZ ANLAM VE MECAZİ ANLAM	9
1.3. METAFOR VE MECAZ	12
İKİNCİ BÖLÜM	14
2. METAFORUN TARİHİ: KLASİK VE MODERN YAKLAŞIMLAR	14
2.1. KAVRAMSAL METAFOR TEORİSİ	18
2.1.1. Metaforlar Öncelikle Düşüncede Ortaya Çıkar	18
2.1.2. Kavramsal Metaforların Sistemi	19
2.1.3. Eşleştirme (Mapping)	20
2.1.4. İmaj-şemaları	22
2.1.5. Somut Alandan Soyut Alana	23
2.1.6. Kavramsal Metaforların Temeli	24
2.1.7. Gizleme ve Açığa Çıkarma	25
2.1.8. Metaforik Yapının Kısmi Doğası	25
2.1.9. Bağlamın Önemi	26
2.1.10. Metafor ve Kültürel Uyum	26
2.1.11. Metafor ve Fiziksel Çevre	28

2.1.12.	Tutarlılık.....	29
2.1.13.	Tecrübe	29
2.2.	KAVRAMSAL METAFOR TÜRLERİ.....	30
2.2.1.	Yapısal Metaforlar.....	30
2.2.2.	Yönelim Metaforları	32
2.2.3.	Kapsayıcı/Taşıyıcı Metaforlar	38
2.3.	METONİMİ.....	39
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM		41
3. PSİKOLOJİDE DUYGU VE DUYGUNUN DİLSEL AKTARIMI.....		41
3.1.	DUYGU KAVRAMI VE DUYGU TEORİLERİ	41
3.3.	DUYGU METAFORLARI VE METONİMİLERİ.....	45
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM		52
4. EVLİYA ÇELEBİ SEYAHATNAMESİNDE DUYGU METAFORLARI		52
4.1.	CESARET	52
4.1.1.	Cesaret Duygusunda Kapsayıcı Metaforlar	53
4.1.1.1.	Öd Cesaretin Kabıdır	53
4.1.1.2.	Kalp Cesaretin Kabıdır	54
4.2.	GURUR.....	54
4.2.1.	Gurur Duygusunda Yapısal Metaforlar	55
4.2.1.1.	Gurur Damarların Hareket Etmesidir	55
4.3.	HAYRANLIK	56
4.3.1.	Hayranlık Duygusunda Yapısal Metaforlar.....	56
4.3.1.1.	Hayranlık Akla Zarar Vericidir	56
4.3.1.2.	Hayranlık Görme Duyusuna Zarar Verir	62
4.3.1.3.	Hayranlık Bilinç Bulanıklığıdır	65
4.3.1.4.	Hayranlık Nefes Keser.....	66
4.3.2.	Hayranlık Duygusunda Metonimiler	69

4.3.2.1.	Eli Ağza Götürmek/ Parmak Isırmak Hayranlık Yerine Geçer.....	69
4.4.	KORKU	72
4.4.1.	Korku Duygusunda Yapısal Metaforlar	73
4.4.1.1.	Korku Akla Zarar Vericidir	73
4.4.1.2.	Korku Fiziksel Bir Hasar Yaratır	79
4.4.1.3.	Korku Bir Yüktür	84
4.4.1.4.	Korku Bir Mekandır	85
4.4.1.5.	Korku Bir Düşmandır	87
4.4.2.	Korku Duygusunda Varlık Metaforları.....	88
4.4.2.1.	Korku Bir Varlıktır	89
4.2.1.	Korku Duygusunda Kapsayıcı Metaforlar	90
4.2.1.1.	Korku Bir Kaptır	90
4.2.1.2.	Beden Korkunun Kabıdır	92
4.2.1.3.	Gözler/Bakışlar Korkunun Kabıdır	93
4.2.2.	Korku Duygusunda Metonimiler	94
4.2.2.1.	Titreme Korku Yerine Geçer.....	94
4.2.2.2.	Bağırma/Çığlık Atma Korku Yerine Geçer.....	96
4.2.2.3.	Elleri Ovmak Korku Yerine Geçer	97
4.2.2.4.	Elleri Dize Vurmak Korku Yerine Geçer	97
4.2.2.5.	Yüz Renginin Değişmesi Korku Yerine Geçer	98
4.5.	MERHAMET	99
4.5.1.	Merhamet Duygusunda Yapısal Metaforlar	99
4.5.1.1.	Merhamet Yumuşak, Merhametsizlik Serttir	99
4.5.2.	Merhamet Duygusunda Kapsayıcı Metaforlar	100
4.5.2.1.	Kalp Merhametin Kabıdır	100
4.6.	MUTLULUK.....	101
4.6.1.	Mutluluk Duygusunda Yapısal Metaforlar	102

4.6.1.1.	Mutluluk Kendinden Geçmektir	102
4.6.1.2.	Mutluluk Akla Zarar Verir.....	107
4.6.1.3.	Mutluluk Fiziksel Bir Hasar Yaratır	109
4.6.1.4.	Mutluluk Canlılıktır	109
4.6.1.5.	Mutluluk Cennette Olmaktır	114
4.6.1.6.	Mutluluk Sıcaktır.....	115
4.6.1.7.	Mutluluk (Dünyaya) Sahip Olmaktır.....	116
4.6.1.8.	Mutluluk Kalbin Açılmasıdır/Genişliktir	118
4.6.1.9.	Mutluluk Bir Yiyecektir	120
4.6.1.10.	Mutluluk Bir Mekândır.....	123
4.6.1.11.	Mutluluk Bir Nesnedir	124
4.6.2.	Mutluluk Duygusunda Kapsayıcı Metaforlar	125
4.6.2.1.	Mutluluk Bir Kaptır	125
4.6.2.2.	Kalp Mutluluğun Kabıdır	127
4.6.2.3.	Yüz ve Göz Mutluluğun Kabıdır	130
4.6.3.	Mutluluk Duygusunda Yönelim Metaforları	131
4.6.3.1.	Mutluluk Yukarıdadır.....	131
4.6.4.	Mutluluk Duygusunda Metonimiler	132
4.6.4.1.	Gülmek Mutluluğun Yerine Geçer.....	132
4.6.4.2.	Dans Etmek Mutluluğun Yerine Geçer	135
4.7.	NEFRET	137
4.7.1.	Nefret Duygusunda Yapısal Metaforlar.....	137
4.7.1.1.	Nefret Yüz Çevirmektir.....	138
4.7.2.	Nefret Duygusunda Kapsayıcı Metaforlar	139
4.7.2.1.	Kalp Nefretin Kabıdır	139
4.8.	ÖFKE.....	141
4.8.1.	Öfke Duygusunda Yapısal Metaforlar.....	142

4.8.1.1.	Öfke Ateştir	142
4.8.1.2.	Öfke Bir Mekandır	146
4.8.1.3.	Öfke Çevresine Zarar Vericidir	147
4.8.2.	Öfke Duygusunda Varlık Metaforları	148
4.8.2.1.	Öfke Canlı Bir Varlıktır	148
4.8.3.	Öfke Duygusunda Kapsayıcı Metaforlar	149
4.8.3.1.	Gözler Öfkenin Kabıdır	149
4.8.4.	Öfke Duygusunda Metonimiler	150
4.8.4.1.	Tüylerin Diken Diken Olması Öfke Yerine Geçer	150
4.8.4.2.	Bağırmak Öfke Yerine Geçer	151
4.8.4.3.	Şiddet Davranışı Öfke Yerine Geçer	151
4.9.	SAYGI	152
4.9.1.	Saygı Duygusunda Yapısal Metaforlar	152
4.9.1.1.	Saygı Sahip Olunan Bir Nesnedir	152
4.9.2.	Saygı Duygusunda Metonimiler	154
4.9.2.1.	Başı/ Yüzü Yere Eğmek Saygı Yerine Geçer	154
4.9.2.2.	El/ Ayak / Yer / Etek Vb. Öpmek Saygı Yerine Geçer	159
4.9.2.3.	Ayağa Kalkmak/Ayakta Durmak Saygı Yerine Geçer	165
4.10.	SEVGİ	167
4.10.1.	Sevgi Duygusunda Yapısal Metaforlar	169
4.10.1.1.	Sevgi Sıcaklıktır	169
4.10.2.	Sevgi Duygusunda Kapsayıcı Metaforlar	170
4.10.2.1.	Kalp/Ciğer Sevginin Kabıdır	170
4.10.2.2.	Göz Sevginin Kabıdır	177
4.10.3.	Sevgi Duygusunda Metonimiler	179
4.10.3.1.	Okşamak Sevgi Yerine Geçer	179
4.10.3.2.	Sarılmak Sevgi Yerine Geçer	179

4.10.3.3. Öpmek Sevgi Yerine Geçer	183
4.11. ŞAŞKINLIK	185
4.11.1. Şaşkınlık Duygusunda Yapısal Metaforlar	185
4.11.1.1. Şaşkınlık Nefes Keser	185
4.11.1.2. Şaşkınlık Akla Zarar Verir	187
4.11.1.3. Şaşkınlık Canlılığın Kaybıdır	189
4.11.1.4. Şaşkınlık Yüzden Kanın Çekilmesidir /Yüzün Beyaz Olmasıdır	190
4.11.2. Şaşkınlık Duygusunda Kapsayıcı Metaforlar	191
4.11.2.1. Şaşkınlık Bir Kaptır.....	191
4.11.3. Şaşkınlık Duygusunda Metonimiler	193
4.11.3.1. Eli Ağza Götmek Şaşkınlık Yerine Geçer.....	193
4.12. TELAŞ.....	196
4.12.1. Telaş Duygusunda Varlık Metaforları.....	196
4.12.1.1. Telaş Bir Varlıktır	197
4.12.1.2. Telaş Bir Nesnedir	198
4.13. ÜZÜNTÜ.....	198
4.13.1. Üzüntü Duygusunda Yapısal Metaforlar.....	200
4.13.1.1. Üzüntü Ateştir/Yakıcıdır.....	200
4.13.1.2. Üzüntü Bir Yüktür.....	206
4.13.1.3. Üzüntü Fiziksel Bir Hasardır.....	209
4.13.1.4. Üzüntü Hastalıktır	216
4.13.1.5. Üzüntü Akla Zarar Vericidir.....	217
4.13.1.6. Üzüntü Bir Yiyecektir	218
4.13.1.7. Üzüntü Canlılığın Kaybıdır	219
4.13.1.8. Üzüntü Bir Güçtür.....	220
4.13.1.9. Üzüntü İstenmeyen Bir Şeydir.....	221
4.13.1.10. Üzüntü Darlıktır	223

4.13.1.11. Üzüntü Sahip Olunan Bir Nesne	224
4.13.1.12. Üzüntü Bir Kaptaki Sıvıdır.....	225
4.13.1.13. Üzüntü Toz, Kir, Pastır	228
4.13.2. Üzüntü Duygusunda Varlık Metaforları	231
4.13.2.1. Üzüntü Bir Varlıktır	231
4.13.3. Üzüntü Duygusunda Kapsayıcı Metaforlar.....	232
4.13.3.1. Üzüntü Bir Kaptır.....	232
4.13.3.2. Kalp/Ciğer Üzüntünün Kabıdır.....	233
4.13.4. Üzüntü Duygusunda Metonimi.....	236
4.13.4.1. Feryat Etmek Üzüntü Yerine Geçer	236
4.13.4.2. Dövünmek Üzüntü Yerine Geçer	239
4.13.4.3. Ağlamak Üzüntü Yerine Geçer.....	240
4.13.4.4. Yüzde Sararma Solma Üzüntü Yerine Geçer.....	244
SONUÇ	245
KAYNAKÇA.....	255

TABLÖLAR

Tablo 1. Temel Duygular	45
-------------------------------	----

ŞEKİLLER

Şekil 1. Duygu Dili Türleri	46
-----------------------------------	----

KISALTMALAR

Ar.	Arapça
birl.	Birleşik
Bkz.	Bakınız
Bs.	Basım
Çev.	Çeviren
Ed.	Editör
Fars.	Farsça
Haz.	Hazırlayan
is.	İsim
KMT	Kavramsal metafor teorisi
Örn	Örnek
pp.	Paper
s.	Sayfa
sıf.	Sıfat
t.y.	Tarih yok
TDK	Türk Dil Kurumu
Trans.	Translator

vd. ve diğlerleri

vs. vesaire

zf. Zarf

GİRİŞ

Konu

Kavramsal metafor teorisi geleneksel yaklaşımlardan pek çok açıdan ayrılır ve her dil ve dönem için geçerli evrensel bir iddiada bulunur. Bu kurama göre metafor, bir kavramı başka bir kavram açısından anlamak ve deneyimlemektir. Ayrıca metafor, düşünme ve algılamamanın doğal ve kaçınılmaz bir parçasıdır. Çoğunlukla farkına bile varmadan dünyayı metaforik bir şekilde algılar ve ifade ederiz. Dolayısıyla metafor olmadan bir düşünme ve dil mümkün değildir. Metafor yalnızca retorik dile ait bir edebi sanat değil, günlük dil de dahil dilin her alanında özel bir yeteneğe sahip olmaksızın herkes tarafından zahmetsizce kullanılır. Kavramsal metafor teorisi, geleneksel yaklaşımlardan bu noktalarda ayrışır. Nitekim klasik anlayışta metafor, edebi dilde özel bir yetenek ve çaba ile ortaya konulan bir sanattır. Metafor, akıl yürütmenin ayrılmaz bir parçası değildir ve metafor olmadan da iletişim mümkündür. Modern ve geleneksel yaklaşımların ayrıldığı bir diğer önemli husus da metaforun sistematığı ile ilgilidir. Nitekim klasik anlayışta metaforun, iki kavram arasındaki fiziksel benzerlik üzerine kurulu olduğu kabul edilirken kavramsal metafor teorisinde metaforun oluşması için iki kavram arasında algıya dayalı benzerlik ve deneyimde korelasyon gibi daha farklı etkenler söz konusudur. Kavramsal metafor teorisinin burada kısaca belirtilen bu hususiyetleri Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin ilk dört cildinde yer alan duygu metaforları üzerinde incelenmiştir.

17. yüzyılda yazılmış temelinde bir gezi kitabı olan Seyahatname, tarih, mimari, coğrafya, sanat, kültür gibi içerdiği geniş konu yelpazesi ile günümüz için çok değerli bir bilgi hazinesidir. Aynı zamanda atasözleri, deyimler, şairler, argo ifadeler, yöre halkından alıntılarla zengin bir dil yapısını da bünyesinde barındırmaktadır. Evliya Çelebi'nin kendine has bir üslubu vardır. Monoton bir anlatım yerine bazen gramer kurallarına

meydan okuyarak, bazen de kelimelerle oynayarak eğlenceli ve farklı yöntemler kullanmayı tercih eder. Ayrıca sıklıkla metaforik ifadelere yer verdiği görülür. Özellikle korku, üzüntü, mutluluk gibi duyguların ifade edildiği yerlerde metaforların sıklıkla kullanıldığı dikkat çekmektedir. Kendine özgü üslubu ve anlatımıyla öne çıkan, dilin bu şekilde ustalıklarla kullanıldığı bir eserde bu metaforik ifadeler ayrı bir önem kazanmaktadır. Bu çalışmada bu metaforik ifadeler tespit edilmiş ve kavramsal metafor teorisi kapsamında incelenmiştir. Sonuç olarak teoriyi destekleyici veriler ile dönemin dil ve düşünce yapısı hakkında bilgiler elde edilmiştir.

Amaç ve Önem

Türkçe klasik eserler ve bu eserlerdeki metaforlar mevcut literatürde çoğunlukla geleneksel yaklaşımın kabullerine göre ele alınmış ve incelenmiştir. Bu çalışmada ise çağdaş bir kuramı 17. yüzyılda kaleme alınmış bir eser üzerinde uygulamak ve incelemek hedeflenmiştir. Bu incelemenin iki amacı vardır. Birincisi kavramsal metafor teorisinin tüm diller ve dönemler için geçerli olduğu iddiasını bir eser üzerinde araştırmak ve sorgulamaktır. Nitekim bu teori ilk olarak çağdaş İngilizcedeki örnekler üzerinden ortaya konulmuştur. Sonrasında farklı modern ve klasik diller üzerinde uygulamaları yapılsa da halen yeniliğini korumaktadır. Dolayısıyla bu kuramı Türkçe klasik bir eser üzerinde incelemek ve sonuçlarını görmek hedeflenmiştir. İkincisi Seyahatname'nin özgünlüğünü ve dilsel zenginliğini bu teori vasıtası ile ortaya koymaktır. Evliya Çelebi eserinde tarih, edebiyat, sanat, günlük hayat, siyaset, ticaret, dil, müzik, mimari, coğrafya, yeme-içme, giyim-kuşam, masallar, efsaneler gibi neredeyse hayatın her alanına değinir. Her türlü farklı konuyu ele alırken metafor kullanımına da sıklıkla yer verir. Bu açıdan Seyahatname metafor incelemeleri için ön plana çıkmaktadır. Zira kavramsal metafor teorisi, metaforların hayatın her alanında kullanıldığını öne sürer. Pek çok muhtelif konuya temas etmesi günlük ve edebi dilden aktarımlar, atasözleri, deyimler, kalıp ifadeler ve argo, yabancı sözcükler, terkipler, ağız özellikleri gibi farklı dilsel yapıları inceleme fırsatı da sunar. Ayrıca Çelebi'nin eserinde kullandığı dil de aktardığı içeriğe göre çeşitlenir. Resmi, didaktik, edebi veya gündelik dilin örneklerini sergiler. Bu durum Seyahatname'yi metaforun yalnız edebi dilde değil dilin her alanında kullanıldığı savını

incelemek adına ayrıcalıklı konuma getirir. Kavramsal metafor teorisi metaforların herkes tarafından zahmetsizce kullanıldığını öne sürer. Evliya Çelebi de eserinde devlet büyüğü, köylü, esnaf gibi toplumun farklı kesimlerinden insanlarla arasında geçen diyalogları aktarır. Bu aktarımlar metaforlar incelemeleri için bolca veri sağlar.

Kısaca, hacim ve konu çeşitliliği bakımından geniş, dilsel açıdan ise zengin bir eser olan Seyahatname, kavramsal metafor teorisini incelemek için uygunluk arz eder. Ayrıca kavramsal metafor teorisi de Seyahatname'nin dil özelliklerini ve metaforik zenginliğini ortaya çıkarmak için uygun bir teknik sunar. Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin kavramsal metafor teorisi kapsamında incelendiği ilk çalışma olması hasebiyle bu araştırmanın literatüre önemli katkılar sağlaması umulmaktadır. Elde edilen metafor türleri, metaforik ifadelerdeki kaynak çeşitliliği, bu ifadelerin sıklık ve yoğunluğu gibi veriler, dönemin dili ve dolayısıyla düşünce yapısı ile dünyayı algılama biçimi hakkında önemli bilgiler sunacağı düşünülmektedir.

Yöntem

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi kullanılmış ve Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin ilk dört cildi örneklem alınmıştır. Bu eserde yer alan duygu metaforları kavramsal metafor teorisi kapsamında incelenmiş, elde edilen metaforik dilsel ifadeler türlerine göre yapısal, yönelim, varlık ve kapsayıcı metaforlar olmak üzere tasnif edilmiştir. Bu ifadelerdeki hedef alan ve kaynak alan belirtilmiş, bir duygu kavramını algılamak ve ifade etmek için belirli bir kaynak alanın tercih edilmesindeki bilişsel, fizyolojik, davranışsal ve kültürel etkenler ortaya konulmuştur.

Seyahatname konu bakımından geniş bir kapsama sahiptir. Evliya Çelebi yaşadığı zorlukları, sıkıntıları, gittiği coğrafyalarda karşısına çıkan ilginç manzaraları, gördüğü güzellikleri aktarmıştır. Dolayısıyla bazen üzüntü, bazen korku, bazen sevinç bazen de şaşkınlığı yansıtmıştır. Kısaca bu eser pek çok duyguyu aktarma noktasında zengin bir içeriğe sahiptir. Bu sebeple Seyahatnamede bir metafor araştırması için duygu metaforlarını ele almak tercih edilmiştir.

Seyahatname'nin ilk dört cildinde duygu anlatan bütün metaforik ifadeler değerlendirilmeye alınmıştır. Sonuç olarak metaforik ifadelerle aktarılan cesaret, gurur,

hayranlık, korku, merhamet, mutluluk, nefret, öfke, saygı, sevgi, şaşkınlık, telaş ve üzüntü olmak üzere on üç adet duygu tespit edilmiştir. Bu duyguları anlatan metaforlar (Örn: ÖFKE ATEŞTİR) literatürde yaygın olduğu şekliyle büyük harflerle yazılmıştır. Her bir metafor için içerisinde metaforik dilsel ifadenin geçtiği (Örn: ...ateş pare olup...) örnek cümle veya cümlelere yer verilmiştir. Bu metaforik dilsel ifadeler cümle içinde ayırt edici olması için kalın yazı tipi ile gösterilmiştir. Tekrara düşmemek ve yerden tasarruf etmek adına birbirlerine benzer metaforik ifadeler içerisinde yeterli sayıda örnekler seçilerek verilmiştir. Her bir örnek cümlelerin sonunda parantez içerisinde sırasıyla cilt, sayfa ve satır numarası yazılmıştır. Teze alınmayan örneklerin Seyahatname’de geçtiği yerler cilt, sayfa ve satır numarası şeklinde paragraf sonunda ayrıca aktarılmıştır.

İlk dört ciltte yer alan metaforları tespit etmek için müellif hattı esas alınmıştır. Transkripsiyonlu metinde ve günümüz Türkçesi çevirisinde Yapı Kredi Yayınlarının çalışmasından yararlanılmış fakat gerekli görülen yerlerde farklı tercihlerde bulunulmuş veya düzeltmeler yapılmıştır.

Literatür taraması

Kavramsal metafor teorisi (KMT), metafora klasik yaklaşımlardan farklı bir bakış açısı getirmiş ve yeni bir pencere açmıştır. İlk olarak George Lakoff ve Mark Johnson, 1980 yılında yayınladıkları *Metaphors We Live By* adlı eserlerinde KMT ile ilgili görüşlerini belirtmişlerdir. Bilişsel bilim perspektifinde yaklaştıkları bu kuramda temel olarak dünyayı algılamamıza yarayan kavramların çoğunlukla metaforik olduğu iddiası ön plana çıkar. Bu tezde kavramsal metaforların tanımı, sistematığının açıklanması ve tasnifinde bu eser esas alınmıştır.

Aristoteles’ten bu yana klasik teorisyenler, kelimelerin normal günlük anlamlarında kullanılmadığı yeni şiirsel dilin metafor örneklerine atıfta bulunmuşlardır. Günlük dilde metaforun olmadığı hatta günlük dil ile metaforik dilin tamamen birbirine zıt olduğu kabulü yerleşmişti (Lakoff, 1992, s. 202). Klasik yaklaşımlarda metafor, dili süsleme ve insanlar üzerinde etki yaratma işlevlerine sahip edebi bir ifade yöntemi olarak görülürken KMT’de metaforun yalnızca kelimelerde ve dilde değil, düşünce ve eylemlerde de mevcut olduğu kabul edilir. KMT’nin en önemli iddiası kavramsal

sistemimizin doğası gereği metaforik olduğudur. Daha farklı bir ifade ile KMT, düşünme ve dünyayı algılama biçimimizin metaforik olduğunu iddia eder. Kavramlar, en ince ayrıntısına kadar hayatımıza yerleşmiş durumda oldukları için kavramların metaforik olması düşüncelerimizin, eylemlerimizin günlük hayatımızın da çoğunlukla metaforik olması anlamına gelir (Lakoff ve Johnson, 1980, s. 3). Bu yüzden bu teoriye göre metaforsuz bir hayat mümkün değildir. Bu teoriye göre en kısa ve öz tanımıyla “metafor, bir kavram veya deneyim alanını bir başkası açısından anlamaktır” (Lakoff, 1980, s. 209). Bir diğer deyişle zor, karmaşık, soyut veya daha az tanımlanmış kavramları daha anlaşılır kavramlar açısından anlamaya çalışmaktır (Gibbs, 2017, s. 4).

Metaforlar, özel bir yeteneği olmayan sıradan insanlarca gündelik hayatta büyük bir zihin faaliyeti gerektirmeksizin kullanılır. Onların hayatımızda bu kadar aktif ve vazgeçilemez bir yeri olduğunun çoğunlukla farkında değilizdir (Lakoff ve Johnson, 1980, s. 12). Metaforlar rastgele meydana gelmezler. Günlük hayattaki tecrübeye dayanır ve içinde bulunduğu kültüre göre şekillenir.

KMT ile ilgili pek çok çalışma ortaya konulmuş ve bu teori pek çok araştırmacı tarafından geliştirilmiştir. Lakoff ve Johnson’ın dönüm noktası olarak kabul edilen *Metaphors We Live by* (1980) modern metafor yaklaşımlarının temeli kabul edilse de bu eser, Nagy (1974) ve Reddy (1979)’nin çalışmalarından yararlanmıştır.

KMT’ne önemli katkılarda bulunan ve bu alanda pek çok çalışma ortaya koyan isimlerden biri Mark Turner’dır. *Death is The Mother of Beauty* (1987) isimli kitabında, günlük haritalama sistemini ayrıntılı olarak incelemiştir. Turner ve Lakoff, 1989’da yayınladıkları *More Than Cool Reason* adlı eserlerinde edebi metaforların metafor sistemindeki yerini ele almışlardır.

Andrew Ortony editörlüğünde ilk baskısı 1979’da yayınlanan *Metaphor and Thought* isimli kitap metafor çalışmalarında önemli bir yere sahiptir. Felsefe, dilbilim, psikoloji ve siyaset bilimi alanlarındaki önemli akademisyenlerin katkılarını içeren metafora ayrılmış ilk disiplinler arası eserdir. Bu eser bir klasik haline gelmiş ve pek çok metafor çalışmalarında temel kaynaklardan biri olmuştur.

Lakoff, *Women, Fire and Dangerous Things* (1987) adlı eserinde bilişsel dilbilime yeni pencereler açar. Aklın bedensel bir temeli olduğu yani düşüncelerimizin yapısının bedenine doğasından geldiği fikri üzerinde durur. *The Contemporary Theory of Metaphor*'da (1992) bilişsel-dilbilimsel yaklaşımın ana hatlarını çizer. Johnson ile beraber *Philosophy in the Flesh*'te (1999) aklın bedensel temelini daha ayrıntılı ele alırlar. Dil, düşünce ve metafor arasındaki bağlantıları inceler, hakikati ve dili nasıl kavradığımızı açıklarlar.

Lynne Cameron ve Graham Low editörlüğünde yayınlanan ve bildiri kitabı olan *Researching and Applying Metaphor* (1999), özellikle uygulamalı dilbilim alanına yönelik önemli konulara odaklanırken metafor çalışmalarına bir giriş ve bu alana genel bir bakış sunmaktadır.

Raymond Gibbs, editörlüğünde yayınlanan ve pek çok araştırmacının katkı sağladığı *The Cambridge Handbook of Metaphor and Thought* (2008) isimli kitap, metaforun insan bilişine, iletişimine ve kültürüne katkısını detaylandıran çağdaş metafor araştırmalarındaki bazı önemli gelişmeleri açıklamaktadır.

Gibbs, *Metaphor Wars: Conceptual Metaphors in Human Life* (2017) adlı eserinde metaforun rolünü dilbilimsel ve psikolojik açılardan incelemiş ve metaforik haritalama sisteminin bilişsel gerçekliğini gösteren deneysel çalışmalar ortaya koymuştur. Metaforun karmaşık deneyimleri ve soyut kavramları yapılandıran bir düşünme tarzı olarak geniş rolünü yoğun bir şekilde vurgular.

Zoltán Kövecses, *Metaphor: A Practical Introduction*'da (2002) son yirmi yıldaki metaforla ilgili çalışmaların kapsamlı açıklamasını verir. Metaforla ilgili temel fikirleri, kavramları, bilişsel dilbilim kuramını ana hatlarıyla açıklar. İkinci baskısında (2010) metaforlarının bedensel temelleri (embodiment), söylemde (discourse) metafor, sinirsel metafor teorisi gibi yeni araştırma konularını da çalışmasına eklemiştir. Bu çalışma, kavramsal metafor teorisinin sistematüğini analiz etmek ve aktarmak için tezimizde kullandığımız önemli kaynaklardan bir diğeridir. Metaforla ilgili çok sayıda araştırması bulunan Kövecses, *Metaphor in Culture: Universality and Variation*'da (2005) metaforların evrenselliği üzerinde durmuştur. *Metaphor and Emotion: Language, Culture,*

and Body in Human Feeling (2000) adlı kitabında ise duygu metaforları üzerinde çalışmıştır. Duygu metaforlarını ele aldığımız bu tezimizde duyguların yararlandığı kaynak alanların belirlenmesinde Kövecses'in bu çalışmasından sıklıkla yararlanılmıştır. KMT ile daha pek çok değerli çalışma mevcut olsa da burada en temel çalışmalardan bahsedilmiştir.

Türkçede de kavramsal metaforlarla ilgili önemli çalışmalar ortaya konulmuştur. Mustafa Aksan (2006) Türkçedeki öfke metaforlarını, Yeşim Aksan ve Dilek Kantar (2007) Türkçede AŞK BİR YOLCULUKTUR metaforunu; Elif Arıca Akkök (2017), Türkçedeki öfke metaforlarını incelemişlerdir. Muna Yüceol Özözen (2019) Türkçedeki akıl metaforları üzerinde çalışmıştır. Ayrıca Bayram Çetinkaya da (2006) *Türkiye Türkçesinde Mutluluk ve Üzüntü Göstergeleri* isimli doktora teziyle önemli bir katkıda bulunmuştur. Tezimizin üzüntü ve mutluluk metaforları ile ilgili kısımlarda Çetinkaya'nın çalışmasından istifade edilmiştir. Okan Küçük tarafından *Çağdaş Metafor Teorisi: George Lakoff ve Mark Johnson* (2016) bir yüksek lisans çalışması hazırlanmıştır. Bu çalışma, tezimizde kavramsal metafor teorisinin sistematüğini analiz etmek için yararlandığımız kaynaklardan bir diğeridir. Türkçenin arkaik dönemlerindeki veya bu dönemlerine ait eserlerdeki kavramsal metaforları inceleyen çalışmalar da bulunmaktadır: Yaylagül (2010), Koca Sarı (2012), Soydan (2017), Çetinkaya (2017), Özevren (2019), Eker (2021), Gemici (2021), Aka (2022). KMT kapsamında metafor türlerinin, sözcük ve kavramların incelendiği pek çok çalışmadan da söz edilebilir: Gen (2014), Kemal Yunusoğlu (2015), Sarı (2016), Dinçer (2017), Baş (2018), Çelik (2020), Karakaş Yıldırım ve Demir (2019), Gökçe (2021). Ayrıca Türkçedeki metaforlar ile başka dillerdeki metaforların karşılaştırmalı bir şekilde incelendiği çalışmalarda bulunmaktadır: Şerifoğlu (2011), Gökçe (2020). Çiçekler ve Aydın (2019) ise kavramsal metafor kuramı ile belagat geleneğindeki edebi sanatları karşılaştırmalı bir şekilde ele almışlardır.

Ana bölümler

Dört ana bölümden oluşan bu çalışmanın ilk bölümünde kavramsal çerçeve çizilmiştir. Burada metaforun terim ve kavramsal anlamı, mecaz ve istiare kavramlarıyla ortak ve ayrılan yönleri ele alınmıştır. Literatürdeki kavram karmaşasına değinmek ve bu

tezde “metafor” kavramı ile kastedileni açıklığa kavuşturmak hedeflenmiştir. İkinci bölümde metaforu tanımlamada geleneksel ve çağdaş yaklaşımlar karşılaştırılmıştır. Burada metafora atfedilen anlamların tarih içerisindeki dönüşümü gösterilmiştir. Felsefe ile beraber yaşanan bu dönüşüm tarihsel bağlamda dil ve edebiyata olan yaklaşım hakkında da bilgi vermektedir. İkinci bölüm kendi içinde iki alt başlığa ayrılmaktadır. Bunlardan ilkinde çalışmada da esas alınan kavramsal metafor ayrıntılı bir şekilde açıklanmış, ayırt edici özellikleri, sistemi, öğeleri ve temelleri gibi konulardan bahsedilmiştir. Bu bölüm, metaforları tespit ve tahlil etme açısından yol gösterici noktalara temas eder. İkinci alt başlıkta kavramsal metaforların türleri ele alınmıştır. Seyahatname’de tespit edilen metaforlar burada açıklanan türler kapsamında tasnif ve tahlil edilmiştir. Üçüncü bölümde psikolojide duygu kavramı, duygu teorileri ve temel duygular ele alınmıştır. Seyahatname’de duygu metaforları ele alındığı için duygunun ne olduğu, nasıl oluştuğu, hangi esaslara göre tasnif edildiği gibi konulara yer verilmiştir. Bu bölümde duygunun bilişsel, fizyolojik etkileri ve davranışsal tepkilerinin duygunun metaforik ve metonimik bir şekilde aktarılmasındaki rolünü açıklamak hedeflenmiştir. Dördüncü bölümde ise Seyahatname’de yer alan duygu metaforları kavramsal metafor teorisi kapsamında tahlil edilmiştir. Bu incelemede önceki bölümlerde ayrıntılı bir şekilde açıklanan KMT’nin sistematığı ve türleri ile duyguların fizyolojik, bilişsel, davranışsal faktörleri dikkate alınmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. METAFORUN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ

1.1. TERİM VE KAVRAM OLARAK METAFOR

Metafor kelimesi, Eski Yunancadaki *meta* (üzeri-ne) ve *phrein* (taşımak) sözcüklerinden gelmektedir. Kelimenin kök anlamından da anlaşılacağı üzere metafor, bir şeyin bazı yönlerinin başka bir şeye taşınmasıdır (Cebeci, 2019, s. 9). Birbirine benzemeyen fakat ortak özelliklere sahip iki varlık arasında örtülü ve imalı bir karşılaştırmadır (Campbell, 2022, s. 3). “O bir aslandır” örneğinde olduğu gibi, birinin diğeri olduğunu söylemek; ikinci şeyden, birinci şey gibi bahsedilmesidir (Kövecses, 2010, s. ix). Bilişsel ve dilbilimsel bir karşılaştırma ve transferdir. Temelde sözün gerçek anlamı dışında kullanılması demektir. Peki mecazi bir ifadeyi temel anlamından ayıran nedir?

1.2. DÜZ ANLAM VE MECAZİ ANLAM

Bir ses bileşiminin başlangıçta yansıttığı, ilk ve asıl kavrama temel anlam, düz anlam veya lafzi anlam denilir (Aksan, 2015, s. 180). Düz dilde söylenilen şey ile kastedilen şey birdir. Standart sözcük anlamları, standart söz dizimi ile ifade edilir. Düz dilin karşısında yer alan söylenilen şey ile kastedilen arasında farkın olduğu dil ise mecazdır. Bir nesne/ varlıkla ilgili terimlerin bir başkasına aktarılmasıdır. Düz dile göre yeni, özel anlamlar oluşturur (Cebeci, 2019, s. 10).

Geleneksel yaklaşımlar düz dilin her zaman önceliği olduğunu kabul ederler. Hiyerarşi Varsayımına (Hierarchical Hypothesis) göre bir ifadenin gerçek anlamı her zaman diğer anlamlardan önce gelir. Bir ifadenin mecaz olması için kural ihlali gibi tetikleyici bir koşul gereklidir. Yani ancak düz anlamın geçerli olmasına engel bir durum olduğunda mecazi ifade geçerlilik kazanır. Bu yaklaşıma göre mecazların oluşturulması

için daha fazla bilişsel sürece ve bağlamsal desteğe ihtiyaç duyulur. Bu yüzden mecazlar gerçek dile göre daha zor anlaşılırlar.

Çağdaş yaklaşımlarda ise düz ve mecazi dili anlamak, kesinlikle aynı karmaşık anlama süreçlerini ve bağlamsal bilgileri içerir. Mecaz ve gerçek yorumlar işlevsel olarak eşdeğerdir. Metaforik anlam da gerçek anlam gibi zorunlu bir şekilde otomatik olarak hesaplanır ve yorumlanması herhangi bir tetikleyici koşul, yani bir söylem kuralının ihlal edilmesini gerektirmez. Bu nedenle, bir mecazı anlamak düz dili anlamak kadar kolaydır (Giora, 1997, s. 184).

Çağdaş yaklaşımlara göre düz anlam ve mecaz anlam arasındaki ayrım genellikle bir derece meselesidir. Mecazın çelişkililik, karşılaştırmının açık olmaması, geleneksellik ve aktarım mesafesi gibi birtakım boyutları vardır. Daha açık bir ifade ile dilde anlamsal belirginliği olan muğlak olana göre, kalıplaşmış olan yeniye göre, kullanım sıklığı fazla olan az olana göre daha hızlı işlenir (Goatly, 2005, s. 13). Buna göre kalıplaşmış veya kullanım sıklığı daha fazla olan mecazi bir ifade kullanımı daha az olan düz ifadeden daha önce gelebilir.

Mecazın Türkçe kaynaklardaki tanımı ve tasnifi Arapça kaynaklardaki ile benzerdir. Arap belagat alimleri mecazı lügavî ve aklî olmak üzere ikiye ayırmıştır. Lügavî mecaz, bir kelimenin sahip olduğu birincil anlam dışında kullanılmasıdır. Lügavî mecaz *mecaz-ı mürsel* ve *istiare* olmak üzere ikiye ayrılır. Eğer hakiki anlam ve mecaz anlam arasındaki alaka benzerlik ise *istiare* denir (Abbas, 2009, s. 282). İstiarenin tasrihiyye ve mekniyye (açık ve kapalı) olarak iki türü vardır (Atik, 1985, s. 176). Aslında benzeyen/benzetilen taraflarından birinin hazf olduğu bir tür teşbihtir. Benzetilenin adının benzeyen yerine kullanılmasıdır. İstiareyi hakiki anlamdan ayıran karine lafzi veya halidir. (Atik, 1985, s. 175) Mecaz-ı Mürsel, benzerlik ilişkisi dışında pek çok ilişkiye dayanan mecaz türüdür. (Atik, 1985, s. 173)

Özetle Arapça kaynaklarda mecaz gerçek anlamda anlaşılmasını engelleyici bir karine bulunduran ve kendisi için tesis edilen anlamın dışında kullanılan ifadedir. Mecaza ait beş hususiyet mevcuttur:

1. Bir kelime içinde kullanılmalıdır.

2. Kelimenin ilk anlamı olan gerçek bir anlamı olmalıdır.
3. Kelimenin ilk anlamı dışında ikinci bir anlamı olmalıdır.
4. Hakiki anlam ile mecaz anlam arasında bir alaka barınmalıdır.
5. Mecazi anlamın kastedildiğini gösteren veya gerçek anlamda anlaşılmasını engelleyen bir karineye sahip olmalıdır (Abbas 2009, s. 275).

Pek çok klasik ve modern Türkçe kaynaklarda yukarıda verilen mecazın ve mecazla ilgili sanatların, aynı veya yakın tanım ve tasnifleri verilmiştir: (Ahmet Cevdet Paşa, 1905; İsmail Ankaravî, 1867; Süleyman Paşa, 1874; Manastırlı Mehmed Rif'at, 1890; Recâizâde Mahmud Ekrem, 1882; Olgun, 1973; Akalın, 1980; Özdemir, 1990; Yetiş, 1996; Muallim Naci, 1996; Bilgegil, 1989; Kudret, 2003; Coşkun, 2007; Ayyıldız ve Birgören, 2009; Dilçin, 2009; Saraç, 2013; Kocakaplan, 2014; Macit ve Soldan, 2017).

Çağdaş metafor kuramları klasik yaklaşımlardaki gerçek anlam-mecaz anlam kavramlarına da yeni bir bakış açısı getirdi. Geleneksel ve modern yaklaşımların metafora olan farklı bakış açılarının temelinde aslında bu gerçek-mecaz ayrımı yatmaktadır. Klasik yaklaşıma göre,

1. Günlük sıradan dil tamamen gerçek anlamı ihtiva eder, mecazi değildir.
2. Bir konu metafor olmadan da tam anlamıyla anlaşılabilir.
3. Yalnızca gerçek dil, doğru veya yanlış olabilir.
4. Sözlükte geçen hiçbir tanım mecazi değil, gerçektir.
5. Bir dilin gramerinde kullanılan bütün kavramlar gerçektir, mecazi değildir (Lakoff, 1992, s. 204).

Çağdaş yaklaşımlar, geleneksel yaklaşımlardan farklı bir şekilde günlük dilin büyük ölçüde metaforik olduğunu ve metaforun yalnızca edebi dil alanında olmadığını ortaya koymuştur. Bu yüzden günlük dilde ve dilin her alanında metaforlar ve dolayısıyla mecazlar yer alabilir. Çünkü anlamamanın ve düşünmenin doğal yolu metaforiktir. Bu yüzden metaforları kullanmadan anlamak ve düşünmek neredeyse imkansızdır. Lakoff, düz anlama yeni bir tanım getirmiş ve kavramsal metafor yoluyla kavranamayan kavramları literal (gerçek) olarak adlandırmıştır. “Balon yükseldi”, “kedi paspasın üzerindedir” gibi bir cümleler mecazi değildir. Ancak kişi somut fiziksel deneyimden

uzaklaşıp soyutlamalar veya duygular hakkında konuşmaya başlar başlamaz, metaforik anlayış norm haline gelir (1992, s. 204).

1.3. METAFOR VE MECAZ

Türkçede istiare (eğretileme, deyim aktarması) ve mecaz (değişmece) kavramları metafora eş değer kavramlar olarak görülmüştür. Metafor için kaynaklarda, değişmece, eğretileme (Göğüş, 1998); 1. Mecaz. 2. İstiare. 3. Kinaye. 4. Teşbih (Doğan, 2001); mecaz (Dinçoğlu, 2003); mecaz (TDK, Güncel Türkçe Sözlük, t.y.); deyim aktarması (Aksan, 2015) tanımlamaları yapılmıştır.

Türkçede metaforun mecaz mı yoksa istiare mi kabul edileceği noktasında bir kavram karmaşası söz konusudur. Her ne kadar Batılı geleneksel yaklaşımlarda metafor terimi ile mecaz kastedilmiş olsa da kavramsal metafor teorisiyle beraber çağdaş yaklaşımlarda metaforun bu ikisinden farklı bir anlam kazandığını ifade etmek gerekir. En azından bu çalışmada KMT kapsamında metafor, mecazdan farklı bir kavram olarak ele alınmıştır.

Mecaz bir ifadenin gerçek anlamından farklı bir anlam taşıması iken metafor mecazı da içinde barındıran bir sistemdir. Mecaz, kelimenin asıl anlamından farklı bir anlamda kullanılması ve hakiki anlamda anlaşılmasına mâni bir karine barındırmasıdır. Ayrıca kelimenin kullanıldığı farklı anlam ile birincil anlam arasında bir alaka ve yakınlık yer almalıdır. Bu minvalde öfkeli bir insan için kullandığımız “ateş püskürüyordu” ifadesi mecaz anlam taşır. Çünkü gerçek bir ateşten ve ateş püskürmesinden bahsedilmez. Öfke ile ateş arasında bir alaka söz konusudur. Bu cümle bir anlatım biçimi olarak mecaz ihtiva eder. Metafor ise bir düşünme biçimini bize gösterir. Neden öfkeyi ateş üzerinden anladığımızı ve ifade ettiğimizi açıklayan bir sistemdir. İki kavram arasında kurulmuş bir yapıyı gösterir. Bu yapı, öfkenin ateş kavramı üzerinden anlaşılmasına izin veren başka mecazi ifadeler de kullanabilmeyi sağlar: “Kulaklarından dumanlar çıkıyordu”, “gözlerinden alevler saçıyordu” gibi. Bu mecazlı ifadeler bize ÖFKE ATEŞTİR metaforunu verir. Kısacası mecaz bir anlatım biçimidir. Metafor ise bir sistemdir ve

mecazlı anlatımı içinde barındırır. Lakoff, mecazların metaforik düşünme sürecinin bir parçası olarak edebiyata yansıdığını düşünür. Başka bir ifade ile metaforun (hedef-kaynak alan eşleşmesi) anlambiliminin temelinde yer aldığını ve edebi metaforların (mecaz) günlük metafor çalışmasının bir uzantısı olduğunu ifade eder (1992, s. 202)

Demir ve Karakaş Yıldırım, mecaz ve metafor arasındaki farkı şu şekilde açıklamıştır: “Mecaz, farklı bir anlatma biçimi, doğrudan anlatım dışında başvurulmuş farklı bir anlatım yolu olarak önümüze gelmektedir. ‘Metafor’ ise Türkçeye uyarlandığında bir anlatım biçimi veya tarz değil, böyle bir anlatım tarzının içinde anlatım aracı olarak kullanılan müstakil bir unsura tekabül etmektedir. Mecaz iki kelime arasındaki alış-veriş / gidiş-geliş yani ödünçlemeyi ifade etmektedir. Metafor ise donmuş (gelişmesini tamamlamış / stabil) veya gelişmekte / oluşmakta olan, kurgulanmış veya kurgulanmakta olan bir tasavvurun kendisidir. Özet olarak şöyle ifade edilebilir: ‘Mecaz’, ‘Bir şeye geçici olarak başka bir isim vermek’ iken ‘metafor’, verdiğimiz o ismin içindeki kavram, olgu, olay veya varlıktır” (2019, s. 1088).

Şahan ise istiare ve metafor arasındaki farkı şöyle açıklamıştır: “Bir başka ifade ile “bir değişmece (mecaz) çeşidi olarak eğretilme (istiare) ile metafor arasındaki temel fark istiare/eğretilmenin “geçici, ödünç, sallantılı, eğreti bir durumu ifade etmesi (bir sözcüğün başka bir sözcüğün yerine geçmesi) metaforun ise kalıcı, köklü yeni bir anlamı ifade etmesidir.” (2017, s. 152)

İKİNCİ BÖLÜM

2. METAFORUN TARİHİ: KLASİK VE MODERN YAKLAŞIMLAR

Metaforla ilgili görüşler çok eski tarihlere kadar götürülebilmektedir. Batı’da metafor ilk felsefeciler tarafından ele alınmış ve geliştirilmiştir. Platon, şiiri ve metaforu felsefenin karşısında konumlandırmıştır. Şiiri, insanda tehlikeli duygular uyandırabilecek, gerçeklikten uzaklaştıran ve yanlış yola sevk eden bir araç olarak görmüştür. Bu yüzden şiirin biçimine ve özüne, imgelerine, ritmine ve şiirsel dil seçimine saldırır (Havelock, 1967, s. 6). Dolayısıyla şiirin unsurlarından biri kabul edilen metaforu da zararlı görür.

Aristo, metafora daha farklı bir açıdan yaklaşır. Şiirin yarattığı heyecanların insanlara faydalı olabileceğine inanmıştır. Onun metaforla ilgili görüşleri kendisinden sonra gelen düşünörlere önemli bir kapı açmıştır. Metaforu, başkalarından öğrenilemeyecek bir şey ve onu kullanabilmeyi üstün bir yetenek göstergesi olarak kabul eder. Çünkü iyi bir metafor benzemeyenlerdeki benzerliğin sezgisel algısını ima eder (Ricoeur, 2004, s. 25). Metaforu şiir ve retorik dilin bir aracı olarak görür. Metaforun analogi ilkesine dayanan üstü kapalı karşılaştırmalar olduğuna inanmaktadır. Onun bu görüşü modern literatürde “yerine geçme kuramı”na tekabül eder (Ortony, 1993, s. 3). Metaforu “yabancı bir ismin cinsten türe, türden cinse, türden türe aktarım veya benzetme yoluyla uygulanması” olarak tanımlar (Mahon, 1999, s. 71). Dolayısıyla metaforu kelimelere ait bir özellik olarak ele almıştır. Aristo, metaforun bilişsel bir değeri olmadığını düşünür. Yalnızca ifadeye canlılık kazandıran, etkiyi büyüten veya küçölten bir süs olarak kabul etmiştir. Bu yüzden de metaforsuz bir dili mümkün ve hatta tercih edilir görmüştür (Mahon, 1999, s. 72).

“Topluluğun deneyimi”nin öne çıktığı Orta Çağ’a gelindiğinde şiir, bireysel duyguları yansıtmayı değil, herkesçe kabul görölteni ve dinsel hakikati yansıtmayı amaçlamaktadır. Dolayısıyla metafor bu dönemde, genel unsurlar ve kurumsallaşmış ilişkilerden yararlanır. Romantik döneme kadar “normal dil” ile “metaforik dil” arasında bilinçli bir ayırımın gözetildiği görölmektedir. Fakat 18. yüzyıl sonlarından itibaren Kant,

Rousseau, Heber, Vico gibi yazarlar ile metaforun dilin bir unsuru olduğu kabulü yaygınlaşır. Metaforik ve düz anlam ayrımı reddedilir ve dilin tamamen metaforik olduğu düşünülür. Böylece artık metaforun, yalnızca dili süslemeye yarayan edebi ve vazgeçilebilir bir unsur olduğu görüşü reddedilmiş olur (Cebeci, 2019, s. 27-33).

I. A. Richards, Retorik Felsefesi (1937) ile çağdaş modern metafor çalışmalarına önemli bir etkide bulunmuştur. Metaforun “tenor” ve “araç” şeklinde iki bölümden oluştuğunu ifade eder. Niteliklerin atfedildiği konuyu “tenor”, nitelikleri ödünç alan nesneyi “araç” olarak tanımlar. Max Black (1979), Richards’ın bu girişimlerinden yola çıkarak “etkileşim” (interaction) kuramını geliştirmiştir. Buna göre metaforun uygulandığı “birincil terim” ve “ikincil terim” alternatif isimlerini önermiştir. (Cameron, 1999, s. 13).

Max Black’ten itibaren farklı görüşler ortaya konulmuş ve geleneksel metafor anlayışından uzaklaşmıştır. Black ile başlayan modern yaklaşımlarda klasik dönemden ayrılan en önemli fark metaforun dilsel bir olgudan ziyade düşünsel bir olgu olarak görülmesidir. Bilim adamları uzun süredir metaforun dilsel özelliklerine değil, bilişsel yönlerine odaklanmışlardır (Cameron, 1999, s. 8). İlk müstakil teori Mark Johnson ve George Lakoff tarafından ortaya konulmuş, *Metaphors We Live By* (1980) adlı eserlerinde bilişim bilim açısından yaklaştıkları kavramsal metafor teorisini açıklamışlardır.

Çağdaş metafor çalışmalarında önce metaforların dil ve düşüncedeki yapısı ve işlevi üzerine yoğunlaşmış, zamanla metaforun geniş kapsamlı insan bilişi, iletişim ve kültür ile olan bağlantısına önem verilmeye başlanmıştır (Gibbs, 2008, s. 4).

KMT, dilsel yapı ve davranış hakkında yeni bir düşünme biçimi sunan bilişsel dilbilimin önemli bir parçasını oluşturur. Geleneksel dilbilim, dilin zihinden bağımsız bir yapı olduğunu kabul ederken bilişsel dilbilim, dil ile idrak arasında ve hatta dil ve tecrübeye dayalı eylem arasında bağlantıları araştırır. Bu çerçevede dilin teorik bir tanımını oluşturmak için çok çeşitli bilişsel ve biyolojik disiplinlerden ampirik bulguları birleştirmenin önemini vurgulamaktadır. Sonuç olarak KMT, beden ve zihnin insan deneyiminin farklı alanlarını işgal ettiğini öne süren, ayrıca düşünce ve dili zihnin ayrı sistemleri olarak gören klasik dil görüşlerinden çok daha farklı bir yerde durur. KMT’e

göre, insanın kavramsal yapıları, bedensel deneyimi ve dilin iletişimsel, hatta estetik işlevleri genel bir birliktelik içerisinde (Gibbs, 2017, s. 5).

KMT, çok çeşitli bilişsel alanlar ve kültürel/dilsel çevreler boyunca metaforik dil ve düşüncenin yaygınlığını anlamak için teorik bir çerçeve ve belirli ampirik kanıtlar sunar. Geleneksel metafor yaklaşımları ise metaforun nesnelerin ve fikirlerin yalnızca geçici, “tek seferlik” yorumlarını ifade ettiğini iddia ederken bilişsel dilbilimden kaynaklanan ve diğer birçok alana yayılan çalışma, metaforun en azından birçok bilişsel, iletişimsel ve kültürel/ideolojik işleve hizmet eden temel bir düşünce şeması olarak kabul edilmesi gerektiğini ortaya koymuştur. (Gibbs, 2017, s. 6).

Çağdaş metafor çalışmalarını ilk aşamasını metaforların önce düşüncede oluştuğunu öne süren kavramsal metafor teorisi, ikinci aşamasını da metaforun düşüncedeki oluşumunu sinirsel iletimimizle ilişkilendiren sinirsel metafor teorisi oluşturmaktadır. Bilişim bilim araştırmaları sonucunda literatüre kazandırılan bu teori, kavramsal metafor teorisini kapsayarak gelişmiştir. Bu teori, metaforun zihnimizdeki yerini sinirsel bir yapı olarak görmektedir (Küçük, 2016, s. 3). Sinirsel metaforlar, birincil metaforlar ve karmaşık metaforlar olarak iki türden oluşmaktadır.

Birincil metaforlar kavramsal metaforların yapı taşı mahiyetindedir. 1997’de Srinin Narayanan, Joe Grady ve Christopher Johnson tarafından geliştirilmiştir. Birincil metaforlar erken dönem çocuklukta edinilen bedensel tecrübeler ile bunların beyinde oluşturduğu sinirsel bağlantılar sonucu meydana gelir. Diğer bir deyişle bir duyu-motor tecrübe ile öznel tecrübe aynı anda meydana geldiğinde bu iki alanı birbirine bağlayan nöral haritalama devreye girer. Bu devreler de metaforu oluşturur. Bu metaforlar çoğunlukla çocuklukta farkında olmadan otomatik olarak öğrenilir (Lakoff, 2008, s. 26). Örneğin bir bebeğin annesinin kucağında kazandığı sıcaklık tecrübesi ile hissettiği sevgi duygusu aynı anda gerçekleşir. Dolayısıyla erken dönem çocuklukta insan zihni bu iki tecrübeyi birleştirir, birlikte algılar. Bu iki kavramın ayrışması ancak sonraki dönemlerde gerçekleşir. “Sıcak bir gülümseme” ya da “buz gibi kadın” cümleleri bu iki kavramın beraber oluştuğunu gösteren örneklerdir (Lakoff ve Johnson, 1980, s. 317).

Birincil metaforlar ile kültürel modeller, toplumda yaygın olan bilgi ve inançların bir araya gelerek oluşturduğu metafor türü ise kompleks metaforlardır. Bu yüzden kompleks metaforlar daha çok kültüre has olma eğilimi gösterirken birincil metaforlar tüm insanlar tarafından paylaşılan bedensel deneyimlerden meydana geldiği için daha yaygın veya evrenseldir (Yu, 2008, s. 248)

KMT, soyut kavramların nasıl oluşturulduğu ve insan düşüncesinin farklı alanlarının yanı sıra günlük dil kullanımı ve anlayışını nasıl etkilediği hakkında düşünmenin bir yolunu sunar. Dil ve jest analizleri ile ilgili bilişsel dilbilim çalışmaları ve özellikle psikolinguistik araştırmalar, metaforik kavramlar için bedensel aktivitelerin ne büyük ölçüde kaynaklık oluşturduğunu ortaya koymuşlardır. Bu çalışmalar metaforik soyut düşünce ve eylemin cisimleşmiş (embodied) bir temele dayandığını göstermektedir. KMT, bedensel deneyimler ile soyut konular, dilsel yapı ve davranış ve kültür hakkındaki her yerde bulunan düşünce kalıpları arasındaki dinamik bağlantılara ilişkin anlayışımızı önemli ölçüde geliştirir (Gibbs, 2017, s. 7).

Klasik düşüncede metaforun yalnızca dilde tezahür ettiği kabul edilirken son yıllarda metafor çalışmalarının kapsamı beyinden kültüre, dil ve jestten sanat ve müziğe kadar geniş bir yelpazeyi kapsayacak şekilde genişlemiştir (Gibbs, 2008, s. 4). Çünkü metafor zihinsel bir olgudur. Dildeki metaforik ifadeler gibi jest ve sanattaki metaforik ifadeler de zihindeki kavramsal yapının parçalarıdır. Dolayısıyla metaforun dildeki tezahürü ikinci bir konuma düşmüştür ve dildeki metaforlar, “düşüncede metaforun” türevi olarak görülmüştür (Steen, 2011, s. 28).

Yukarıda da ifade edildiği gibi başlarda yalnız dilbilim alanının bir konusu olarak görülen metafor, modern araştırmalar ile dilbilim kadar zihnin (psikoloji) ve kültürün (antropoloji) de bir parçası olarak ele alınmıştır. Hatta matematik, hukuk, müzik, sanat gibi farklı akademik alanlarda da metafor üzerine bilimsel çalışmalar yürütülmeye başlandığı görülmektedir. Dolayısıyla metafor artık disiplinler arası bir konu olarak kabul edilmektedir (Gibbs, 2008, s. 4).

Özetle geleneksel yaklaşımda metaforun özelliklerini şu şekilde sıralayabiliriz:

Metafor, kelimelerle ilgili bir özelliktir; dilbilimsel bir olgudur.

Sanatsal ve retorik amaçlarla kullanılır.

İki varlık arasındaki benzerliğe dayanır.

Bilinçli ve kasıtlı bir şekilde kullanılır. Metafor oluşturabilmek için özel bir yeteneğe sahip olmak gerekir.

Metafor kullanmadan da iletişim mümkündür. Günlük düşünme ve akıl yürütmenin kaçınılmaz bir parçası değildir (Kövecses, 2010, s. ix-x).

Buna karşılık George Lakoff ve Mark Johnson'la başlayan modern yaklaşımlar metaforu bilişsel dilbilimi açısından ele alır ve geleneksel teoriye tamamen karşıt bir konumda durur. Buna göre metafor:

Kelimelerin değil kavramların özelliğidir.

Metaforun işlevi, yalnızca sanatsal veya estetik değil, belirli kavramları daha iyi anlamaktır.

Metafor genellikle benzerliğe dayanmaz.

Metafor, sadece özel yetenekli insanlar tarafından değil, sıradan insanlar tarafından da günlük hayatta zahmetsizce kullanılır.

Metafor, gereksiz ve hoş bir dilsel süs olmaktan uzak, insan düşüncesinin ve akıl yürütmesinin kaçınılmaz bir sürecidir (Kövecses, 2010, s. x).

2.1. KAVRAMSAL METAFOR TEORİSİ

2.1.1. Metaforlar Öncelikle Düşüncede Ortaya Çıkar

Metafor bilişsel bir süreçtir. Dilden ziyade düşünce ile ilgilidir. Metaforların öncelikle düşüncede meydana geldiğini sonra da dilsel ifadelere yansıdığını söyleyebiliriz. Bu yüzden düşüncede oluşan bir kavramsal metaforla, bu metaforun dile yansıyan ifadesinin farklı şeyler olduğunu ifade etmek gerekir. Düşüncede yer alan bir kavramsal metaforun dil ile ifade edilmesine “metaforik dilsel ifade” denilmiştir (Kövecses 2010, s. 4). Dilsel ifadeler (yani konuşma biçimleri), kavramsal metaforları

(yani düşünme biçimlerini) açık hale getirir veya onların yansımalarıdır. (Kövecses 2010, s. 7).

HAYAT BİR YOLCULUKTUR metaforu hayat hakkındaki düşünme biçimimizle ilgili bilgi verir. Tıpkı yolculukta olduğu gibi hayatta da ulaşmak istediğimiz hedefleri belirleyebiliriz, planlar yaparız, bu hedeflere ulaşmak ve planları uygulamak için hazırlanır ve elimizden geleni yaparız. Yol boyunca/hayat boyunca engellerle yüzleşmek için çeşitli farklı yollar seçebiliriz, alternatif planlar çizebiliriz, belirli yolları başkalarına tercih edebiliriz, vb. Aslında hayatı bir yolculuk kavramsal metaforu olarak düşünürüz. Böylece yolculuklarla ilgili kavramları hayat hakkında konuşmak için de kullanabiliriz (Kövecses, 2017, s. 4). Dolayısıyla HAYAT BİR YOLCULUKTUR bir kavramsal metafor, bu metaforun aşağıdaki örneklerde görüldüğü üzere dildeki yansımaları ise “metaforik dilsel ifadeler”dir:

Hayatta kendine bir yön tayin etmelisin.

Yoluma kimsenin çıkmasına izin vermeyeceğim.

Bundan sonra kendi yoluma bakarım.

Sen artık yoldan çıktın.

Bu yola beraber çıktık.

Bir yol ayrımındayım.

2.1.2. Kavramsal Metaforların Sistemi

Hem kavramlar hem de metaforları ifade etmek için kullandığımız dil bir sistematığe sahiptir (Lakoff ve Johnson, 1980, s. 7). Bu sistematığı Lakoff ve Johnson, ZAMAN PARADIR metaforu üzerinden göstermeye çalışmışlardır. Aynı metaforun Türkçede de metaforik dilsel ifadelerini görmekteyiz:

VAKİT NAKİTTİR

Bu işlerle vaktimi *harcayamam*.

Vakitten *tasarruf edelim*.

Zamandan *kazanalım*.

Zamanımı *çalma*.

Bu bana bir saate *mal oldu*.

Burada bekleyerek *vakit kaybediyoruz*.

Biraz vaktinizi *alabilir miyim?*

Sana verecek *vaktim yok*.

Yukarıdaki cümlelerde “zaman” kavramının “para” kavramı açısından anlaşıldığı görülmektedir. Para sınırlı bir kaynak ve değerli bir metadır. Zaman, tıpkı para gibi kısıtlı ve değerli olduğu için onu bu yolla kavrarız. Zaman ve para arasında karşılıklı bir ilişki vardır. Hayatın pek çok aşaması parayla ilgilidir. Saat başı, aylık, yıllık gibi belirli zaman dilimlerine göre para kazanırız ve faturaları ayda bir ödemek gibi aldığımız hizmetlere belirli zaman dilimlerine göre para öderiz. Parayla, değerli meta ile ve sınırlı kaynaklarla olan bu gündelik deneyimlerimizi, zamanı kavramsallaştırmak için kullanırız. Böylece zaman harcanan, israf edilen, kazanılan vs. bir şey olur (Lakoff ve Johnson, 1980, s. 8).

Zamanı para ile ilişkilendirdiğimizde otomatik olarak paranın özellikleriyle de ilişkilendirmiş oluruz. Bu da alt metaforlar doğurur. Para sınırlı bir kaynak ve sınırlı kaynaklar değerli olduğu için ZAMAN PARADIR metaforu ZAMAN SINIRLI BİR KAYNAKTIR metaforunu gerekli kılar, o da ZAMAN DEĞERLİ BİR METADIR metaforunu ortaya çıkarır (Lakoff ve Johnson, 1980, s. 9).

Zaman her kültürde bu şekilde algılanmaz. Bu durum toplumun para ve zamanla olan ilişkisine bağlıdır. Zamanın bu şekilde algılanmadığı kültürlerde zaman daha farklı ifadelerle kavramsallaşır (Lakoff ve Johnson, 1980, s. 9).

2.1.3. Eşleştirme (Mapping)

Zoltan Kövecses, metaforu, “A’nın B cinsinden anlaşılması”, yani B’yi oluşturan kavramsal öğelerin A’yı oluşturan öğelere karşılık gelmesi şeklinde açıklamıştır. Bir diğer deyişle “iki deneyim alanı arasındaki sistematik bir karşılıklar dizisi” olarak tanımlamış ve “haritalama/eşleştirme” ifadesini kullanmıştır. Bu iki alandan biri **kaynak alan**, diğeri ise **hedef alandır** ve bu alanlar arasında eşleştirme yaparak hedef alanı kaynak alan açısından anlamaya çalışırız (Kövecses, 2010, s. 7).

Örneğin ÖFKE ATEŞTİR metaforunda öfke hedef alanı ile ateş kaynak alanı arasında bir eşleşme söz konusudur. Böylece *öfke* hedef alanını *ateş* kaynak alanı açısından anlarız. Daha iyi anlayabilmek için öfke ile ilgili metaforik dilsel ifadeleri görelim:

Bu hareketine çok *kızdım*.

Kulaklarından *dumanlar* çıkıyordu.

Gözlerinden *alevler* saçıyordu

Ateş püskürüyordu.

Öfkesi hemen *söndü*.

Saman alevi gibi birden *parladı*.

Yangına körükle gitmeyin.

Örneklerden de yola çıkarak metaforun içinde şu haritalamanın/eşleşmenin olduğu görülmektedir.

Yangının nedeni = öfkenin nedeni

Yangına neden olmak = öfkeye neden olmak

Yanan şey = kızgın kişi

Ateş = öfke

Ateşin yoğunluğu = öfkenin yoğunluğu (Kövecses, 2017: 2).

Öfke ile ateş arasında tutarlı bir ilişki vardır. Ateş önce yoktur. Bir şey ateşin çıkmasına neden olur. Ateş çıkınca bir şeyler yanar ve ateşin farklı dereceleri vardır. Aynı şekilde önce öfke yoktur. Bir şey öfkenin çıkmasına neden olur. Öfke çıkınca kişi sinirlidir ve öfkenin farklı dereceleri vardır.

Bu eşleştirme kaynak (ateş) alanındaki öğelerle, hedef (öfke) alanındaki öğeler arasında bir uyum meydana getirir. Belirli bir hedef alanını kavramsallaştırmak için belirli bir kaynak alanı kullanılır. Bu eşleştirmeler yangın (kaynak) alanındaki öğeler ile öfke (hedef) alanındaki öğeler arasında bir uyum meydana getirir (Kövecses, 2017: 3).

Bir diğer örnek, AŞK BİR YOLCULUKTUR metaforunda *aşk* hedef alanının, *yolculuk* kaynak alanı açısından anlaşıldığı ve kavramsallaştırıldığı görülmektedir. Bu metafora kaynak ve hedef alan arasında şu şekilde bir eleştirmeden söz edilebilir:

Kaynak: *YOLCULUK*

Yolcular

Araç

Yolculuk

Katedilen mesafe

Karşılaşılan engeller

Hangi yoldan gidileceğine dair kararlar

Yolculuğun varış noktası

Hedef: *AŞK*

⇒ aşıklar

⇒ aşk ilişkisi

⇒ ilişkideki olaylar

⇒ kaydedilen ilerleme

⇒ yaşanan zorluklar

⇒ ne yapılacağına dair seçimler

⇒ ilişkinin amacı/hedefleri

(Kövecses, 2010, s.9)

Aşağıdaki metaforik dilsel ifadelerde bu eşleştirmeyi daha net bir şekilde görebiliriz:

Bu ilişkiyi artık yürütemiyorum. (Yolcu= aşık)

İlişkiyi yolda tutmaya çalışıyoruz. (Araç= ilişki)

Bu ilişkide çok yol katettik. (Katedilen mesafe= kaydedilen ilerleme)

İlişkimiz çıkmaza girdi. (Karşılaşılan engeller= yaşanan zorluklar)

Artık geri dönemeyiz. (Hangi yoldan gidilecek= seçimler)

Yollarımızı birleştirme/ayırma kararı aldık. (Varış noktası= ilişkinin amacı/hedefler)

2.1.4. İmaj-şemaları

İmaj-şemaları kaynak etki alanlarının bilişsel yönünü karakterize eder. İmaj-şemalarının doğuştan geldiği veya erken bebeklik döneminde tekrar eden fiziksel deneyimlerimizden doğduğu düşünülür (Lakoff, 2008: 30) Deneyimlerimiz; temel algısal, motor program, duygusal, tarihsel, sosyal ve dilsel boyutları içerecek şekilde çok zengin ve geniş bir alanı kapsar. İmaj şemaları soyut kavramların metaforik olarak yapılanmasını sağlar.

Lakoff üç temel imaj-şemasından bahseder: Kaplar, kaynak-yol-hedef, kuvvet şeması (1992: 25). Kendimizi ve nesneleri içleri ve dışları olan kaplar olarak algılarız,

hayatın her aşamasında pek çok defa başlama, devam etme ve bitme döngüsünü yaşar ve hayatta bizi etkileyen fiziksel güçleri deneyimleriz. Bunları hayatımız boyunca tekrar tekrar tecrübe ederiz bu deneyimlerimizi soyut kavramlara uygulayarak onları metaforik olarak yapılandırırız (Kövecses, 2010, s. 43). Örneğin HAYAT BİR YOLCULUKTUR kavramsal metaforunun kaynak etki alanı olan YOLCULUK kavramı kaynak-yol-hedef imaj şemasına sahiptir. Bu imaj şema gerçek hayatta sürekli tekrarlanan bir yere hareket edildiğinde bir başlangıç noktasından yola çıkma, yolda devam etme ve bir hedefe varma bedensel tecrübesinden doğar (Lakoff, 1987: 275). Parça-bütün, merkez-çevre, denge, uzak-yakın, dolu-boş, ön-arka, aşağı-yukarı gibi ise mekânsal deneyimlerimizi yapılandıran başka şemalardan da söz edilebilir (1987: 283).

2.1.5. Somut Alandan Soyut Alana

Soyut bir kavramı anlamak zor olabileceği için onu kendisine göre daha somut olan üzerinden anlamaya çalışırız. Bu yüzden kaynak alanlar, hedef alanlara göre daha somut veya fiziksel ve zihnimizde daha net bir şekilde tanımlanmıştır. TARTIŞMA BİR SAVAŞTIR, AŞK BİR YOLCULUKTUR, DÜŞÜNCELER YİYECEKTİR metaforlarında kaynak alan savaş, yolculuk, yiyecek kavramları daha somut ve tanımlanması daha kolaydır. Hedef alandaki tartışma, aşk, düşünce kavramları ise daha soyut ve tanımlanması daha zordur (Kövecses, 2010, s. 7).

Kavramsal metaforunda bir alanı diğerine göre daha somut kılan şey ise daha çok tecrübi içeriğe sahip olmasıdır. BİLMEK GÖRMEKTİR kavramsal metaforunda bilmek ve görmek eylemlerinden her ikisi de soyut kavramlar olmasına rağmen görme eylemi bilme eylemi için kaynak alan oluşturmıştır. Çünkü bilme durumuna çoğunlukla görme eylemini tecrübe ederek ulaşıyoruz. Ayrıca bilmek eylemi zihinsel bir süreç iken, görmek ise fiziksel bir süreçtir. Görme eylemini gerçekleştirmek için ortada fiziksel veya somut bir şey olmalıdır. Dolayısıyla görme eylemi bilme eylemine nazaran daha somut bir düzleme dayanır. “Boşuna saklama, kutunun içinde ne olduğunu gördüm” dediğimizde kutunun içinde ne olduğunu bildiğimizi ifade etmek isteriz. Fakat bilme eylemimiz görme eylemi sonucu gerçekleştiği için bilme eylemini görme eylemi açısından ifade etmiş oluruz.

2.1.6. Kavramsal Metaforların Temeli

Klasik yaklaşımlarda metaforun benzerlik üzerine kurulu olduğu kabul edilir. Fakat buradaki benzerlik, nesnel olarak gerçek benzerliktir. Örneğin “gül yanaklı” dediğimizde yanakların kırmızılığı ile gülün kırmızılığı arasında fiziksel benzerliğe dayalı bir mecazi ifade kullanmış oluruz. Fakat metaforlar her zaman fiziksel benzerlik ilişkisine dayanmaz. Çünkü benzerlikte simetrik bir ilişkiden bahsetmek gerekir. Metaforlarda ise kaynak alan ve hedef alan arasındaki eşleştirme genellikle tek yönlü olur. Örneğin HAYAT YOLCULUKTUR dediğimizde hayatı yolculuk kavramı açısından anlayabiliriz, fakat yolculuğu hayat kavramı açısından algılamayız (Gibbs, 2017: 18). Metaforlar çoğunlukla **algıya dayalı benzerlik** üzerine temellenir. Bu tür benzerlik için “hayat bir kumardır” metaforu örnek verilebilir. Çünkü hayatta da tıpkı kumarda olduğu gibi risk alınan zamanlar, kaybetme ve kazanma gibi durumlar yaşanır. Bitki yaşam döngüsü ile insan yaşam döngüsü arasında da algıya dayalı bir benzerlik söz konusudur. Her ikisinde de canlı bir varlığın dünyada varoluşu, gelişmesi, varlığının en güçlü dönemine ulaşması, zayıflaması ve en sonunda yok olması aşamaları söz konusudur. Bu sebeple insan yaşamını anlamak ve tanımlamak için bitki alanı bir kaynak alan oluşturabilir. İşte kavramsal metaforlardan bir kısmı bu tarz, algıya dayalı benzerlik üzerine temellenir (Kövecses, 2017: 6).

Kavramsal metaforların benzerlik dışında daha farklı motivasyonları da vardır. Bunlardan bir diğeri **deneyimde korelasyondur**. Bu, iki olaydan birinin meydana gelmesinin, diğerrinin meydana gelmesiyle ilişkili olması demektir. Örneğin FAZLA OLAN YUKARIDADIR, AZ OLAN AŞAĞIDADIR kavramsal metaforunda bir korelasyon söz konusudur. Bu metaforun temelinde yatan “bir yığına yahut bir kaba madde eklendiğinde seviyenin yükselip, yığından yahut kaptan madde çıkarıldığında seviyenin düşmesi”dir (Lakoff ve Johnson 1980, s. 16). Günlük hayatımızda bu durumla sık sık karşılaşırız. Burada kaptaki miktarın artması ile yükselmesi arasında bir benzerlik yoktur, sadece bu deneyimde bir art arda gelme yani deneyimde korelasyon mevcuttur (Kövecses, 2010, s. 80).

Aynı şekilde YOĞUNLUK ISIDIR metaforunda da deneyimde korelasyonun varlığından söz edebiliriz. Bu metafor ÖFKE ATEŞTİR, COŞKU ATEŞTİR, TARTIŞMA ATEŞTİR metaforların genel bir ifadesini oluşturur. Yoğunluk ve ısı arasında bir benzerlik yoktur fakat bir ilişki vardır. Nitekim çoğu zaman, yüksek yoğunlukta (fiziksel veya duygusal) faaliyetlerde bulunduğumuzda, vücudumuz vücut ısısı geliştirir. Örneğin çok fazla öfkelenen kişinin vücut ısısı yükselir ve bu ilişkiyi “gözlerinden ateş saçıyordu”, “kulaklarından dumanlar çıkıyordu” gibi cümlelerle ifade ederiz. Isının derecesi ne kadar yüksek ifade edilirse yoğunluğun da o kadar yüksek olduğu ifade edilir. Dolayısıyla bir duyusal-motor deneyim ile soyut bir öznel deneyim arasındaki korelasyon meydana gelir. Bu sebeple ısı alanı, *yoğunluk* için bir kaynak alan oluşturmuş ve YOĞUNLUK ISIDIR metaforunu ortaya çıkarmıştır (Kövecses, 2017: 6).

2.1.7. Gizleme ve Açığa Çıkarma

Kavramsal metafor teorisinde bir kavramı diğeri açısından anlarken kavramın bir özelliğine odaklanıp diğeri tutarsız özelliklerini ihmal ettiğimizi söyleyebiliriz. Örneğin TARTIŞMA SAVAŞTIR metaforu ile *tartışma* kavramını, *savaş* kavramı açısından anladığımızda tartışmanın çatışma yönüne odaklanmış oluruz. Biz tartışma kavramı için savaş terimlerini kullandığımızda tartışmanın diğeri boyutları arka planda kalır ve gizlenmiş olur. Oysaki tartışmanın *karşılıklı iş birliği* ile yapıyor olması gibi daha farklı özellikleri de vardır. Tartışırken savaşıma yönüne yoğunlaşan bir insan, tartışmanın bu karşılıklı yönünü gözden kaçırabilir (Lakoff ve Johnson, 1980, s. 10). Ayrıca tartışmanın *karşılıklı iş birliği* yönü *savaş* özelliğine göre daha tutarsız bir yapı sergiler. Tartışma her zaman karşılıklı olmayabilir. Kişi sadece kendini savunmak, kendi iddiasını kabul ettirmek isteyebilir ve karşı tarafı anlama isteğine sahip olamayabilir. Tartışan kişi sadece kendi istediklerini söyleyip karşı tarafı dinlemeyebilir. Bu bahsettiğimiz her tartışmada kesinlikle olan bir şey değildir fakat çok nadir yaşanan bir şey de değildir. Kısacası tutarsız bir durum sergiler. Bu yüzden tartışmanın çatışma yönü kadar ön plana çıkmaz.

2.1.8. Metaforik Yapının Kısmi Doğası

Bir önceki bölümde kaynak alan ve hedef alan eşleşmesinde hedef alanın bazı yönlerinin ön plana çıkarılmasından bahsetmiştik. Diğer bir deyişle bir kaynağın bir hedefe odaklanmasının kısmi olduğunu ifade etmiştik.

Metaforik eşlemelerin bir başka özelliği de bir hedefi anlamak için kaynak alanın yalnızca bazı yönlerinin kullanılmasıdır. Bu durum literatürde genellikle kısmi metaforik kullanım olarak ifade edilir (Kövecses, 2010, s.93).

Metaforların kısmi bir yapıya sahip olduğunu fark etmek önemlidir. Eğer bütüncül bir yapıya sahip olsalardı bir kavram diğerinin terimleriyle anlaşılmaz, diğer kavramın bizzat kendisi olurdu. Mesela VAKİT NAKİTTİR metaforunda *zaman* gerçekten *para* yerine geçmez, aynı şeyler değildir. Örneğin parayı harcadığımızda onu tekrar çalışarak yerine koyabiliriz fakat zaman için aynı şey geçerli değildir. Harcanan zaman geri gelmez. (Lakoff ve Johnson, 1980, s. 13). Yani zaman, paranın kısmi bir yönü ile kavramsallaşılır veya bir diğer deyişle onun kısmi bir yönünün terimleri ile anlaşılır. Paranın bütün özellikleri zaman için geçerli hale gelmez. Öyle olsaydı zaman ve para aynı şey olurdu.

2.1.9. Bağlamın Önemi

Bazen cümledeki metaforu fark edebilmek için bağlama ihtiyaç duyarız. Bir cümle bağlamından kopuk bir şekilde ele alındığında anlamsız gözükebilir. Bazen de bağlamından kopuk bir cümle farklı insanlar için birden fazla anlama gelebilir. Asıl kastedilen anlam yalnızca bağlam içerisinde anlaşılır (Lakoff ve Johnson, 1980, s. 12).

Bağlamından kopuk bir cümlelerin gerçek anlamda mı yoksa metaforik anlamda mı kullanıldığını fark etmek zor olabilir. Örneğin “yolumu kaybettim” cümlesi bağlamından kopuk bir şekilde ele alındığında gerçek anlamda yolda giden birinin kayb olduğu, yolunu şaşırdığı anlamlarını verebileceği gibi bir kişinin hayatı ile ilgili metaforik bir anlama da sahip olabilir (HAYAT BİR YOLCULUKTUR). Asıl kastedilen anlam ancak bağlam içerisinde anlaşılabilir.

2.1.10. Metafor ve Kültürel Uyum

Metaforlar içerisinde bulundukları toplumun kültürüne göre şekillenirler. Her metafor her kültür için geçerli bir yapı arz etmeyebilir. Bu durum toplumun metaforda geçen kavrama yaklaşımı ile ilgilidir. Örneğin Batı toplumlarında zaman para açısından anlaşılır. Zira Batı toplumlarında zaman ve para arasında karşılıklı bir ilişki meydana gelmiştir. Toplumun yaşayışında, günlük tecrübelerinde para kazanmak veya harcamanın zaman ile yakın ilişkisi vardır. Fakat her kültürde bu şekilde olmak zorunda değildir. Zaman ve para arasında bu tarz bir ilişkinin olmadığı, örneğin sanayinin, hızlı tüketimin ve modern ekonomik sistemin yaygın olmadığı toplumlarda zaman daha başka kavramlar açısından anlaşılabilir.

Metaforların meydana gelmesinde kültürel değerler de temel oluşturur. Zira metaforlar o kültürdeki pek çok temel kavrama dayalı bir şekilde kurulurlar. Bu sebeple de temel değerler ile temel kavrama dayanan metaforik yapılar uyum içerisinde. Bu değerlerin toplumun yaşayış biçimiyle yakından ilgisi vardır.

Buraya kadar metafor ve kültürel değerler arasındaki uyumdan bahsettik. Metafor ve kültür arasındaki ilişki ile ilgili bir diğer konu ise metaforların içerisinde kültüre göre çeşitlilik göstermesidir. Kövecses, metaforlarda iki tür kültürel varyasyon olabileceğini ifade eder. Bunlar kültürler arası farklılık ve kültür içi farklılıktır. Kültürler arası varyasyon, bir kavramın bir dilde/kültürde sahip olduğu metafor ile bir başka bir dilde/kültürde sahip olduğu metafor farklılığını içerir (2010, s. 215).

Burada İngilizce ve Japonca'nın "öfke" kavramını ele alışındaki farklılıktan söz edebiliriz. İngilizcede kullanılan öfke metaforlarının tümünün Japoncada kullanıldığı fakat ÖFKE KARIN(DA)DIR metaforunun Japoncaya has olduğu tespit edilmiştir (Kövecses, 2010, s. 216). Benzer bir şekilde Çince mutluluk, İngilizcede olduğu gibi YUKARI, HAFİFLİK, BİR KAPTAKİ SIVI kaynak alanları açısından anlaşılmaktadır. Fakat Çince, mutlulukla ilgili İngilizcede olmayan başka bir metafora daha sahiptir: MUTLULUK KALPTE BİR ÇİÇEKTİR (Kövecses, 2010, s. 216).

Kövecses'in bahsettiği bir diğer kültürel varyasyon ise kültür içi farklılıklardır. Bir kültürün içinde aynı kavramla ilgili farklı metaforların doğmasının altında geniş kültürel

bağlam (ilkeler, temel kavramlar) ile doğal ve fiziksel çevre yatmaktadır. Kültürel bağlam, farklı kültürlerde ve kültürel gruplarda değişiklik gösterebilir (Kövecses, 2010, s. 219).

Lakoff ve Johnson da bu konuya değinmiş ve her kültürün temelde benimsediği ortak değerler olsa da hangisinin öncelikli olduğunun alt kültürlerle, kişisel durumlara veya dini gruplara göre değişebileceğini ifade etmiştir. Örneğin Amerikan kültüründe “çok olan daha iyidir” ve “büyük olan daha iyidir”. Oysa bazı dini gruplarda maneviyata daha fazla önem verildiği için “az olan daha iyi” ve “küçük olan daha iyi” kabul edilir. Aslında bu dini gruplar üst kültürün de benimsediği “erdem yukarıdadır” değerini benimsemiş olurlar ama farklı olarak ona en büyük önceliği verirler (Lakoff ve Johnson, 1980, s. 24).

Kövecses, kültür içi metaforik varyasyonların tarihsel süreç içerisinde de gelişebileceğini vurgulamıştır. Örneğin 19. yüzyıldan önce duygularla ilgili metaforik kavramsallaştırmalar daha fizyolojik alanlarla ilişkilendirilirken 19. yüzyıldan sonra daha mekanik ve rasyonel alanlarla ilişkilendirilmeye başlanmıştır (Kövecses, 2010, s. 224).

Sonuç itibari ile metaforik kavramsallaştırmada kültürün temel bir role sahip olduğu görülmektedir. Bu sebeple metaforik kavramların içinde bulundukları kültürle belli bir uyum içerisinde oldukları ifade edilebilir.

2.1.11. Metafor ve Fiziksel Çevre

Kövecses, aynı kavramla ilgili farklı metaforların doğmasının altında yatan sebeplerden bir diğerrinin de fiziksel çevre olduğunu ifade eder. Ona göre doğal ve fiziksel çevre bir dili şekillendiren önemli bir unsurdur, dolayısıyla metaforlar üzerinde de etkisi vardır. Bir yaşam alanındaki insanlar, bulundukları ortamın özelliklerine uyum sağlar ve hayatı anlamak ve kavramsallaştırmak için o yaşam alanının özelliklerinden yararlanırlar (Kövecses, 2010, s. 219).

Bunun en güzel örneklerini belli bir toplum tarafından kullanılan ve geliştirilen bir dilin başka bir toplum tarafından farklı bir fiziksel çevrede kullanıldığı durumlarda görürüz. Böyle bir durumda orijinal dili konuşanların kullandığı metaforik kavramsallaştırmalar ile nakledilen versiyonu konuşanların kullandığı metaforik kavramsallaştırmalar arasında farklılıklar olacaktır. Örneğin Kuzey Afrika’nın bazı

bölgelerinde konuşulan Felemenkçede hayvanlarla ilişkili pek çok metaforik kavramlaştırma yer alırken Hollanda'da kullanılan Felemenkçede hayvanlarla ilgili neredeyse hiç metaforik kavramsallaştırmanın kullanılmadığı görülür. Benzer örneklerin İngiliz İngilizcesi ile Amerikan İngilizcesi arasında da yer aldığı yaygın olarak bilinir (Kövecses, 2010, s. 220).

2.1.12. Tutarlılık

Her kavram belli bir tecrübe üzerine temellenir. Bu kavramsal yapı ile tecrübeler arasında bir tutarlılık vardır. Dolayısıyla bir kavramı anlayabilmek için deneyimler ile kavramsal yapılar arasındaki ilişkiyi anlamak gerekir (Lakoff ve Johnson, 2010, s. 77).

Metaforların kendi içinde tutarlı bir sistematik ilişkiye sahip olduğu görülür. MUTLULUK YUKARIDADIR metaforu mutluluğu yukarı yönü ilişkilendirir. “Havalara uçuyorum” metaforik ifadesi hiçbir zaman üzüntüyü ifade etmez. Aynı şekilde “yüzü düştü” ifadesi de hiçbir zaman mutluluğu ifade etmez. Haritalama/eşleştirmede de bu tutarlılığı açık bir şekilde görürüz. Örneğin yolculuğa ait yolcu, araç, yolculuk gibi temel bazı unsurlar vardır. Aynı şekilde aşka dair de aşklar, aşk ilişkisi, ilişkideki olaylar gibi olmazsa olmaz unsurlar vardır. AŞK BİR YOLCULUKTUR metaforunu kurabilmemiz için iki alanın sahip olduğu unsurlar arasında karşılıklı bir tutarlılık olması gerekir. Yolcular, aşklara; araç, aşk ilişkisine; yolculuk, ilişkideki olaylara tekabül eder.

Kavramların metaforik bir yapıya kavuşma süreci belli bir tutarlılık gösterirler. Örneğin ÖFKE BİR ATEŞTİR metaforunda ateş, bu metaforun kapsamına giren bir durumdur. ATEŞ ise YAKICIDIR. O halde ÖFKE YAKICIDIR. Öfkeyi ateş ile ilişkilendirdiğimizde onun özellikleri ile de ilişkilendirmemiz gerekir. Yani ÖFKE ATEŞTİR dediğimizde ÖFKE YAKICI olmak zorundadır. Metaforların her zaman kendi içinde bir uyumu olmamasına rağmen, büyük ölçüde tutarlı bir görünümü vardır (Lakoff ve Johnson 1980, s. 44).

2.1.13. Tecrübe

Metaforik kavramların, fiziksel ve kültürel tecrübelerle dayandığından bahsetmiştik. Bu tecrübeler ile toplumun sürekli tekrarladığı yapılaşmış bir bütünden bahsederiz. Her metaforun altında bu tarz bir deneyimsel temel yatmaktadır. Bu doğal tecrübe türlerini şu şekilde sınıflandırabiliriz:

Bedenlerimiz (algılama ve motor aygıtları, zihinsel kapasiteler, duygusal yapı vb.)

Fiziksel çevremizle etkileşimimiz (hareket etmek, nesneleri kullanmak, yemek yemek vb.)

Kültürümüzdeki diğer insanlarla etkileşimimiz (sosyal, politik, ekonomik ve dini kurumlar açısından)

Bunlar insan doğasından kaynaklanan doğal tecrübelerdir. Bazıları kültürden kültüre farklılık gösterirken bazıları da evrensel bir niteliğe sahiptir (Lakoff ve Johnson, 1980, s. 117).

Tecrübelerimizin kavramsal sistemimiz için bir temel teşkil eder. Dolayısıyla kavramsallaştırmaya dayalı olan metaforlar da tecrübelerden doğarlar. MUTLU OLAN YUKARIDADIR, OLAYLAR NESNELERDİR, TARTIŞMA SAVAŞTIR gibi metaforların altında fiziksel ve kültürel çevremizle olan etkileşimimiz yatmaktadır (Lakoff ve Johnson, 1980, s. 119).

2.2. KAVRAMSAL METAFOR TÜRLERİ

2.2.1. Yapısal Metaforlar

Yapısal metafor, bir kavramın başka bir kavram açısından anlaşıldığı ve deneyimlendiği metafor türüdür. Bu metafor türünü açıklamak için TARTIŞMA SAVAŞTIR yapısal metaforunu ele alabiliriz. Bu metaforunda *tartışma* kavramı soyut bir kavram olarak karşımıza çıkar. Onu daha iyi anlayabilmek için daha somut bir kavram olan *savaş* kavramından yararlanılır. Dolayısıyla *tartışma* hedef alanı için *savaş* bir kaynak alan oluşturur. Böylece *tartışma* kavramı, *savaş* kaynak alanının açısından anlaşılır ve onun terimleriyle bir yapıya kavuşur. Aşağıda, TARTIŞMA SAVAŞTIR metaforuna ait örnek metaforik dilsel ifadeler yer almaktadır:

Senin iddiaların *savunulamaz*.

Benim argümanımdaki her bir zayıf noktaya *saldırdı*.

Onun kritikleri doğru bir *hedefteydi*.

Onunla yaptığım tartışmaları hiçbir zaman *kazanamadım* (Lakoff ve Johnson, 1980, s. 4).

Bu metaforik dilsel ifadelerde de görüldüğü üzere *tartışma* kavramı, savaş terimleri açısından anlaşılmaktadır. Tıpkı savaşta olduğu gibi tartışmada da birbirine rakip olan taraflar vardır. Taraflar birbirlerinin hedeflerine saldırırlar, kendi mevzilerini korurlar, kazanmak için planlar yaparlar, stratejiler uygular ve en sonunda kazanır veya kaybederler. Bütün bunlar savaşla ilgili durumlar olmasına rağmen tartışmayı da bu durumlar açısından algılarız. Bu metafor bize dünyayı algılama biçimimizin bir örneğini sunar. Düşünmenin doğal yolu bu olduğu için ve kavramlar metaforik olarak yapıya kavuştuğu için onları dile dökmenin yolu da metaforik olur (Lakoff ve Johnson, 1980, s. 5).

AŞK DELİLİKTİR

Onun için *çıldırıyorum*

Aklımı başımdan alıyor.

Delice onu sayıklıyor

Beni *deli divane* etti.

Bu yapısal metafora da *aşk* kavramı *delilik* açısından anlaşılmaktadır. Delilik ile ilgili terimler âşık olmakla ilgili kullanılmış, *aşk* delilik terimleri ile bir yapıya kavuşmuştur.

DÜŞÜNCELER BİTKİDİR

Bu düşünceler sonunda *meyvesini veriyor*.

Matematik biliminin pek çok *dalı* vardır.

Düşüncelerinin *tohumları* henüz gençlik yıllarında *atılmıştı*.

Bu yeni *filizlenen* bir teori.

DÜŞÜNCELER YEMEKTİR

Bu düşünceleri *hazmetmem* çok zor.

Söyledikleri *yenilir yutulur* gibi değil.

Benim bu düşüncelere *karnım tok*.

Kitabı *yaladı yuttu*.

Bu düşüncelerin daha *pişmesi* gerekiyor.

Bu yalanları kimse *yemez*.

Yukarıdaki yapısal metaforlarda *düşünce* hedef alanı için *bitki* ve *yemek* kaynak alan oluşturmuştur. Düşünce soyut bir kavramdır. Bu kavramı bitki ve yemek gibi somut kavramlar üzerinden anlamak daha kolaydır. Dolayısıyla düşünce, bitki ve yemek alanlarının terimleri ile kavramsallaşmış ve metaforik olarak yapılanmıştır.

2.2.2. Yönelim Metaforları

Yönelim metaforlarında bir kavram tüm sistemini, başka bir kavramın sistemine göre oluşturur. Bu metaforlar, aşağı-yukarı, içeri-dışarı, ön-arka gibi mekânsal yönelimlerde bulunur. Bu durum bedenlerimizin bu tarz mekân yönelimlerine sahip olmasından kaynaklanır. Nitekim bedenimiz çevremizde olup bitene göre hareket eder. Yönelim metaforları ise bedenimizin çevremizde olanlara verdiği bu yönelimsel tepkilerden doğar. Örneğin sevinçli bir haber alan bir kişinin hareketlerine baktığımızda ayağa kalktığını, zıpladığını, ellerini çırpıldığını, dans ettiğini kısaca yukarı yönü ilişkili bedensel hareketlerde bulunduğunu görürüz. Tam tersi üzüntülü bir haber alan kişinin yere çöktüğünü, bayıldığını, yüzünü yere eğdiğini ve bunun gibi aşağı yönü ile ilişkili bedensel hareketlerde bulunduğunu görürüz. Dolayısıyla pek çok dilsel ifade de mutluluk yukarı yönü ile mutsuzluk aşağı yön ile ilişkilendirilmiştir. Böylece MUTLULUK YUKARIDADIR, ÜZÜNTÜ AŞAĞIDADIR yönelim metaforu doğmuştur (Lakoff ve Johnson, 1980, s. 14). Dilimizde bu metafora ait dilsel ifadelerden bazıları aşağıda verilmiştir:

Sevinçten havalara uçtu.

Mutluluktan yerinde duramadı.

O kadar sevindi ki ağzı kulaklarına vardı.

Moralim çok yüksek /çok düşük.

Adam üzüntüden çöktü

Haberi duyunca yüzü düştü.

Acıyla omuzları çöktü.

Ölüm haberi ile yıkıldı.

Yönelim metaforları keyfi bir şekilde meydana gelmezler. Fiziksel ve kültürel temellere göre şekillenirler. Zıt kutuplar (yukarı- aşağı, ön-arka, içeri-dışarı) doğası gereği fizikseldir ve yönelim metaforları bunlara dayanır. Aşağıda yukarı-aşağı yönelimine sahip metaforik dilsel ifadelere bu metaforların fiziksel ve kültürel temellerine yer verilmiştir:

SAĞLIK YUKARI YÖNÜYLE, HASTALIK VE ÖLÜM AŞAĞI YÖNÜYLE İLİŞKİLİDİR

Hasta iki güne ayaklandı.

Hastaneye yatırdık.

Yataklara düştü.

Elden ayaktan düştü.

Ölümün pençesine düştü.

Toprağa düştü (ölüm).

Fiziksel temel: Ciddi hastalıklarda insanlar fiziksel olarak yatmak zorunda kalırlar. Ölü bir kişi ise zaten fiziksel olarak yatar durumundadır.

BİRİNİN ÜZERİNDE KONTROL SAHİBİ OLMAK, YUKARI YÖNÜ İLE, BİRİNİN KONTROLÜ ALTINDA OLMAK AŞAĞI YÖNÜ İLE İLİŞKİLİDİR

İşler kontrolüm altında.

Üzerinde kontrol sahibiyim.

O en yüksek pozisyonda.

Makam ve mevkinin zirvesinde

Mertebesi yükseldi/ düştü.

Fiziksel temel: Fiziksel büyüklük, fiziksel güçle ilişkilidir, kavgada kazanan zirvededir (Lakoff ve Johnson, 1980, s. 15).

ÇOK OLAN YUKARIDADIR, AZ OLAN AŞAĞIDADIR

Enflasyon yükseliyor.

Kârımız dibe vurdu.

Kârımız düşüşte.

Gelirim yükseldi.

Yüksek miktartlı bir havale gönderdi.

Geliri geçen seneye göre çok aşağıda.

Fiziksel temel: Bir yığına yahut bir kaba madde eklendiğinde seviyenin yükselip, yığından yahut kaptan madde çıkarıldığında seviyenin düşmesidir.

İYİ OLAN YUKARIDADIR; KÖTÜ OLAN AŞAĞIDADIR

Bu işin de üstesinden geldik.

Yüksek kalitede iş yapar.

Geçen sene zirveye ulaştık, ama o zamandan beri her şey baş aşağı gidiyor.

Fiziksel temel: Sağlık, mutluluk, iyilik gibi temel olarak olumlu durumlar yukarı yönü ile ilişkilidir (Lakoff ve Johnson, 1980, s. 16).

ERDEMLİ OLAN YUKARIDADIR; ERDEMSİZ OLAN AŞAĞIDADIR

Yüce gönüllü.

Yüksek standartları var.

Kendimi böyle yaparak alçaltmam.

Alnı açık başı dik bir arkadaşımızdır.

Yapılan şey alçakçaydı.

El altından iş çevirme.¹

Fiziksel ve sosyal temel: Bu metaforun temeli TOPLUM BİR İNSANDIR metaforu ile birlikte anlaşılır. Erdemli olmak, refahı sürdürmek için toplumun/kişinin koyduğu standartlara uygun hareket etmektir. Erdem yukarıdadır çünkü toplum/insan gözünden erdemli davranmak sosyal refahla ilişkilidir (Lakoff ve Johnson, 1980, s. 17).

¹ Örnekler için bkz: Okan Küçük (2016, Yüksek Lisans Tezi), Çağdaş Metafor Teorisi: George Lakoff ve Mark Johnson

Yönelim metaforları kültürden kültüre değişebilir. Mesela İngilizcede “gelecek ileridedir” fakat bazı kültürlerde “gelecek geridedir” (Lakoff ve Johnson, 1980, s. 15). Türkçede de “iyi günler gelecek”, “ileride zengin olacağım”, “geçmiş geride kaldı, artık önüme bakıyorum” gibi örneklerde de görüldüğü üzere gelecek ileridedir.

Varlık Metaforları

Soyut bir hedef alanını bir nesne veya kişi olarak gören metafor türüdür. Bu tarz metaforlarda amaçlarımız, düşüncelerimiz, deneyimlerimiz gibi soyut durumları daha iyi anlamlandırabilmek için onlara madde gibi muamele edip, madde gibi sınıflandırırız, onları varlık veya nesnelere ait kavramlarla anlamaya çalışırız. Deneyimlerimizi madde veya varlık olarak tanımladığımızda onlara atıf yapabilir, kategorize edebilir, gruplandırabilir, niceliğini ölçebiliriz, böylece onlar hakkında akıl yürütebiliriz.

İnsan zihni bir şeyi net bir şekilde sınırlandırmak ister. Böylece o alanları daha iyi bir şekilde anlayabilir. Bir evin bahçesini çitlerle çevirdiğimizde bahçenin sınırlarını daha iyi algılarız. Bir arkadaşımızla sokakta buluşmak istediğimizde ona bir köşe tayin etmek buluşulacak yeri belirlemeyi kolaylaştırır. İnsani amaçlar, tıpkı bizim bedenlerimizin de yüzeyle sınırlanan varlıklar olması gibi fiziksel olayları da başka olaylardan ayrı, münferit bir eylem kılan yapay sınırlar belirlememizi gerektirir.

Nasıl ki insanın uzamsal yönlerle olan temel deneyimi yönelsel metaforları ortaya çıkarıyorsa, fiziksel objelerle olan deneyimlerimiz de (özellikle bedenlerimizin deneyimi) olayları, duyguları aktiviteleri, düşünceleri varlık veya madde olarak gördüğümüz olağanüstü genişlikte bir varlık metaforu çeşitliliği sağlar (Lakoff ve Johnson, 1980, s.25).

Örneğin fiyat artışları metaforik olarak “enflasyon” ismi vasıtasıyla bir varlık gibi anlaşılabilir:

ENFLASYON BİR VARLIKTIR

Enflasyon hayat standartlarını düşürüyor

Eğer daha fazla enflasyon olursa hayatta kalamayacağız.

Enflasyonla mücadele etmeliyiz.

Enflasyon bizi köşeye sıkıştırıyor.

Toprak satın almak enflasyonla başa çıkmanın en iyi yoludur

Enflasyon beni deli ediyor.

Soyut bir durumu bir varlık veya madde olarak algılamak pek çok amaca hizmet edebilir. Örneğin enflasyonu bir varlık olarak görmek ona atıfta bulunabilmeyi, onu ölçebilmeyi, belirli bir yönünü tanımlamayı, onu bir sebep olarak görmeyi, ona göre hareket etmeyi ve onu anlayabilmeyi sağlar. Böylece deneyimlerimizi daha anlaşılabilir ve somut bir düzleme getirebilmiş oluruz (Lakoff ve Johnson, 1980, s. 26). Aşağıdaki örneklerde farklı amaçlara hizmet eden metaforik dilsel ifadeler yer verilmiştir.

Bu savaşta “ülkemizin onuru” söz konusu. (Atıfta bulunur.)

Dünyada “çok fazla nefret” var. (Niceliğini belirtir.)

“Modern hayatın hızına” yetişemiyorum. (Görünüşü tanımlar.)

O bunu “öfkeden” yaptı. (Nedenini tanımlar.)

Evlenmeyi “problemlerinin çözümü” olarak gördü. (Hedefler oluşturur.)

Yukarıdaki cümlelerde atıfta bulunmak, niceliğini belirtmek, nedenini tanımlamak gibi amaçlarla fiziksel olmayan şeylerin bir varlık veya madde olarak algılandığı görülmektedir. Fakat varlık metaforlarına daha ayrıntılı bir şekilde bakıldığında kültürel hayatta nasıl yapılandığı daha iyi fark edilir (Lakoff ve Johnson, 1980, s. 26-27):

ZİHNİN BİR MAKİNE DİR

Kafası iyi çalışıyor.

Jeton düştü (anladı).

Aklım durdu.

O kadar çok çalıştım ki pilim bitti.

Bu konuda çok paslanmışım.

Yukarıdaki örneklerde zihnin bir varlık gibi hareket ettiği düşünülmüştür. Zihni farklı varlıklar olarak görmek, onun farklı özellik ve işlevlerini anlayabilmemizi sağlar. Örneğin zihni bir makine olarak gördüğümüzde onu açılıp kapanabilen, çalışan, duran, bozulan bir varlık olarak algılarız. Onu bu şekilde görmek onun düşünme ve anlama ile ilgili soyut durumlarını bizim için daha anlaşılır ve somut kılar. Zihni kırılgan bir nesne

olarak görmek ise zihnin psikolojik yönünü algılamamızı sağlar (Lakoff ve Johnson, 1980, s. 28).

Bu tarz ifadeleri çok doğal ve yaygın bir şekilde kullanırken onların metaforik olduğunun çoğunlukla farkına varmayız. Bunlar zihinsel olayların apaçık doğrudan tanımları olarak görülürler. “Baskılar karşısında ezilmedi” ifadesi belirli bir bağlam içerisinde bize son derece normal gelir. Çünkü “zihin kırılğan bir nesnedir” gibi metaforlar sahip olduğumuz zihin modelinin ayrılmaz bir parçası ve çoğumuzun düşünürken kullandığı modeldir. (Lakoff ve Johnson, 1980, s. 29)

Kişileştirme

En açık ontolojik metaforlar fiziksel nesnelerin kişi olarak belirtilmesidir. Bu, insan olmayan varlıkları insan motivasyonu, karakteri ve aktivitesi açısından anlamayı sağlar.

Hayat beni kandırdı.

Enflasyon benim kârımı yiyor.

Dini şarap içmemesi gerektiğini söyler.

Bu gerçek/olay bize çok şey anlatıyor.

Bu örneklerde insan olmayan bir şeyi insan gibi görürüz. Her kişileştirme seçtiği insan durumu açısından birbirinden ayrılır:

Enflasyon ekonomimizin kaynağına saldırdı.

Enflasyon bizi duvara sabitledi.

Bizim şu anda en büyük düşmanımız enflasyondur.

Dolar enflasyondan zarar gördü (Lakoff ve Johnson, 1980, s. 33).

Bu cümlelerde enflasyon metaforik olarak sadece bir kişi değildir, daha özel olarak, enflasyon bir düşmandır. Bize yalnızca enflasyon hakkında belli bir düşünce vermiyor aynı zamanda ona karşı nasıl davranıldığına dair de fikir verir.

Kişileştirme, geniş bir metafor aralığını kapsayan genel bir kategoridir. Varlık metaforları, hedeflerimiz, eylemlerimiz, karakterlerimizi anladığımız temel insani terimler ile dünyadaki olguları anlamlandırma imkânı tanır. Enflasyon gibi soyut bir şeyi

insan terimleriyle ifade etmek çoğu insan için enflasyonu tek anlama yöntemi olabilir. (Lakoff ve Johnson, 1980, s. 34)

2.2.3. Kapsayıcı/Taşıyıcı Metaforlar

Bizler fiziksel olarak bedenlerimiz ile dünyanın geri kalanından ayrılan ve sınırlara sahip olan varlıklarız. Dünyayı da bizim dışımızda bir şey olarak tecrübe ederiz. Her birimiz sınırlı yüzeyimizle (bizi dış dünyadan ayıran bedenlerimiz, cildimizle) ve iç-dış (kendimiz/içimiz, kendimiz dışında kalan) yönelimimizle birer kap durumundayız. Biz kendi iç-dış yönelimimizi diğer kendi yüzeysel sınırlarına sahip fiziksel objelere de uygularız. Odalar ve evler bu tarz belirgin kaplardır. Bir odadan bir odaya geçmek, bir kaptan bir kapa geçmek yani bir odanın dışına çıkmak diğer bir odanın içine girmektir. Biz katı objelere bile bu iç-dış yönelimi ile yaklaşıyoruz. Mesela bir taşın içine bakmak için onu kırarız. (Yani iç-dış yönelimini sadece içi boş objeler için kullanmayız.) Aynı şekilde bu yönlendirmeyi doğal çevremize de uygularız. Fiziksel bir sınırlandırmaya sahip olmasa bile -bir iç alanı olacak şekilde bölgeyi kapatarak- bir duvar, çit, çizgi vs. ile ona sınırlar çizerek kap olarak görebiliriz. Sınırları olan bir bölgeye sahip olmak temel iç güdülerden biridir. Bir şey kendi doğal sınırlarına sahip değilse bile insan doğası gereği onu sınırlandırma ihtiyacı duyar ve sınırlar çizer. İnsanın bunu yapmasının sebebi ise onun niceliğini hesap edebilme ihtiyacıdır. (Lakoff ve Johnson, 1980: 29) Sınırlara sahip bir şeyi daha kolay hesaplar yani tanımlayabiliriz. Aslında temelde o şeyi anlama ihtiyacı vardır. Sınırlar koymadığımızda o şey bizim için bilinmez olur. Örneğin “on dakika içinde yaptı” cümlesinde zaman, “gemi görüşü açısına girdi” cümlesinde görüş alanı, “içime bir sıkıntı düştü” cümlesinde insan bedeni bir kapsayıcı olarak kavramsallaşmıştır.

Bazen durumlar da kapsayıcı olarak algılanabilirler. Örneğin “Pazar günkü yarışta -var- mısın?” cümlesinde yarış katılımcıları içeren bir kapsayıcıdır. “Aşka düştüm”, “sıkıntıdayım”, “başım dertte”, “komadan çıktı”, “yavaşça forma giriyorum”, “depresyona girdim” cümlelerinde durumlar kapsayıcı olarak algılanmıştır (Lakoff ve Johnson, 1980, s. 32).

2.3. METONİMİ

Bir varlığın bir başka varlığa atıfta bulunmak için kullanılmasına metonimi denilir. Başka bir ifade ile “tipik olarak, bir şeyin iyi anlaşılan veya kolayca algılanan bir yönünün, o şeyi bir bütün olarak temsil etmesi veya temsil etmek için kullanıldığı dilsel ifadelere atıfta bulunmasıdır” (Gibbs, 2017, s. 43). Örneğin “üniversitede çok iyi kafalar var” cümlesinde “kafa”, “zeki insanlar” yerine geçmiştir. Böylece insanı ifade etmek için onun vurgulanmak istenen yönü ile ilgili ayırt edici özelliği kullanılmıştır. Diğer bir ifade ile parça, bütün yerine geçmiştir. Bu cümlelerde metoniminin sistematik bir şekilde çalıştığı görülmektedir. Nitekim zekâ için kafa kelimesi kullanılmıştır. Çünkü zekanın kafayla ilişkisi vardır. Dolayısıyla metonimler rastgele ve keyfi değildir (Lakoff ve Johnson, 1980, s. 36-37).

Metafor ve metoniminin farklı işleyişleri vardır. Metaforda iki kavramsal alan vardır. Bir kavramın kendisinden farklı başka bir kavram açısından algılanmasıdır. Metonimi ise yalnızca bir kavramsal alanı içerir. Bir alan içindeki varlığın aynı alan içindeki bir başka varlık yerine geçmesidir (Gibbs, 1999, s. 36). Metaforun asıl amacı anlamaktır. Metonimi ise referans işleviyle beraber meselenin anlaşılmasına da hizmet eder (Lakoff ve Johnson, 1980, s. 36). Metoniminin bir diğer işlevi ise konuşma içerisinde pragmatik çıkarımlar sağlamasıdır. Örneğin “Ahmet bir restorana girdi” denildiğinde Ahmet’in muhtemelen bir yemek sipariş edeceği, karnını doyuracağı, hesabı ödeyeceği ve çıkacağına dair bir “restoran senaryosu” insan zihninde oluşacaktır. Dolayısıyla “Ahmet bir restorana girdi” cümlesi senaryodaki ihtimallerin metonimisini oluşturmuştur (Gibbs, 2017, s. 44). Tek bir ifade pek çok anlam yerine geçmiştir. “Bugün Ankara’ya bilet aldım” denildiğinde kişinin Ankara’ya gideceğini ayrıca belirtmesine gerek kalmaz. Böylece metonomi, konuşmada pratiklik sağlar. Bu durum ise anlamın üretilmesi ve aktarılmasında metoniminin önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir.

Metonimi, metaforla bazı aynı amaçlara hizmet eder. Her ikisi de temelde soyut bir kavramı somutlaştırmaya yarar. Metonimi sadece şiirsel ve retorik bir araç ve yalnızca bir dil ile ilgili bir mesele olmaması yönleriyle de metafora benzer. Metonimik kavramlar

da tıpkı metaforlar gibi günlük sıradan konuşmanın, hareket etmenin dahası düşünme ve algılama sürecinin doğal bir parçasıdır (Lakoff ve Johnson, 1980, s. 37). Metonimik kavramlar, metaforlar gibi deneyimlerimize dayanırlar. Sadece dille ilgili değildir, aynı zamanda düşünce yapısı, davranış tarzı ve eylemlerimizle de ilişkilidir. Mesela Picasso dediğimizde onu tek başına düşünmeyiz. Onu sanatla olan ilişkisi açısından algılarız. Bu yüzden eserlerinden bahsedilirken üreticinin ürün yerine kullanıldığı görülebilir: “Picasso’da renkler çok etkileyicidir” (Lakoff ve Johnson, 1980, s. 39).

Metafor ve metoniminin benzer yönleriyle beraber ayrılan tarafları da bulunmaktadır. Bilişsel dilbilim içerisinde metonimi daha ziyade bir alan vurgulama olarak görülürken, metafor ise alan haritalama (kaynak alan ve hedef alan arasında) olarak kabul edilir. Örneğin, kitabın alan matrisi (öğeler kümesi) içinde okumak, eser, yazar, okuyucu gibi birçok alan vardır. Bu alanlardan birine vurgu yapmak metonimiye meydana getirir. “Tanpınar’ın okunması zordur” veya “Oğuz Atay’ın baskısı tükenmiş” denildiğinde yazar, kitap yerine geçerek kitaba ait alanlar içerisinde yazar alanına vurgu yapılmış olur (Gibbs, 2017, s. 43).

Bu bölümde metonimiye ele almamızın asıl sebebi tıpkı metaforlar gibi kavramsal yönünün bulunmasıdır. Kövecses, bunları kavramsal metonimi olarak ifade eder ve şu şekilde açıklar: Bir alanın (kavramın) bir kısmının, aynı alan içindeki başka bir parçayı veya (kavramın) tamamını belirtmek için kullanılması ya da tam tersi bir durumdur (2010, s. 108). Diğer bir ifade ile bir kavram alanında parçanın başka bir parça veya bütün; bütünün de parça yerine kullanılması demektir. Metonimi de metafor gibi insan bilişinin ve dilin merkezindedir. Bu ikisinin yakınlığından dolayı bu çalışmada metonimler de ele alınmıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. PSİKOLOJİDE DUYGU VE DUYGUNUN DİLSEL AKTARIMI

3.1. DUYGU KAVRAMI VE DUYGU TEORİLERİ

Psikoloji alanında önde gelen pek çok bilim adamı duygu için farklı tanımlamalar ortaya koymuşlardır. Duygunun ne olduğu, nasıl oluştuğu ile ilgili esas aldıkları temellere göre ise farklı duygu teorileri ileri sürmüşlerdir.

Temelde ayrışma duygunun fizyolojik mi yoksa bilişsel bir durum mu olduğu tartışmasından doğmuştur. Daha farklı bir ifade ile bir duyguyu hissetmeden önce onun hakkında düşünür müyüz yoksa önce hissedip sonra onun korku, mutluluk, üzüntü olarak yorumlarız? Tam bir fikir birliğine varılamasa da bugün duygunun bilişsel süreç, öznel duygular, fizyolojik uyarılma ve davranışsal reaksiyonlar olmak üzere dört ayrılmaz bileşenden oluştuğu sonucuna varılmıştır (Crooks ve Stein, 1988, s. 310). Bilişsel bileşen, duyguları nasıl yorumladığımız ve durumlar hakkında nasıl düşündüğümüz ile ilgilidir. Fizyolojik bileşen vücudun duygulara verdiği tepkidir. Kaslar, metabolizma, tükürük ve ter bezleri, sindirim ve sinir sisteminde meydana gelen değişimler fizyolojik tepkilerdir. Örneğin heyecanlandığımız zaman terler, korktuğumuz zaman kalp atışımızın hızlanır, öfkelendiğimizde tansiyonumuz yükselir. Davranışsal bileşen ise duyguları nasıl ifade ettiğimiz ve gösterdiğimizdir. Yüz ifadeleri, ses tonu, duruş, beden dili duyguyu aktaran yaygın davranışsal araçlardır. Örneğin mutlu olduğumuzda gülümsememiz, el çırpmanız veya zıplamamız mutluluk duygusunu aktaran davranışsal tepkilerdir (Crooks ve Stein, 1988, s. 311).

Duyguların fizyolojik mi yoksa bilişsel bir durum mu olduğu ile ilgili ilk olarak James Lange 1980 yılında “bedensel değişiklikler doğrudan heyecan verici gerçeğin algılanmasını takip eder” şeklindeki doktrini ortaya koymuştur (Schachter ve Singer, 1962, s. 379). James Lange kuramına göre çevresel uyarılar (örneğin ayı görmek) içgüdüsel olarak kalp atışı ve solunumun hızlanması, kasların gerilmesi gibi fizyolojik

tepkilere neden olurlar. Bedende ortaya çıkan bu tepki duygusal durumları harekete geçirir. Fizyolojik tepkiyi (titreme) belirli bir duyguyla (korku) ilişkilendiririz. Bu ilişkilendirmenin farkındalığı ise duyguyu (korku) meydana getirir. Kısaca duygular sonucu fizyolojik tepkiler oluşmaz. Yani korktuğumuz için titremeyiz. Bilakis fizyolojik tepkiler sonucu duygular oluşur. Yani titrediğimiz için korkarız (Crooks ve Stein, 1988, s. 313).

James-Lange kuramına, duyguların her zaman belirli fizyolojik bir uyarana bağlı şekilde ortaya çıkmayabileceği, fizyolojik uyarıların her zaman bir duyguya neden olmayabileceği ve aynı fizyolojik uyarıların birden fazla duyguya neden olabileceği yönünden eleştiriler yöneltilmiştir (Schachter ve Singer, 1962, s. 379).

Cannon-Bard kuramı göre dışarıdan gelen bir uyarı karşısında fizyolojik tepki ve duygu birbirinden bağımsız şekilde aynı anda ortaya çıkabilir. Duygusal tepkilerde beyinde yer alan hipotalamusun iç organlar ve iskelet kaslarındaki sinir sistemini uyarır. Böylece duyguya eşlik eden fizyolojik ve davranışsal tepkilerde bulunuruz. Bu kuram diğer kuramlardan farklı olarak bedensel tepkilerin duygu deneyimiyle eş zamanlı olarak ortaya çıktığını iddia eder. Yani bir ayı gördüğümüzde hem korkar hem de titreriz (Crooks ve Stein, 1988, s. 315).

Schachter-Singer kuramı ise daha önceki iki kuramın da bazı elementlerini birleştirmiştir. Bu kurama göre duygular bir tür ikili bilişsel yoruma bağlıdır. Duygunun fizyolojik tepkiye bağlı olarak ortaya çıktığını fakat bilişsel sürecin de duygusal tecrübenin merkezinde olduğunu savunur (Crooks ve Stein, 1988, s. 316). Schachter-Singer duyguyu “fizyolojik bir uyarılma durumu ve bu uyarılma durumuna uygun biliş” (1962, s. 398) şeklinde tanımlamışlardır. Duyguya neden olan olayı değerlendirirken aynı zamanda bedenlerimizde olup bitenleri de değerlendiririz. Örneğin bir ayı ile karşılaştığımızda hem ayının tehlikeli olduğunu bildiğimiz hem de kalp atışımız hızlandığı için korkarız (Crooks ve Stein, 1988, s. 316).

Duyguların yüz-geribildirim teorisi, yüz kaslarının ayırt edici hareketleri ile belirli duygular arasındaki ilişki olduğunu öne sürer (Ekman, 1970, s. 152). Yüz kasları onlarca farklı duygu deneyimini çok hızlı bir şekilde aktarabilecek yeterliliğe ve çeşitliliğe

sahiptir. Yüz ifadelerimizden aldığımız geri bildirim hangi duygu deneyimi içinde olduğumuzu kararlaştırmamıza yardım eder (Crooks ve Stein, 1988, s. 321). Ekman, mutluluk, öfke, tiksinti, üzüntü, korku ve şaşkınlık duygularının neredeyse bütün kültürlerde benzer yüz ifadeleri ile aktarıldığını dolayısıyla evrensel ve doğuştan gelen duygular olduğunu iddia eder (Ortony ve Turner, 1990, s. 320).

Özetle duygu, kişinin karşılaştığı durumlar karşısında bilişsel, fizyolojik ve davranışsal bileşenleri içeren karmaşık psikolojik bir durumdur.

TEMEL DUYGULAR

Duyguların gelişimi ile ilgili farklı teorilerin yanı sıra, insanların kaç tür duygu yaşadığına dair de çeşitli teoriler bulunmaktadır. Evrensel olarak deneyimlediği düşünülen duygular temel veya birincil duygular olarak kabul edilir. İkincil duygular ise birincil duygulardan kaynaklanır ve onların varyasyonlarıdır. Bu belirli duyguların ne olduğuna dair farklı teoriler vardır (Crooks ve Stein, 1988, s. 311).

Paul Ekman evrensel yüz ifadelerinden yola çıkarak temel duyguları tanımlamayı amaçlamıştır. Mutlu olan kişinin gülmesi gibi belirli yüz kaslarının hareketleri ve duygular arasında bir ilişki söz konusudur. Buradan yola çıkarak korku, tiksinti, öfke, şaşkınlık, sevinç ve üzüntü olmak üzere insan kültüründe evrensel olan altı temel duygu olduğunu öne sürer (Ekman, 1970, s. 156). Daha sonra utanç, heyecan, aşağılama, gurur, memnuniyet, eğlence, suçluluk, gurur duyma, rahatlama, duyusal zevk duygularını da temel duygulara eklemiştir (Ekman 1999, s. 55).

Bu konuda yapılmış önemli çalışmalardan bir diğeri Robert Plutchik'in 1980 yılında geliştirdiği, "duygu çarkı" (emotion wheels) adını verdiği şemadır. Bu şemaya göre kabul (acceptance), öfke (anger), ümit (anticipation), tiksinti (disgust), sevinç (joy), korku (fear), üzüntü (sadness), hayret (surprise) olmak üzere 8 temel duygu vardır. Bu temel duyguların birleşerek karmaşık duygular oluşturduğunu ileri sürer. Örneğin sevinç ve kabul duyguları birleşerek sevgi duygusunu meydana getirir (Crooks ve Stein, 1988, s. 312).

Daha pek çok araştırmacı temel duyguları farklı esaslara göre belirlemişlerdir. Ortony ve Turner (1990) temel duygularla ilgili yapılmış çalışmalarını incelemiş ve listelemişlerdir:

Kaynak	Temel Duygular	Esas aldığı
Arnold (1960)	öfke (anger), tiksinti (aversion), cesaret (courage), neşesizlik (dejection), arzu (desire), umutsuzluk (despair), korku (fear), nefret (hate), umut (hope), sevgi (love), üzüntü (sadness)	Hareket eğilimine göre
Ekman, Friesen ve Ellsworth (1982)	öfke (anger), nefret (disgust), korku (fear), neşe (joy), üzüntü (sadness), hayret (surprise)	Evrensel yüz ifadeleri
Frijda (1987)	arzu (desire), mutluluk (happiness), merak (interest), hayret (surprise), şaşkınlık-hayranlık (wonder), keder (sorrow)	Harekete hazırlılık şekilleri
Gray (1982)	öfke (rage) ve dehşet (terror), endişe (anxiety), neşe (joy)	Fiziksel bağlantı
Izard (1972)	öfke (anger), küçümseme (contempt), nefret (disgust), ıstırap (distress), korku (fear), suçluluk (guilt), merak (interest), sevinç (joy), utanç (shame), hayret (surprise)	Fiziksel bağlantı
James (1884)	korku (fear), keder (grief), sevgi (love), öfke (rage)	Bedensel bağlantı
McDougall (1926)	öfke (anger), nefret (disgust), kıvanç (elation), korku (fear), bağlılık (subjection), hassalık (tender-emotion), şaşkınlık (wonder)	Güdülerle ilişki
Mowrer (1960)	acı (pain), zevk (pleasure)	Öğrenilmemiş duygusal durumlar

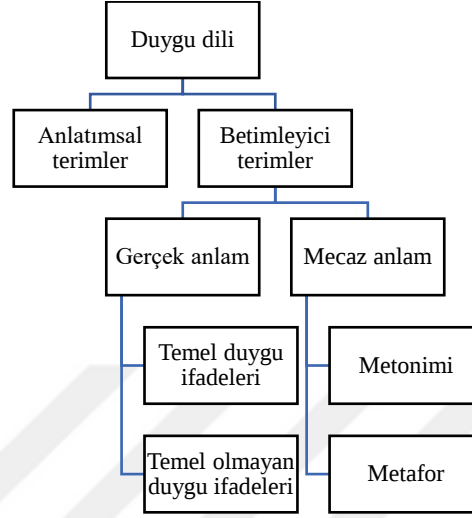
Oatley ve Johnson-Laird (1987)	öfke (anger), nefret (disgust), endişe (anxiety), mutluluk (happiness), üzüntü (sadness)	Önermesel içeriğe ihtiyaç duymama
Panksepp (1982)	beklenti (expectancy), korku (fear), öfke (rage), panik (panic)	Fiziksel bağlantı
Plutchik (1980)	kabul (acceptance), öfke (anger), ümit (anticipation), nefret (disgust), sevinç (joy), korku (fear), üzüntü (sadness), hayret (surprise)	Biyolojik sürece uyarlamaya göre
Tomkins (1984)	Öfke (anger), merak (interest), küçümseme (contempt), nefret (disgust), ıstırap (distress), korku (fear), sevinç (joy), utanç (shame), hayret (surprise)	Sinirsel ateşleme yoğunluğu
Watson (1930)	korku (fear), sevgi (love), öfke (rage)	Fiziksel bağlantı
Weiner ve Graham (1984)	mutluluk (happiness), üzüntü (sadness)	Nitelik yönünden bağımsız

Tablo 1. Temel Duygular (Ortony ve Turner 1990, s. 316).

Görüldüğü üzere hangi duyguların temel olduğu konusunda tam fikir birliği yoktur. Fakat bu teorilerin bazı ortak temel duygulara işaret ettikleri de görülmektedir. Bunlar öfke, sevgi, nefret, mutluluk, üzüntü, korku, tiksinti ve şaşkınlık duygularıdır.

3.3. DUYGU METAFORLARI VE METONİMİLERİ

Duyguları belirtmek ve anlatmak için dilde farklı ifade yöntemlerine başvurulur. Kövecses (2000) bu ifade biçimlerini incelemiş ve duygu dilini temelde anlatımsal ve betimleyici olarak ayırmıştır.

Şekil 1. Duygu Dili Türleri (Kövecses, 2000, s. 6)

Kövecses'in anlatımsal duygu kelimeleri (expressive emotion words) olarak tanımladığı ifade biçimlerini ünlemler oluşturur. Örneğin can sıkıntısı için “öf”, acıma için “vah vah”, iğrenme için “ıyy”, kızgınlık için “Allah kahretsin”, şaşkınlık için “eyvah” gibi ifadeler duyguları aktarmak için kullanılan anlatımsal duygu kelimeleridir (2000, s. 2).

Bunun dışında kalan ifade biçimlerini ise betimleyici olarak tanımlar. Bu kategoriye gerçek ve mecaz olarak ikiye ayırır. “Seni seviyorum” cümlesi veya “canım”, “tatlım” gibi sözcükler, sevgiyi aktaran gerçek betimleyici ifade biçimleridir. Kövecses, duygular üzerine yapılan önceki çalışmalardan da yararlanarak bazı duyguların daha temel, bazılarının ise belli duyguların kapsamında sayılabileceğini ifade eder. Örneğin öfke (anger), üzüntü (sadness), korku (fear), sevinç (joy) ve sevgi (love) gibi duyguların temel olduğunu ifade eder. Can sıkıntısı (annoyance), gazap (wrath), hışım (rage), haksızlığa kızma (indignation) gibi duyguları öfkenin; dehşet (terror), ani şiddetli korku (fright) gibi duyguları ise korkunun alt düzeyleri şeklinde aktarır. Bu sebeple de temel duyguları ifade eden sözcükleri temel duygu ifadeleri, alt düzey duyguları ifade eden sözcükleri ise temel olmayan duygu ifade şeklinde sınıflandırır (2000, s. 3).

Duyguları ifade etmenin bir diğer yöntemi ise mecazdır. Aslında mecaz, duygu dilinin köklü bir özelliğidir. Gerçek ifadeler, duyguları bir bütün olarak ifade etmeyi sağlarken, mecazi ifadeler duyguların belirli yönlerine vurgu yapmayı sağlar. Kövecses, duyguların aktarılmasında kullanılan metaforik ve metonimik anlatım biçimlerinin diğer yöntemlere göre sayıca çok daha fazla olduğunu öne sürer (2000, s. 5).

Duygular soyut kavramlar olduğu için onları anlamak ve ifade etmek zordur. Bu yüzden onları daha kolay anlayacak ve ifade edecek başka yöntemlere ihtiyaç duyulmuştur. Bu yöntemlerden biri metaforlar, bir diğeri de metonimidir. Önceki bölümlerde metaforun soyut veya nispeten anlaşılması zor bir alanın somut veya daha anlaşılır bir kaynak alan açısından anlaşılması olduğunu ifade etmiştik. Soyut alanlar olan duygular, somut kaynak alanların hedefleridir.

Kövecses, *Metaphor and Emotion* (2000) adlı eserinde 9 temel duyguyu incelemiştir. Bu duygularda kullanılan kaynak alanlar tespit edilip incelenmiştir. Bazı kaynak alanlar neredeyse her duyguya uygulanırken bazılarında yalnızca bir veya iki kaynak alandan yararlanılmıştır. Aşağıda verilenler hemen hemen her duyguya uygulanan kaynak alanlardır:

Kap: Beden, içi ve dışı olan bir kap olarak algılanır ve duyguların bu kabın içerisinde yer aldığı düşünülür (2000, s. 37). (Örnek: İçimde büyük bir korku var.)

Doğal Güç ve Fiziksel Güç: Birçok duygunun kavramsallaştırılmasında rüzgâr, fırtına, sel gibi doğal kuvvetler kaynak alan oluşturur. Duygusal bir durumdayken, özellikle de güçlü duygularda sıklıkla kendimizi doğal bir gücün etkisi altında gibi tanımlarız (Örnek: İçimde fırtınalar kopuyor). Duyguların ifade edilmesinde ısı, cisimlerin çekimi, cisimler arasındaki ani fiziksel temas ve benzeri gibi fiziksel olaylar da kaynak alan olarak kullanılır (2000, s. 37). (Örnek: Korkuya kapıldı. Sevince boğmak.)

Sosyal Üstünlük: Duyguları ifade etmek için bazen sosyal güçler kaynak alan olarak kullanılır. Bu metafora göre duygu, yani sosyal üst, rasyonel benlik üzerinde kontrol sahibidir. Üstün kişinin sosyal gücü, duygunun benlik üzerindeki kontrolüne karşılık gelir (2000, s. 70-71). (Örnek: Öfkesi ona hükmediyor. Korkularına boyun eğdi.)

Rakip: Duygular bazen bir mücadeledeki rakipler olarak kavramsallaştırılır. Mücadele benlik ile rakip olarak bir duygu arasında gerçekleşir. Benlik önce duygunun kontrolünü elinde tutar, ancak daha sonra duygu benliğin tepki vermesine, yani kontrolü kaybetmesine neden olur. Benlik, duygu üzerinde kontrolü sürdürmeye çalışır. Dolayısıyla mücadele duygusal kontrol çabasıdır. Mücadelenin iki sonucu vardır: Kazanmak ya da kaybetmek (2000, s. 69). (Örnek: Öfkesi ile mücadele ediyor. Duygularına yenildi. Korkularımın üzerine gidiyorum.)

Vahşi Hayvan: Rakip metaforunun özel bir durumudur. Yaban hayvanı metaforunda mücadele, bir efendi ile efendisinden uzaklaşmaya çalışan bir hayvan arasındadır. Bu anlamda, örneklerde gösterildiği gibi, efendi ve hayvan “rakip”tir (2000, s. 69). (Örnek: Duygularını dizginleyemedi. Öfkemi tutamadım. Korkunu yatıştırmayı öğrenmelisin. Heyecanımı kontrol altına aldım).

Delilik: Kişinin rasyonel benlik üzerinde kontrolünü kaybettiği duygusal durumları ifade etmek için delilik kaynak alanı kullanılır. Yoğun duygu insanı delirtebilecek bir psikolojik güç olarak tahayyül edilir (2000, s. 74). (Örnek: Sevincinden deliye döndü. Aklı başından gitti.)

Bölünmüş Benlik: Normalde beden kabının içinde olan kendiliğin bunun dışına çıktığını öne sürer. Bu durum, kişi duyguları üzerindeki kontrolü kaybettiğinde meydana gelir (2000, s. 24). (Örnek: Üzüntüden kendini kaybetti/ kendinde değil. Sevinçten ne yaptığını bilmiyor.)

Yük: Duygunun beden üzerinde yarattığı stres ve zorluk, yükün beden üzerinde yarattığı baskı gibi tahayyül edilmiştir (2000, s. 82). (Örnek: Bu utancın altında eziliyorum. Bu utancı daha fazla taşıyamayacağım. Bu acıyı senelerce içimde taşıdım.)

Hastalık: Olumsuz olarak kabul edilen duygular için kaynak alan oluşturur (2000, s. 38). (Örnek: Zaman bütün dertlerin ilacıdır. İçim acıyor. Kalbim kanıyor.)

Yukarıdaki kaynak alanlar duyguların büyük bir çoğunluğuna uygulanır. Bazı kaynak alanlar ise daha az duygu alanına uygulanır.

Ateş: Kövecses, “sıcaklık” anlamını da içeren ateş/yangın kaynak alanının aşk, öfke, şehvet ve utanç duyguları için geçerli olduğunu ifade eder (2000, s. 39). (Örnek:

Verilen cezaya rağmen içim hala soğumadı. Aşkından yanıyor. Utancından yanakları kızardı.) Fakat Türkçede üzüntü duygusunu ifade etmek için de ateş kaynak alanından yararlanıldığı görülmektedir. (Örnek: İçime bir ateş düştü. Yüreğim/ciğerim yanıyor. Ayrılık ateşi vs.) Isı unsuru bazen kap kaynak alanı ile birleşir ve duygu BİR KAP İÇİNDEKİ SICAK SIVI olarak karşımıza çıkar (2000, s. 39).

Sıcak-Soğuk, Aydınlık-Karanlık, Yukarı-Aşağı, Canlılık-Canlılık Eksikliği.

Kövecses, bu kaynak alanların yalnızca üzüntü ve mutluluk duyguları için geçerli olduğunu ifade eder. Ayrıca üzüntü ve mutluluk duygularında genellikle bir karşıtlık içerir. Örneğin mutluluk yukarı yönü ile üzüntü ise aşağı yönü ile ilişkilendirilir (2000, s. 39). (Örnek: İçim karardı. Yüzü aydınlandı. Mutluluktan havalara uçtu. Üzüntüden yüzü/omuzları düştü. Sevinçten yüzüne can geldi. Üzüntüden beti benzi attı.) Türkçede benzer olmakla beraber sıcak-soğuk kaynak alanının başka duygulara uygulandığı örnekler de bulmak mümkündür: Sıcak gülümseme/ soğuk surat vs.

Ekonomik Değer: Onur/Erdem duygusu için kaynak alan oluşturur. Buna göre bu duygulara işaret eden hareketler yüksek veya alçak bir değere sahiptir (2000, s. 39). (Örnek: Beş paralık adam, çok ucuz bir hareket, bu yaptıkların benim için çok değerli, yüce gönüllü bir insan)

Besin/Gıda, Savaş, Oyun: Besin, savaş ve oyun kaynak alanlarının üçünde de ortak olan şey, bir nesneyi (bir duyguya ya da bir duygunun nesnesine karşılık gelen) elde etme arzusudur. (Örnek: İçimde büyük bir öfke duydum. Sevgiye susadım. Mutluluğu seninle tattım. Duygularımla oynadı.)

Yolculuk: Aşk duygusu için kaynak alan oluşturur. (Örnek: Yollarımızı ayırma kararı aldık. İlişkimiz artık yürümüyor. İlişkimiz çıkmaza girdi.)

Fiziksel Hasar: Yoğun duygu kişinin kontrolünü kaybetmesine neden olur ve bu durum kişiye zarar verir. Bu zarar kavramı ve duygunun diğer olumsuz etkileri fiziksel hasar açısından anlaşılmaktadır (2000, s. 46). (Örnek: Haberi duyunca içim parçalandı. Öfkeden patladım.)

Yukarıdaki kaynak alanlar birden fazla duyguya uygulanırlar. Fakat sadece tek bir duyguya uygulanan kaynak alanlar da vardır. Tahlil bölümünde de görüleceği üzere

Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde yukarıdaki kaynak alanların pek çok duyguya uygulandığı görülür. Aynı zamanda sadece tek bir duyguya uygulanan farklı kaynak alanları da tespit edilmiştir.

Kövecses, kaynak etki alanlarının iki faktöre bağlı olarak oluştuğunu söyler. Bazıları duygunun nedenleriyle, bazıları ise duyguların etkileriyle ilgilidir. Belirli duygulara özgü nedenler ve sonuçlar o duygu için kaynak alan oluştururlar. Örneğin, UTANÇ ÇIPLAK OLMAKTIR metaforunu ele aldığımızda üzerinde giysi olmamak potansiyel bir utanç nedenidir. Bu yüzden utanma duygusu ile ilişkilendirilmiştir. MUTLULUK YERDEN UZAKTA OLMAKTIR metaforunu göz önüne aldığımızda dans etmek ve zıplamanın tipik olarak neşe/mutluluk duygusunun bir sonucu veya etkisi olduğunu söyleyebiliriz (Kövecses, 2000, s. 48).

Kövecses, mutluluk ve zıplama/ dans etme arasındaki ilişkiyi açıklarken Lakoff-Johnson'dan ayrılır. Lakoff ve Johnson bu ilişkiyi yönelimsel metafor kapsamında açıklar ve bedensel hareketlerin yönünü baz alırlar. MUTLULUK YUKARIDADIR metaforunun açıklaması insanların mutlu olduğunda bedenlerinin zıplama, dans etme gibi yukarı yöne hareket etmesidir. Kövecses ise burada bedensel hareketlerin değil neden ve sonucun etkili olduğu düşünür.

Duyguları ifade etmenin bir diğer yöntemi ise metonimidir. Kavramsal metonimiler iki genel tipte olabilir: Duygunun nedeninin duygu yerine geçmesi ve duygunun etkisinin duygu yerine geçmesi. İkinci durum birinciye göre daha yaygındır (Kövecses, 2010, s. 108). Duyguların insan vücudu üzerinde fizyolojik ve davranışsal etkileri vardır. Vücut ısının düşmesi veya artması, kalp atışında hızlanma, terleme, titreme, kızarma gibi örnekler fizyolojik etkilerdir. Örneğin utanan bir insanın yanaklarının kızarması yaygın bir utanma etkisidir ve dilde utanmayı ifade etmek için “yanakları al al oldu” ifadesi kullanılır. Titreme korkunun etkisidir. Bu yüzden korkuyu ifade etmek için “tır tır titriyordu” metonimisinden yararlanılır. Hediye almak, öpmek, sarılmak ise sevgiyi ifade eden davranışsal tepkilerdir. Böylece parça (duygunun etkisi), bütün (duygu) yerine geçmiş olur.

Seyahatnamede duygularla ilgili ifadeleri incelediğimizde çok sayıda metonimi ile karşılaşlmıştır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. EVLİYA ÇELEBİ SEYAHATNAMESİNDE DUYGU METAFORLARI

Bu incelemede Seyahatname'nin ilk dört cildinde geçen ve içinde metafor bulunan bütün duygu ifadeleri incelenmiştir. Bu ifadelerde ulaşılan bütün duygu türlerine çalışmada yer verilmiştir. Elde edilen duygu türleri içerisinde temel kabul edilen duygulardan korku, mutluluk, nefret, öfke, sevgi, şaşkınlık, üzüntü duyguları yer almaktadır. Sadece tiksinti duygusu ile ilgili örnek bulunamamıştır. Ulaşılan diğer duygular ise çalışmalarda genellikle ikincil duygular olarak kabul edilen cesaret, gayret, gurur, hayranlık, merhamet, saygı, telaş duygularıdır. Bu araştırmada duyguların bazı farklı yoğunluk düzeyleri, temel duyguların kapsamında incelenmiştir. Örneğin korku temel duygusu altında dehşet, ürperme gibi korkunun farklı yoğunluklarını anlatan türevleri de ele alınmıştır.

4.1. CESARET

Arnold cesareti temel bir duygu olarak gösterir ve cesareti korkunun karşısında konumlandırır. Ona göre kötü/istenmeyen bir nesnenin kaçınılması zor bir tehdide dönüşmesi durumunda kişinin onu başa çıkabileceği bir şey olarak değerlendirip mücadele etme dürtüsü hissetmesi cesaret duygusudur. Kişi bu tehdit ile başa çıkmanın çok zor olduğunu düşünüp kaçma dürtüsü hissettiğinde ise korku duyar (1960, s. 194). Putman cesareti, korku ve özgüven duygularının bir birleşimi olarak kabul eder. Cesaretin bir tehdit karşısında korku ve güven arasında kurulan bir denge olduğunu belirtir (2001, s. 465). Goud ise cesareti korkuya rağmen ortaya çıkan bir duygu olarak tanımlar. Cesaretin korku (tehlike, risk), eylem ve amaç olmak üzere üç temelden oluştuğunu ifade eder (2005, s. 103). Özetle cesaret duygusundan bahsedebilmek için bir tehdit unsuru,

tehlike, risk gibi korku duymayı gerektirecek istenmeyen bir durum ve bu duruma karşı bir eylemin olması gerektiği anlaşılmaktadır.

4.1.1. Cesaret Duygusunda Kapsayıcı Metaforlar

4.1.1.1. Öd Cesaretin Kabıdır

Kapsayıcı metaforlara göre varlıkları bir kap olarak görme eğilimine sahibizdir. Her şeyin bir içi ve dışı olduğunu kabul ederek sınırlar tayin etmek dünyayı daha kolay algılamamızı sağlar. Bununla bağlantılı olarak iç ve dış sınırlara sahip olan bedenlerimiz de duyguların taşıyıcısı olarak algılanır ve bu durum pek çok metaforik dilsel ifadeye yansır.

Öd/safra vücudun ürettiği bir sıvıdır. Fakat deyimlerde geçen “öd” kavramı ile parçanın bütün yerine kullanıldığı ad aktarması yoluyla safra kesesi yani ödü üreten organ da kastedilir. Öd cesaretin taşıyıcısı olarak algılanmıştır. Dolayısıyla öd sahibi olmak cesaretli olmak anlamına gelirken ödün insandan ayrılması ise cesareti kaybetmek, korkmak anlamına gelir. Bu anlam ise “ödü kopmak/patlamak” deyimlerinde yaşamaktadır. Aynı şekilde günümüz Türkçesinde yaşayan “ödle” ile eski Türkçede yer alan “ödsüz” kelimeleri de korkak anlamına gelmektedir.

KAYNAK: Zehre (öd)

HEDEF: Cesaret

*Hakîrin temâşâ etdüğü yigirmi iki gazâda bunlardan **zehredâr** asker görmedim. (I, 131b.32)*

Hakirin katıldığı ve gördüğü yirmi iki savaşta bunlardan cesaretli asker görmedim.

*Hakkâ ki Silisre gâzîlerinde **zehredâr**, şecî‘ ve bahâdır erleri vardır. (III, 119a.8)*

Gerçekte de Silistre gazilerinin yürekli, cesur ve yiğit erleri vardır.

Zehre: (زهرة) i. (Fars. zehre) 1. Öd, safra 2. teşmil. Cesâret, yiğitlik. Zehre-dar: (زهرة دار) birl. sıf. (Fars. dâr “sâhip ve mâlik olan” ile) Yürekli, cesur (Kubbealtı Lugatı, t.y.).

Zehre-dâr: I, 131b.32 | III, 119a.8

4.1.1.2. Kalp Cesaretin Kabıdır

Türk toplumunda “yürekli/yüreksiz olmak”, “yüreklenmek”, “yüreklendirmek” gibi deyimlerden de yola çıkılarak kalbin cesaretin taşıyıcısı olarak algılandığı bu sebeple yüreğe sahip olmanın cesaretli, yüreği olmamanın ise cesaretsiz olmak anlamına geldiği söylenebilir. Kalbinin katılık ve sertliği ne kadar fazla ise cesareti de o kadar büyük kabul edilir. Böylece ne kadar korkutucu şey yaşansa da kalp hemen kırılmayacak, sağlam kalacaktır. Bununla ilgili günümüzde “yüreği pek olmak” deyimini kullanılır. Aşağıdaki örnekte ise kalbin sağlam ve kişinin cesaretli olduğu *katı yürekli* ifadesi ile aktarılmıştır.

KAYNAK: Kap olarak kalp

HEDEF: Cesaret

*Eğer **katı yürekli** merd-i Hudâ kişiler iseniz benim temâşâma sâbit-kadem olun.*
(IV, 231a.224)

Eğer yüreği sağlam, yiğit kişilerseniz benim gösterimi seyretmeye devam edin.

Katı yürekli: IV, 231a.23-24

4.2. GURUR

Gurur doğuştan sahip olunmayan sonradan edinilen ikincil bir duygudur. Psikolojide gurur olumlu bir duygu ve mutluluk temel duygusunun bir versiyonu olarak kabul edilir. Utanç duygusunun zıttı olarak görülür. Kişi kendinde başarısızlık, zayıflık veya eksiklik gibi olumsuz bulduğu hususlara karşı utanç duygusunu hisseder ve bu tarz durumlarda saklanma dürtüsü duyar. Kendimize veya yakınlarımıza ait başarı, iyi ve güzel şeyler, yetenek gibi olumlu yönlerimize karşı ise gurur duyarız. Gurur duyan kişi

genellikle diğ er insanların dikkatini gurur duyduğu Şeye  ekme dürtüsüne sahiptir (Wierzbicka, 1992, s. 576). Gurur, kişinin kendisi hakkında olumlu bir düşünceye sahip olduğu, kendisini bazı açılardan diğ er insanlardan üstün hissedebileceği bir duygudur. Dolayısıyla kişinin sosyal statü hiyerarŐisindeki konumuyla merkezi olarak bağlantılıdır. Mevcut araştırmalar kiŐilerin daha büyük gruplara içinde oldukları duygusal durumunu işaret eden beden hareketlerinde ve davranışlarda bulunduğunu ortaya koymuştur. Bununla bağlantılı olarak yüksek sosyal statüye işaret eden gurur duygusunun geniş ve dik vücut duruŐuyla, utanç duygusunun ise dar ve eğik vücut duruşu ile ilişkili olduğu ifade edilmiştir (Mauss ve Robinson, 2010, s. 114). Günümüz Türkçesinde bu davranışsal tepkiyi ifade eden “koltukları kabarmak”, “g ğ s n  germek” gibi kullanımlar mevcuttur. Kövecses, gurur duygusunun bu tarz fizyolojik ve davranışsal tepkilerini incelemiş ve bu duyguyu anlatan metafor ve metonimleri ayrıntılı bir Şekilde ortaya koymuştur (1986, s. 40-60). Seyahatname’de gurur duygusu ile ilgili yalnızca 1 adet metafor ile karŐılaŐıldıėı için diğ er metaforlar burada incelenmedi.

4.2.1. Gurur Duygusunda Yapısal Metaforlar

4.2.1.1. Gurur Damarların Hareket Etmesidir

Türkçede “damar” aslında pek çok duygu ile ilişkilendirilmiştir. Bunun asıl nedeni damarların kanın taşıyıcısı olmasıdır. Kan damarlarda hareket eder, hızlanıp yavaşlayabilir. Kan akıŐının damarlardaki hareketi birçok duygu için kaynak alan oluşturmuştur. Zira duyguların fizyolojik etkilerinden biri de kan akıŐının hızlanması veya yavaşlamasıdır. Örneğin  fke ve korku gibi duygularda damarlara doğru kan akıŐının hızlandığı tespit edilmiştir (Shaver, Schwartz, Kirson ve O’Connor, 1987). Bu durum dile de yansımıŐ, “damar” bazen duyguları aktarmak için kaynak alan olarak kullanılmıştır. Birini  fkelendirmek anlamında “damarına basmak”, bir huy veya duygunun güçlü bir Şekilde ortaya çıkması için “damarı kabarmak”, inatlaŐma için “damarı tutmak” deyimleri kullanılır. AŞağıdaki örnekte damarların/ damarlardaki kanın hareket etmesi diğ er bir deyişle kan akıŐının hızlanması gurur duygusunun uyandığını ve arttığını ifade eder.

KAYNAK: Damarların hareket etmesi

HEDEF: Gurur

Halkın esîr [u] nâlân edüp asker-i İslâmın gurûriyyet urûkları hareket edüp nehr-i Raba cânibine azîmet olundu (I, 86b.5).

Halkını esir ve nâlân ettiler. İslâm askerinin gurur damarları hareket edince Raba Nehri tarafına gidildi.

Uruk: (عروق) i. (Ar. ‘ırk’ın çoğul şekli ‘urûk) Damarlar (Kubbealtı Lugatı, t.y.).

Gurûriyyet urûkları: I, 86b.5

4.3. HAYRANLIK

Hayranlık, şaşkınlık ve itaat duygularının birleşiminden oluşan bazen içinde sevgiyi de barındıran ikincil bir duygudur (Ortony ve Turner, 1990, s. 326). Hayranlık duygusunun oluşması için kişinin karşısında üstünlük, büyüklük ve takdir hissi uyandıran veya çok beğenilen, çok güzel bir şey olması beklenir. Kişi hayran olduğu şeyin azameti karşısında itaat/saygı/korku ve güzelliği karşısında şaşkınlık/hayret duygularını hisseder (Onu, Smith ve Kessler, 2016, s. 4).

Beğenme, etkilenme, hoşla gitme, zevk alma gibi duygular da bu bölümde değerlendirilmiştir.

4.3.1. Hayranlık Duygusunda Yapısal Metaforlar

4.3.1.1. Hayranlık Akla Zarar Vericidir

Toplumda pek deyim ve atasözünden çıkarımla genellikle duyguların kalple, düşüncelerin akılla ilişkili görüldüğü söylenebilir. Bu sebeple duygusallığın genellikle rasyonellikten uzak olduğu, duygusal hareket etmenin mantıklı ve akılcı sonuçlar doğurmadığına inanılan ifadeler kullanılır. Yapılan çalışmalarda aslında duygu ve aklın birlikte çalıştığını fakat aşırı duygusal durumlarda akıl yürütme sürecinin aksayabileceği

tespit edilmiştir (Tan, 2021, s. 21). Örneklerde yer alan “aklı çâk olmak” deyimini ile bu tarz bir durum ifade edilmeye çalışılır. Bu deyimdeki senaryoya göre hayranlık duyulan şey o kadar muhteşemdir ki insan aklı onu kavramakta zorlanır ve bu sebeple parçalanır. Akıl için parçalanmak anlamına gelen “çâk” ifadesinin kullanılması aklın kırılğan bir nesne olarak algılandığını göstermektedir. Diğer örneklerde yer alan “aklı tarûmâr olmak”, “aklı perîşân olmak” ifadeleri de aklın bir bütün fakat kendisini zorlayan durumlarda dağılabilen bir nesne gibi algılandığını göstermektedir. Bu ifadeleri AKIL KIRILGAN BİR NESNEDİR metaforu kapsamında değerlendirebiliriz. Öyle ki akla zarar veren şey önce akli parçalar sonra da akıl parçalarını etrafa dağıtır. Hayranlık duygusu da akli parçalayan, akli darmadağın eden kısaca ona zarar veren bir şey olarak algılanmıştır.

KAYNAK: Aklın zarar görmesi

HEDEF: Hayranlık

İle'l-ân vâcibü's-seyr binâ-yı azîmlerdir kim âdemin akli çâk olur (I, 8b-13).

Halen görülmeye değer büyük yapılardır ki insanın akli parçalanır (akli durur).

*Temâşâ-yı garîb oldur kim üstâd-ı selef Beğ hammâmının suyun ilm-i mi'mâr üzre Şatt'ın karşı tarafındaki kûh-ı bâlâlardan uçurup Şatt aşırı iç kal'aya çıkarıp andan hammâma gelir, **akli çâk olur** ma'rifet-i ibret-nümâdır.* (IV,386b.3-4)

Garip seyirlik odur ki eski ustalar Bey Hamamı'nın suyun mimari ilimle Şatt'ın karşı tarafındaki yüksek dağlardan uçurup Şat aşırı iç kaleye çıkarıp oradan hamama gelir, akıl çatlar ibretlik bir marifettir.

Çak olmak: Yırtılmak, parçalanmak (Kubbealtı Lugatı, t.y.).

Akli çâk olmak: I, 8b-13 | IV, 386b. 3-4

*Zîrâ her birinin mergûle mergûle fetîle fetîle çim-ender-çim ve ham-ender-ham müşk-bâr, amber-bû geysûların perîşân etdikde kâkül-i perîşânları gibi gören âşıkların dahi **akılları târumâr olur.*** (I. 209b. 5-7)

Zira her biri bklm bklm, kıvrım kıvrım misk ve amber kokulu kkllerini dağıttıklarında dağınık kklleri gibi gren şıkların da akılları dağılır.

*Gyet m'eddebe ve sliha [ve] afife havtnleri vardır kim giys-yı mşk-brların tr kıldıklarında uşşk-ı dılfıkrı bir vechile mu'heze edp **akl-ı uşşk trumr ederler.*** (II, 345a.25-26)

Gayet edepli, sliha ve afife hatunları vardır ki, misk kokulu peremlerini tel tel ettiklerinde gnl yaralı şıkları, bir Şekilde Őaşırtıp akıllarını dağıtırılar (başlarından alırlar).

*Kkl-i ċm-ender-ċm mşkbrların tr kılup nehr-i Tunca ve Meriċ [ve] Arda nehirlerinde deniz mlikleri gibi Őinverlik etdiklerinde uşşkn **aklı trumr** olur.* (III, 164a. 28)

Misk kokulu blk blk kkllerini dağıtıp Tunca, Meriċ ve Arda nehirlerinde deniz yaratıkları gibi yzgeċlik ettiklerinde şıkların akılları darmadağın olur.

*Ve ibrişim ve nlgn ftalara beden-i urynn sarmış penċe-i fitb memlklar ftn kiseler ile ve mmessek sabunlar ile hizmet edp geysların tr etdiklerinde şık-ı Őeydların **akılları trumr olur.*** (IV, 230a.20-22)

İbrişim ve mavi peştamalları çıplak bedenine sarmış gneş parċası kleler ftn keseler ile ve misk kokulu sabunlar ile hizmet edip saċlarını dağıttıklarında Őeyd şıkların akılları darmadağın olur.

Trumar olmak: Perşan olmak, darmadağınık olmak (Kubbealtı Lugatı, t.y.).

Aklı tarumar olmak: I, 209b.5-7 | II, 345a.25-26 | III, 13a.19 | III, 164a.28 | IV, 230a.20-22

*Bu sahrya lle-i rengreng zeyn olup grenin **aklı perşn olur** bir vd-i llezrdır* (I, 145a.18)

Bu sahra rengârenk lâlelerle süslenir ki, görenin aklını perişan eden bir lâle vadisidir.

*Gûyâ bir nûr deryâsı cereyân eder, hakkâ ki içlerinde yine nûr-ı ilâhî'den nişân verir dilberânları var kim görenin **aklı perîşân olur**. Zîrâ gâyet müzeyyendirler. (I, 161b.22-23)*

Sanki bir nur denizi akar. Gerçekten içlerinde yine İlâhî nuru andırır dilberleri var ki görenin aklı perişan olur, çünkü gayet süslüdürler.

*Dilârâ mahbûbları kaçan kim bîrk-i İsfahânîlerin ve Acem-pîşli kalemkârî ve halkârî sûrh-renk kabâların giyüp tâvûs-ı bâğ-ı İrem gibi refât etdikleri zamân uşşakân-ı dîlfikârın **aklı perîşân olur**. (II, 307b.20-22)*

Gönül alan sevgilileri İsfahanî bîrklerini ve Acem pişli kalemkârı ve halkârî kırmızı renkli kabalarını giyip İrem bağı tavusu gibi salındıkları zaman gönlü yaralı âşıkların aklı perişan olur.

*Timur gördükde engüşt ber-dehen edüp binâsına hayrân kalmışdır. Kal'a kapusu gibi bir bâb-ı mu'allâsı var. Gören adamın **aklı perîşân olur**. (III, 75a.25-26)*

Timur gördüğünde parmaklarını ısırp yapısına hayran kalmıştır. Kale kapısı gibi yüksek bir kapısı var. Gören adamın aklı perişan olur.

*Mezkûr hâtûn-ı hümcân niçe yüz aded hazîne-i mâl-ı firâvân sarf edüp bu seng-i hârâyî üstâd-ı kûhkenlere nakb etdirüp memerr-i nâs ve tarîk-ı âmm [u] hâss-ı ünâs etdirmişdir kim görenin **aklı perîşân olur**. Makdûr-ı beşer değildir. Bir kâr-ı akâriyetdir kim âdem dem-beste ve hayrân olur. (IV, 226a.14-16)*

O hayırsever hatun yüzlerce kese bol bol para harcayarak bu sert taşı usta dağ delicilere deldirip insanların geçit yeri ve herkesin gelip geçtiği yol ettirmiştir ki görenin aklı perişan olur. İnsanın yapabileceği şey değildir. Bir şeytan işidir ki insan susar ve hayran olur.

Perişan olmak: Dağılmak, karmakarışık duruma gelmek, düzeni bozulmak (Kubbealtı Lugatı, t.y.).

Aklı perişan olmak: I, 145a.18 | I, 161b.22-23 | II, 307b.20-22 | III, 75a. 25-26 | IV, 226a.14-16

Bazen hayranlık duyulan şey o kadar etkileyicidir ki deyimlerde aklın onu idrak etmekte zorlandığı ifade edilir. Aşağıdaki örnekte bu tarz bir durum ifade edilmiştir. İnsan aklının kuşatamayacağı diğer bir deyişle kavrayıp algılayamayacağı bir güzellikten söz edilir. Buradan yola çıkarak aklın düşünceleri kuşatarak içine alan bir kap gibi algılandığı görülür.

Âdemin aklı ihâta etmeyüp dîde nem hîrelendiği san'at-ı hezâr ahsendir (III, 123b. 12-13)

İnsanın aklı almayıp nemli gözleri kamaştıran bin güzellik sanatıdır.

İhata: (احاطه) i. (Ar. ḥavṭ – ḥiṭa “kuşatmak”tan ihāṭa). 1. Bir şeyin etrâfını çevirme, çevreleme, kuşatma, sarma. 2. Etraflı şekilde kavrama ve anlama, geniş ve etraflı bilgi (Kubbealtı Lugatı, t.y.).

Aklı ihata edememek: III, 123b. 12-13

Aşağıdaki örneklerde hayranlık duygusunun bilişsel bir işlev bozukluğu yarattığı ve kişiyi düşünemez hale getirdiği ifade edilir. Bu durum ise “aklı gitmek” ifadesi ile anlatılmıştır. Senaryoya göre kişi hayranlık duyulan nesnenin o kadar etkisi altına girmiştir ki akıl bu durum karşısında yetersiz kalarak başı terk eder. Hayran olan kişi aklını kaybetmiş gibi tahayyül edilir. Ayrıca bu ifadeden aklın hareket eden bir varlık gibi algılandığı da anlaşılmaktadır.

*Tatar tâ'ifesi tüfeği ve mızrağı gördükde **aklı gidüp** “Âyâ bu silâhları nice kullanırlar” deyü hayrân olurlar.* (I, 181b.5-6)

Tatar taifesi tüfeği ve mızrağı gördüklerinde akılları (başlarından) gidip “Acaba bu silahları nasıl kullanırlar?” diyerek hayran olurlar.

*Bunların kârı vüzerâ ve vükelâ ve a'yân-ı kibâra zerdûz çerkeb yasdıklar ve mak'ad ve perdeler ve dikdik ve abâyîler ve şakabendler ve eğerler ve tegelti ve atlas üzre cebinlikler işlerler kim görenin **aklı gider**, sırmanın şa'sa'asından âdemın gözü hîrelenir. (I, 200a.11-13)*

Bunların işi vezir, vekil ve ileri gelenlere sırmalı yastıklar, minderler, perdeler, dikdik ve abayîler, şakabentler, eğerler, tegelti ve atlas üzere cibinlikler işlemektir ki görenin akli gider, sırmanın pariltısından insanın gözü kamaşır.

*Ayağında yeni kubâdî pâbuç ve başında mutallâ dülbend üzre bir kâse-i Mertebânî su ve eyninde kırmızı çuka-i muvahhidî ferâce, elinde terâzûsü yok. Muvahhidînin iki yenlerine terâzû gibi yapışup geçüp gerü döndü. Ammâ cümle temâşâcılarının **aklı gitti**. (II, 360a.9-10)*

Ayağında yeni kubadî pabuç, başında yaldızlı tûlbent üzerinde bir kâse su ve sırtında kırmızı çuka ferace, elinde terazisi yok. Feracenin iki yenlerine terazi gibi yapışup geçip geri döndü. Ama bütün seyircilerin akli gitti. (İpin üzerinde başında bir tas su ile yürüyen akrobatı anlatır.)

*Bu Vitoş yaylasında niçe yüz ibret-nümâ alâmetler ve âsâr-ı binâlar var **kim âdemın akli gider**. (III, 143a.7)*

Bu Vitoş Yaylası'nda nice yüz ibret verici alâmetler ve yapı kalıntıları var ki insanın akli gider.

*Ve bu câmi'-i bî-bedelin cemî'i kîbâbları rasâs-ı hâs-ı nîl-gûn ile bir gûne mestûrdur kim **görenin akli gider**. Makdûr-ı beşer değil bir gûne kâr-ı acîb u garîbdır. (III, 153a. 5-7)*

Bu benzersiz camiın bütün kubbeleri mavi renkli kurşun ile bir şekilde örtülüdür ki görenin akli gider. İnsanın yapacağı şey değil bir çeşit acayip ve garip iştir.

Bu elli kadar marâî vü gazâlî gözlü, şîrîn sözlü ve münevver yüzlü pençe-i âfitâb yüzleri gûyâ mehtâb gulâmları var kim görenin akli gider. (IV, 298a.31-33)

Bu 50 kadar ceylân gözlü, şîrin sözlü ve aydınlık yüzlü güneş parçası, yüzleri sanki mehtap köleleri var ki görenin akli gider.

Akli gitmek: I, 181b. 5-6 | I, 200a.11-13 | II,230a.35 | II, 360a.9-10 | III, 110b.1 | III, 143a.7 | III, 153a. 5-7 | IV, 276a.27-28 | IV, 287a.9 | IV, 298a.31-33 | IV, 381a.3

Ammâ cümle borulardan torompete ve erganûn ve luturyan ve İngilis borularının vakt-i seherde savt-ı hazînleri âdemi mest [ü] medhûş bî-hûş eder. (I, 208b.3-5)

Bütün borulardan trompete, erganun, luturyan ve İngiliz borularının seher vaktinde hazin sesleri adamı mest edip şaşkına çevirir, akli başından alır.

Bî-hûş: (بی هوش) sıf. (Farsça olumsuzluk bildiren bi- ve hûş “akıl” ile bi-hûş) Akli başında olmayan, kendinden geçmiş (Kubbealtı Lugatı, t.y.).

Bî-hûş olmak: I, 208b.3-5

4.3.1.2. Hayranlık Görme Duyusuna Zarar Verir

Etrafımızda olup bitenleri değerlendirmek için duyu organlarımıza başvururuz. Bunlar içinde gözün önceliği olduğu söylenebilir. Bir yemeğin bile tadını beğenmeden önce onu gözümüzle değerlendirir, lezzetli görünüp görünmediğine karar veririz. Dolayısıyla etrafımızda beğendiğimiz, hayranlık duyduğumuz şeyler öncelikle gözümüze hitap eder. Yukarıda hayranlık duyulan şeyin karşısında bazen aklın tutulduğunu, işlevini yitirdiğini ya da kişiyi kendinden geçirdiğini ifade etmiştik. Bunlar hayranlık duygusunun meydana getirdiği bilişsel sıkıntılardı. Bunların yanı sıra fiziksel sorunlar da yaratabilir. Senaryoya göre hayran kalınan şey kadar güzel ve parlaktır ki gözleri kamaştırır ve görme yetisinde bozukluklara neden olur.

KAYNAK: Görme duyusunda bozulma

HEDEF: Hayranlık

Hind püsüs-kârîsi gibi nakş-ı bûkalemûn bir ruhâm-ı ibret-nümûn etmişler kim âdemin gözi hîrelenir. (I, 97b.1)

Hind püsüs-kârîsi gibi bukalemun nakşı bir mermer döşemiş ki adamın gözü kamaşır.

Bu esnâfların dükkânlarında olan la'l [u] yâkût ve zeberced ve elmâs, pîrûze şa'sa'asından âdemin merdüm-i dîdeleri hîrelenüp âdem hayrân olur. (I, 186b.17-18)

Bu esnafların dükkânlarında olan la'l, yakut, zeberced, elmas ve firuzenin ışıltısından insanın gözbebekleri kamaşıp hayran olur.

Bunların kârı vüzerâ ve vükelâ ve a'yân-ı kibâra zerdûz çer-kâb yasdıklar ve mak'ad ve perdeler ve dikkik ve abâyîler ve şakabendler ve eğerler ve tegelti-ler ve atlas üzre cebinlikler işlerler kim görenin aklı gider, sırmanın şa'sa'asından âdemin gözü hîrelenir. (I, 200a.11-13)

Bunların işi vezir, vekil ve ileri gelenlere sırmalı yastıklar, minderler, perdeler, dikkik ve abayîler, şakabentler, eğerler, teğelti-ler ve atlas üzere cibinlikler işlemektir ki görenin aklı gider, sırmanın parıltısından insanın gözü kamaşır.

Cümle ahşâbâtı levha-i ûd u servden eyle münakkaş idi kim çeşm-i insân nakş-ı Erjeng'inden hîrelenirdi. (II, 298a.23-24)

Bütün ahşapları ödağacı ve serviden öyle nakışlı idi ki insan gözü Erjeng nakşından kamaşırdı.

Âdemin aklı ihâta etmeyüp dîde-i pür-nem hîrelendiği san'at-ı hezâr ahsendir (III, 123b. 12-13)

İnsanın aklı almayıp nemli gözleri kamaştıran bin güzellik sanatıdır.

Yemîn ü yesârda asâkir-i bî-pâyânın âlât-ı silâhları şa‘şa‘ası benî Âdem’in çeşmini hîrelendirirdi. (III, 178b. 22-23)

Sağda ve solda uçsuz bucaksız askerin silâhlarının parıltısı insanoğlunun gözlerini kamaştırırdı.

Ve her halvetde dahi kulleteynler mukarrerdir ve bu dahi eyle musanna‘ ruhâm döşenmiştir kim âdemin çeşmi hîrelenir. (IV, 230a.11-12)

Her halvette de kulleteynler vardır ve bu da öyle sanatlı mermer döşenmiştir ki insanın gözü kamaşır.

On bir aded zî-kıymet zarflı musanna‘ çâr-kûşe sandûkalar ve bir mücevher-i sâfî-i Seylânlı pîštahta ve biri sâfice murassa‘ pîštahta ve biri sadeşkârî ibret-nümûn pîštahta ve iki aded pîštahta-i peşinkârî kim cümle halk bu pîštahtayı gördükde merdüm-i dîdeleri hîrelendi. (IV, 274b.29-32)

11 aded kıymetli zarflı sanatlı dört köşe sandukalar ve bir mücevher sâfî Seylânlı çekmece (pîštahta); biri sâfice murassa çekmece ve biri sadeşkârî ibretlik çekmece; ve iki adet peşinkârî çekmece ki bütün halkın bu çekmeceyi görünce gözbebekleri kamaştı.

Her sahîfesinde selef mühürgânlarının pesend-i zemîn ü zamân ve ta‘lîk u nesih u rik‘a seci‘-i manzûmları var idi kim benî Âdemin çeşmi hîrelenirdi. (IV, 277a.3-4)

Her sayfasında geçmişin mühür kazıcılarının hayal-pesend zemin ve zaman, talik, nesih, rik‘a manzum eserleri var ki idi ki benî âdemin gözü kamaşırdı.

Hîre: (خیره) sîf. (Fars. hire) 1. Kamaşmış, donuk, fersiz. 2. Şaşkın, hayran (Kubbealtı, t.y.).

Gözü hîrelenmek: I, 34a.35 | I, 43b.16 | I, 45b.20 | I, 60b.36 | I, 88a.16 | I, 97b.1 | I, 165a.15 | I, 186a.35 | I, 186b.17-18 | I, 200a.11-13 | II, 279b.24 | II, 298a.23-24 | III,

28b.7 | III, 30b.15 | III, 123b.12-13 | III, 178b.22-23 | IV, 230a.11-12 | IV, 245a.3 | IV, 256b.20 | IV, 263b.36 | IV, 268b.4 | IV, 274b.29-32 | IV, 277a.4 | IV, 277b.31-32 | IV, 315a.6-7 | IV, 350b.31

4.3.1.3. Hayranlık Bilinç Bulanıklığıdır

Aslında bu metafor bir önceki metafora yakın bir anlam ve içeriğe sahiptir. Bazı yoğun duygular kişinin kontrolünü kaybetmesine neden olur. Hayranlık duygusu sağlıklı düşünmeyi engellediği gibi bilinç bulanıklığına da neden olabilir. Her ikisi de kişide meydana gelen bilişsel işlev bozukluğuna işaret eder. Aşağıda hayranlık duygusu baş dönmesi anlamına gelen “ser-gerdân” ifadesi ile anlatılır. Bu senaryoya göre kişi çok beğendiği, etkilendiği, hayran kaldığı şey karşısında başı döner, sersemler, yer yön duygusunu kaybeder.

KAYNAK: Bilinç Kaybı

HEDEF: Hayranlık

Bu bünyânın tarh-ı esâs ve ref'-i kubbesin gören vâlih [ü] ser-gerdân olur (I, 30b.12-13).

Bu yapının temel kurulmasını ve kubbesinin oturtulmasını gören hayran olur ve kendinden geçer.

Bu binânın mesâhat-ı erkânını temâşâ eden hayrân ve tarh-ı esâsı ve refî'-i binâsın gören ser-gerdân olur (I, 34a.7-8).

Bu binanın ölçü esaslarını seyreden hayran, yapılışını ve yüksekliğini gören şaşkın olur.

Bu câmi'-i mehbit-ı nûr-ı Hudâ'yı görenler vâlih [ü] hayrân ve mest [u] medhûş ser-gerdân olurlar (I, 36b. 14-15).

Hudâ'nın nurunu indirdiği bu camiye görenler hayran, mest ve şaşkın olurlar.

Nakş-ı bukalemûn-ı ibret-nümûn etmiş kim im'ân-nazar ile temâşâ eder ma'ârif-şinâs engüşt-ber-dehen edüp vâlih [ü] hayrân dem-beste ve ser-gerdân olur. (III, 152a.26-27)

Öyle ibret verici bukalemun nakışları yapmış ki çok dikkatle inceleyen bilge kişiler parmaklarını dudaklarına götürüp hayran olarak nefesleri kesilir ve başları döner.

Bu azîzün câmi 'inde olan tevhîd ü tezkîr-i hâcegân istimâ'dan yârân-ı ihvânı mest ü hayrân [ve] vâlih [ü] ser-gerdân eder. (IV, 201a.16-17)

Bu azizin camiinde olan Hâcegân (Nakşî) zikrini duyan ihvan dostları mest ve hayran eder, başını döndürür.

Her birinin cünbüş-i harekâtı ve reftâr u güftârları âdemi hayrân u ser-gerdân eder. (IV, 345b.24)

Her birinin hareketleri, yürüyüşleri, geliş-gidişleri ve konuşmaları insanı hayran bırakıp başını döndürür.

Ser-gerdân: (سرگردان) sıf. ve i. (Fars. ser “baş” ve gerdân “dönen” ile ser-gerdân) Başı dönen, ne yapacağını bilmeyen, şaşırılmış, sersemlemiş bir durumda olan (kimse), şaşkın, perişan (Kubbealtı Lugatı, t.y.).

Ser-gerdân olmak (baş dönmek) ifadesi Seyahatname’de şaşkınlık duygusunu anlatmak için de kullanılmıştır.

Ser-gerdân: I, 30b.12-13 | I, 34a.7-8 | I, 36b. 14-15 | III, 152a.26-27 | III, 158b.3 | IV, 201a.16-17 | IV, 345b.24

4.3.1.4. Hayranlık Nefes Keser

Deyimler ve atasözlerine bakıldığında toplumda genellikle duygular ve nefes arasında bir ilişki kurulduğu görülür. Sıkıntılardan kurtulmak, rahatlamak anlamında

“nefes almak”, bunalmak, sıkılmak anlamında “nefesi daralmak”, şaşkınlık içinde kalmak anlamında “nefesi durmak” heyecan, merak veya endişeyle sonucu izlemek anlamında “nefesi tutup beklemek” gibi ifadelerde bu ilişki görülür. Bu deyimlerde sıkıntılı durumlarda nefes alıp vermede zorluk yaşandığı rahatlama, ferahlama gibi durumlarda ise nefes almanın kolaylaştığı anlatılır. Nitekim araştırmalar kaygı, panik atak, depresyon gibi yoğun duygu durumlarında nefes darlığı çekilebileceğini belirtir (Türkçapar, 2004). Hayranlık duygusu bu tarz olumsuz bir duygu olarak algılanmasa bile insan üzerinde etkiler yaratır. Bu sebeple deyimlere nefes alıp vermede zorluk yaratan bir duygu olarak aktarılmıştır. Hayranlık için günümüz Türkçesinde “nefes kesici”, “nefesi kesilmek” ifadeleri kullanılır. Senaryoya göre hayran olunan şey o kadar güzeldir ki kişi karşısında yaşamanın temel fonksiyonlarından biri olan nefes almayı bile unutabilir veya üzerinde yarattığı etki o kadar büyüktür ki nefes almakta zorlanabilir. Dolayısıyla hayranlık duygusu yukarıdaki metaforlardan da ortak bir çıkarımla kişiyi hem fiziksel hem bilişsel yönden etkisiz hale getirir.

KAYNAK: Nefes kesmek

HEDEF: Hayranlık

*Bir dîvân-ı azîm olur kim iki yüz cevâhire müstağrak küheylân atlar ve cemî’i erbâb-ı dîvân zer-ender-zere müstağrak ve cemî’i âlât-ı âvânî-i ta’âm mücevher kâseler ve zerdûs halîçe ve mihaddeler ile pâdişâh-ı Cem-cenâbın cümle âsitânın eyle tezyîn ederler kim elçiler gördükde **dem-beste** ve hayrân olurlar. (I, 56b.32-34)*

Bir büyük divan olur ki 200 mücevhere gömülmüş küheylân atlar ve bütün divan mensupları altına gömülmüş, bütün yemek takımları mücevher kâseler ve altınlı halîçe ve mihaddeler ile cem-cenâb padişahın mekânını öyle süslerler ki elçiler gördüğünde insanın nefesi kesilir ve hayran olurlar.

*Bu mehpâre cüvânlar dîbâ ve şîb ü zerbâf ve zerdûz ve çârkâb eteklikler ile meydân-ı mahabbetde tâvûs-ı bâğ-ı İrem gibi çevelân [u] refât etdiklerinde âdem **dem-beste olup** ol dem meftûn olur. (I, 209b. 4-5)*

Bu ay parçası tazeler diba, ipekli, sırmalı ve çârâb eteklikler ile muhabbet meydanında İrem bağı tavusu gibi süzülüp dolaştıklarında insan hayran olup vurulur.

*Bu beş aded kubbe-i acîbe ve garîbenin derûnuna üstâd-ı nakkaş niçe bin elvân la'li ve siylû ve lacüverd ve semâyî ve sebz-gûn ve asfer-gûn boyalar ile eyle nakş-ı bukalemûn-ı ibret-nümûn etmiş kim im'ân-nazar ile temâşâ eder ma'ârif-şinâs engüşt-ber-dehen edüp vâlih [ü] hayrân **dem-beste** ve ser-gerdân olur. (III, 152a. 24-27)*

Bu beş adet acayip ve garip kubbenin içine üstat nakkaş nice bin renkte, kırmızı, silû, lacivert, mavi, yeşil ve sarı renkli boyalar ile öyle ibret verici bukalemun nakışları yapmış ki çok dikkatle inceleyen bilge kişiler parmaklarını dudaklarına götürüp hayran olarak nefesleri kesilir ve başları döner

*Bir âh-ı sûznâk öyle çeker kim derûn-ı câmi 'de istimâ' eden cemâ'at-i kesîre **dem-beste** ve hayrân kalup (III, 168b.22-23)*

Yakıcı öyle bir ah çeker ki cami içinde işiten bütün cemaatin nefesi kesilip hayran kalırlar.

*Makdûr-ı beşer değildir. Bir kâr-ı akâriyetdir kim âdem **dem-beste** ve hayrân olur. (IV, 226a.15-16)*

İnsanın yapabileceği şey değildir. Bir şeytan işidir ki insanın nefesi kesilir ve hayran olur.

Dem: nefes, soluk. Dem-beste: (دمبسته) birl. sıf. (Fars. beste “bağlanmış” ile) Nefesi kesilmiş, susmuş, sessiz, sâkit (Kubbealtı Lugatı, t.y.).

Dembeste olmak: I, 56b. 32-34 | I, 115b.1 | I, 161b.35 | I, 169a.12 | I, 208b.3 | I, 209b.4-5 | III, 152a. 24-27 | III, 158b.3 | III, 168b.22-23 | III, 175a.6 | IV, 226a.15-16 | IV, 277b.32

4.3.2. Hayranlık Duygusunda Metonimiler

4.3.2.1. Eli Ağza Götürmek/ Parmak Isırmak Hayranlık Yerine Geçer

Duygular, insanlarda bazı davranışsal tepkilere neden olur. Duyguların kendilerine has göstergeleri bulunur. Kişiler kapıldıkları duyguya göre bedensel hareketlerde bulunurlar. Duygular ne kadar yoğunsa motor hareketler de o kadar belirgin gözükürler (Crooks ve Stein, 1988, s. 310- 311). Bu davranışsal tepkiler bazen duygunun yerine geçerek metonimi oluştururlar. Kövecses bu durumu BİR DUYGUNUN DAVRANIŞSAL TEPKİLERİ, O DUYGU YERİNE KULLANILIR (Kövecses 2000, s.134) metonimisi ile açıklar. Hayranlık duygusuna kapılan kişinin kendinden geçtiği, kontrolünü kaybettiği yukarıdaki metafor örneklerinde görülmüştür. Bu durumun fiziksel olarak yansması da kişinin elini ağzına götürmesi, parmaklarını ısırmasıdır. Bu davranışın hayranlık durumunda bedenimiz üzerindeki kontrolü kaybetmemiz, dolayısıyla çenemizin aşağı düşmesi ile ilgisi vardır. İstemsiz bir şekilde ağzı açılan kişi, iç güdüsel olarak eliyle ağzını kapama yoluna gider. Bazen de ağzına götürdüğü elini/parmaklarını bilinçsizce ısırabilir. Parmak ısırmak kişinin canını yakacak bir davranış olmasına rağmen kişi kendini kaybettiği için bu acıyı hissetmez. Böylece bu ifade hayran olan kişinin bilincini ve bedeni üzerindeki kontrolünü kaybettiğini ifade eder. Günümüz Türkçesinde hayranlık duygusunun bu davranışsal tepkisiyle ilgili “parmak ısırmak/ısırtmak”, “parmağı ağzında kalmak” deyimleri kullanılır. Benzer bir durumu şaşkınlık duygusunda da yaşarız. Zira hayranlık içinde şaşkınlık barındıran bir duygudur. Kişi hayran olduğu şeyin güzelliğine, etkileyiciliğine şaşırır. Günümüz Türkçesinde şaşkınlık durumlarında çenenin düşerek ağzın açık kalması ile ilgili “ağzı açık kalmak”, “ağzı bir karış açık kalmak” deyimini kullanılır.

KAYNAK: Eli ağza götürmek/ Parmak Isırmak

HEDEF: Hayranlık

Hemân çâr-dîvâr üzre kubbe-i âlîdir kim ilm-i hendeseye mâlik olan üstâdlar gelüp temâşâ edüp Koca Mi ‘mâr Sinân yed-i tûlâsını ayân etmiş” deyü engüşt ber-dehen

edüp hayrân olurlar. Hakkâ ki çâr-dîvâr üzre atlas-ı felekde böyle bir vâcibü's-seyr kubbe-i minâ binâ olunmamıştır. (I, 42b.33-36)

Hemen dört duvar üzere yüksek kubbelerdir ki hendese ilmine sahip olan ustalar gelip seyredip “Koca Mimar Sinan maharetini göstermiş” diye dudaklarını ısırıp hayran olurlar. Gerçekten dört duvar üzere göklerin altında böyle bir seyre değer kubbe yapılmamıştır.

*On aded Freng keferelerinin ilm-i hendese ve ilm-i mi'mârîde kâmil ve sâhib-ayârları gelüp bevvâblar ile bu câmi'-i münevveri gelüp seyr [ü] temâşâ ederken bevvâb kayyımlar bu kâfirlerin ayaklar{ına} başka mest geydirüp temâşâsına şürû' eyleyüp her ne cânibine nazar etdilerse **engüşt ber-dehen edüp** ta'accübâne **birer parmakların ısırıp** hayrân olurlardı (I, 45b. 9-12)*

On adet Frenk keferelerinin hendese ve mimarî ilminde yetkin ve söz sahipleri gelip kapıcılar ile bu nurlu camii seyrederken kapıcı kayyımlar bu kâfirlerin ayaklarına başka mest giydirip seyrine başlayıp her ne tarafa baktılsa parmaklarını ağızlarına götürüp şaşkınlıklarından birer parmaklarını ısırıp hayran olurlardı.

*Hamd-i Hudâ ol esb-i tâzî rahş refîâr ederek ve sehîl abraş-gülendâm çekerek gerdenin keç kılup raks-ı hırâm ederek meydân-ı muhabbete geldikde cümle erbâb-ı dîvân-ı Îrân-zemîn **engüşt-ber-dehen etdiler.** (II, 297b.23-25)*

Tanrı'ya hamd olsun o soylu Arap atı salınarak ve dalgalanıp gülendam çekerek boynunu eğip raks ederek muhabbet meydanına geldiğinde bütün İran ülkesinin divanında bulunanların parmakları ağızlarında kaldı.

*Vâcibü's-seyr bir ibâdethane-i kadîmdir kim bunda olan hürdekârlık, mergûb zîbâ san'atlar ve elvân elvân nakş-ı bukalemun ra'nâ tasarruflar var kim ilm-i mi'mârîden haberdâr olan üstâd-ı bennâlar bu câmi'de olan kâr-ı mermer-bürü görseler **engüşt-ber-dehen edüp** vâlih [ü] hayrân kalır. (II, 315b.20-23)*

Görölmeye değeri eski bir ibadethanedir ki bunda olan ince işçilik, beğenilen süsleme sanatları, renk renk bukalemun nakşı güzel tasarruflar var ki mimarlık ilminden haberdar olan yapı ustaları bu camide olan mermer işçiliğini ve ustalığını görseler parmaklarını ısıırıp hayretler içinde kalırlar.

*Kızıl medrese derler bir medrese-i ibretnümâdır kim diyâr-ı İslâmiyyede eyle bir dâr-ı ulûm ne binâ olunmuşdur veyâ olunur. Timur gördükde **engüş ber-dehen edüp** binâsına hayrân kalmışdır. (III, 75a.24-26)*

Kızıl Medrese derler ibret verici bir medresedir ki İslam ülkelerinde öyle bir ilim yuvası ne yapılmıştır ve de yapılabilir. Timur gördüğünde parmaklarını ısıırıp yapısına hayran kalmıştır.

*Bu beş aded kubbe-i acîbe ve garîbenin derûnuna üstâd-ı nakkaş niçe bin elvân la ‘lî ve siylû ve lacüverd ve semâyî ve sebz-gûn ve asfer-gûn boyalar ile eyle nakş-ı bukalemûn-ı ibret-nümûn etmiş kim im ‘ân-nazar ile temâşâ eder ma ‘ârif-şinâs **engüş-ber-dehen edüp** vâlih [ü] hayrân dem-beste ve ser-gerdân olur. (III, 152a. 24-27)*

Bu beş adet acaip ve garip kubbenin içine üstad nakkaş nice bin renkte, kırmızı, silû, laciverd, mavi, yeşil ve san renkli boyalar ile öyle ibret verici bukalemun nakışları yapmış ki çok dikkatle inceleyen bilge kişiler parmaklarını dudaklarına götürüp hayran olarak susup boyun büklerler.

*Müsmirrât-ı gûnâ-gûn ise ta hıyâbân-ı Isfahân ve Tebrîz ü Nahşivân’dan gelmiş fidanları vardır. Bu bâğ-ı İrem karîbü ‘l-ahd inşâ olmuşdur. Ammâ Fâtih-i Revân Sultân Murâd Hân gördükde **engüş-ber-dehen etmişdir**. (IV, 229b.11-12)*

Çeşitli meyve ağaçları ise Isfahan hıyâbânından, Tebriz ve Nahçıvan’dan gelmiş fidanları vardır. Bu İrem Bağı yakın zamanda yapılmıştır. Ama Revan fatihi Sultan Murad Han gördüğünde hayran kalmıştır.

Engüşt ber-dehen: I, 17b.12 | I, 35a.27 | I, 42b.33-36 | I, 45b. |9-12 | I, 45b.17 | I, 68a.8 | I, 71b.15 | I, 139b.25 | II, 246b.15-16 | II, 297b.23-25 | II, 302a.11 | II, 315b.20-23 | II, 359b.29-30 | III, 48a.11 | III, 75a.24-26 | III, 145a.9 | III, 150a.33-34 | III, 152a.24-27 | III, 155b.19 | IV, 214b.27 | IV, 229b.11-12 | IV, 246b.14 | IV, 378a.17

*Cümle mutallâ alem-i Muhammedîleri gördüklerinde şa‘sa‘asından gözleri hîrelenüp yine başlarından şapkaların çıkarıp ser-bürehne câmi‘-i şerîfin cânib-i erba‘asın temâşâ edüp kemâl-i ta‘accübden cümle **onar parmakların ısırıldılar** kim onların beyninde nihâyet ta‘accüb **on parmağın ağzına komaktır.** (I, 45b.19-22)*
Bütün yaldızlı alemleri gördüklerinde parıltısından gözleri kamaşıp yine başlarından şapkalarını çıkarıp başı açık cami-i şerîfin dört tarafını seyredip aşırı şaşkınlıklarından hepsi onar parmaklarını ısırıldılar ki onların arasında şaşkınlığın en sonu on parmağını ağzına koymaktır.

*Kapuların Hind sadeşkârîsi kanatların gördükçe başların salıp **ikişer parmakların ısırırlardı.** (I, 45b.13)*

Yapıların Hind sedefkârîsi kanatlarını gördükçe başlarını salıp ikişer parmaklarını ısırırlardı.

Engüşt ber-dehan: Parmağı ağzında (olan), şaşırıp kalmış, hayret etmiş (olan) (Kubbealtı Lugatı, t.y.).

Parmak ısırma/ parmağı ağza götürmek: I, 45b.12 | I, 45b.13 | I, 45b.19-22

4.4. KORKU

Korku, kişinin fiziksel zarar, kayıp, reddedilme veya başarısızlık beklentisi gibi kendisini tehdit edici bir durum veya bir tehlike ile karşılaşması sonucu ortaya çıkar. Kişinin böyle bir durumda savunmasız hissetmesi veya tehlike/tehditle başa çıkabilecek imkana sahip olmaması (alışılmadık durum, karanlıkta olmak, yalnız olmak gibi) korkuyu tetikleyen öncüllerdir. Korkan kişi kendisini göreceli olarak zayıf veya düşük potansiyelli olarak tanımlar. Tehlikenin sezilmesi otonom sinir sisteminin uyarılmasına neden olur.

Kişi kendisini asabi, gergin hisseder, terler, ürperir, etrafına hızla bakınır, sesi ve bedeni titrer, korkuyu çığlık atmak veya bağlamak, ağlamak ve yardım için yalvarmak gibi şekillerde sözlü olarak ifade eder. Potansiyel tehditlenmekten korunmak veya onu engellemek için kaçma (koşma, hızlıca uzaklaşma), saklanma, (donma, sessiz kalma) yollarına başvurabilir. Fakat korku bazen bilişsel bozukluğa da neden olabilir. Kişi devam eden olayların felaketle sonuçlanacağını hayal edip odaklanma yeteneğini kaybedebilir (kafası karışmak, sersemlemek, kontrolden çıkmak gibi). Bazen de kişi kendisini rahatlatmak için korkusunu gizlemeye, kendisini sakinleştirmeye çalışır (Shaver vd., 1987, s. 1076-1077). Bütün bu saydıklarımız korku duygusunun prototipik özellikleridir.

Kövecses, Amerikan İngilizcesinde korkuyu ifade eden metaforlarda bir kap içindeki bir akışkan, gizli bir düşman, eziyet edici, doğaüstü bir varlık, hastalık, delilik, bölünmüş bir benlik, mücadelede bir rakip, yük, doğal bir güç, sosyal bir üstünlük kaynak alanlarının kullanıldığını tespit etmiştir (2000, s.23). Dinçer, günümüz Türkçesinde korkuyu ifade eden metaforlarda kap (korkunun kabı olarak beden, yürek/kalp, gözler/bakışlar, yüz/surat, ses, kafa/beyin/zihin/akıl/bilinçaltı, ruh/benlik), katılık, soğukluk/beden ısısında düşüş, renk, yük, varlık, insan, hayvan, delilik, hastalık, aşağıda olma, yukarıda olma, bir güç merkezi kaynak alanlarının kullanıldığını tespit etmiştir (2017).

Dehşet, ürperme, endişe gibi duygular da bu bölümde değerlendirilmiştir.

4.4.1. Korku Duygusunda Yapısal Metaforlar

4.4.1.1. Korku Akla Zarar Vericidir

Duygu yoğunluğu kişinin kontrolünü kaybetmesine neden olabilir. Böyle durumlarda kişi sağlıklı ve mantıklı düşünemeyebilir. Aşırı duygusal durumlarda akıl yürütme sürecinin aksayabileceği tespit edilmiştir (Tan, 2021, s. 21). Yukarıda da bahsedildiği gibi korku duygusu da bazen sersemlemek, kafası karışmak, kontörden çıkmak gibi bilişsel bozukluklara neden olabilir (Shaver vd., 1987, s. 1076). Izard, korku duygusunun kişinin algılama, düşünme ve eylemi üzerinde çok büyük etkiye sahip

olduğunu ifade eder. Korkunun düşüncenin yavaşlamasına, algılamanın daralmasına ve hareketlerin azalmasına hatta kişinin donup kalmasına neden olduğunu belirtir (1977, s. 365). Korkunun yarattığı bu etki pek çok metaforik ifadeye yansımıştır. Bunlardan biri olan “aklı başından gitmek” ifadesini Adıgüzel ve Aksan, korkunun insanda oluşturduğu bilişsel işlev bozukluğu nedeniyle DÜŞÜNEMEME KORKUYU TEMSİL EDER metonimisi kapsamında değerlendirir. Ayrıca bu ifadeyi, aklın başı terk etmesine neden olduğu için KORKU GÜÇTÜR ve akıldan yoksun kalındığı için KORKU DELİLİKTİR metaforlarıyla ilişkilendirir (2023, s. 66). Dinçer ise KORKU HASTALIK YARATIR metaforu kapsamında değerlendirmiştir (2017, s. 791). Bu çalışmada ise *aklı gitmek*, *aklın başından gitmesi*, *aklın çâk olması*, *aklın perişan olması* ve *bî-hûş olmak* ifadeleri ortak bir şekilde korkunun akla zarar verici yönünü vurguladığı için tek ve daha genel bir metafor altında incelenmiştir.

KAYNAK: Aklın zarar görmesi

HEDEF: Korku

*Azîm ceng [ü] cidâl ve harb [ü] kîlâl esnâsında cümle donanma-yı hümayûn'a asker-i İslâm dolup karşı tarafa geçtiklerin kâfir görünce **akılları başlarından gidüp** acz ızhâr etmeğe başladılar. (I, 26a. 23)*

Büyük cenk ve çarpışmalar sırasında bütün hümayun donanmasına İslâm askeri dolup karşı tarafa geçtiklerini kâfir görünce akılları başlarından gidip acizliklerini göstermeye başladılar.

*Âdemler ve hâcibler ta'yîn edüp Ahi Baba'yı dükkânında bulup kayd [u] bend ederken hemân dükkânının içinden bir evren zâhir olup hâciblerin bir kaçın pâre pâre ederken Ahi Baba zâlimler elinden halâs olup evren ile berâber Selçûkiyân önüne gelüp pâdişâhın **aklı gidüp**, “Korkma beğim bu evren benim dünyâ ve âhiret amelim ve karındaşımdır” deyü ölen hâciblerin defn etmesin ricâ edüp (I, 193b. 32-35)*

Adamlar ve hâcibler tayin edip Ahî Baba'yı dükkânında bulup bağlarken hemen dükkânın içinden bir yiğit çıkıp hâciblerin birkaçını parçalarken Ahî Baba zalimler

elinden kurtulup yiğit ile beraber Selçuklu önüne gelip padişahın aklı gidip, “Korkma beyim bu yiğit benim dünya ve âhiret amelim ve kardeşimdir” diye ölen hâciblerini gömmesini rica eder.

*Ve efvâh-ı nâsda Moskov kralı iki kerre yüz bin küffâr ile geliyor deyü bu haber şüüy ‘ bulup halkın **aklı başından gitti.*** (II, 261a.28-29)

İnsanlar arasında “Moskof kralı iki kere yüz bin küffâr ile geliyor” diye haber yayılınca halkın aklı başından gitti.

*Hemân fakîr herifin dibelik **aklı başından gitti.** Ammâ benim on yoldaşım dahi gelmek ile aklım başıma gelüp havf [ü] hatardan emîn oldum.* (II, 355a.18-19)

O anda zavallı adamın tamamen aklı başından gitti. Ama benim on yoldaşım da geldiğinden aklım başıma gelip korku ve endişeden kurtuldum.

*“Şâhım! Sakın bu Bâyezîd bir hod-bîn ve hûn-hâr sefhidir. Babasına ve birâder-i mihterine âsî oldu. Îrân-zemîne mâlik olmağışün birkaç nökerine mâl verüp sizi zahmdâr edüp Îrân tahtına iclâs etse gerek” deyince şâhın **aklı başından gidüp** gayri tedârîke şurû ‘ etdi* (III, 78a. 6-8)

“Şahım! Dikkat edin bu Bayezid bir bencil ve hunhar (kan dökücü) sefihtir. Babasına ve büyük kardeşine asi oldu. İran ülkesine sahip olmak için birkaç hizmetçisine mal verip sizi yaralayıp İran tahtına oturabilir” deyince şahın aklı başından gidip başka hazırlıklara başladı.

Bir gün Hazret-i Halîlü’r-rahmân evkâfın teftîş ve tefahhus etmek cür’et edüp halka sûret-i hâkdan görünüp niçe yerlerin ta’mîr u termîm eder şeklinde celb-i mâl tahsîline düşdü. Ol gice vâkı’asına bir pîr girüp gâyet kaddi âlî elinde bir asâsı var, dilinde “yâ Kakhâr” ismiyle zikrullah ederek gelüp paşanın pîş-tahtası üzre pençe buyurdusunu alup elindeki asâ ile paşayı döğe döğe tamâm edüp “Benim evkâfıma niçün vaz ‘-ı yed etmek istersin?” derken hemân Bâkî Paşa cân

havliyle hâbdan bîdâr olup evkâf-ı Halilullâh'ı yoklamadan fârig olup ale's-sabâh aklı başından gitmiş (III, 57a. 13-18)

Bir gün Hazret-i Halilürrahman vakıflarını yoklamaya ve teftiş etmeye kalkışıp halka hoş görünüp nice yerlerini tamir eder şeklinde mal toplama derdine düştü. O gece rüyasına çok uzun boylu bir ihtiyar girer. Elinde bir asası (değneği) var, dilinde “Ya Kahhar” ismiyle zikir çekerek gelip paşanın çekmecesindeki pençe (ile damgalanmış) yazılı emri alıp elindeki asa ile paşayı döve döve tamam edip, “Benim evkafıma niçin el uzatmak istersin?” derken hemen Baki Paşa can havliyle uykudan uyanıp Halilullah evkafını yoklamadan vazgeçip sabahleyin aklı başından gitmiş.

Kudde Kethüdâ cümle ale'l-ittifâk Hasan Ağa'dan Türkmân ağalığının alup mevâcib mahallidir, deyü yüz kisesin alup Türkmân ağalığının Ak Ali Ağa'ya verdiler. Hemân Abaza Hasan Ağa, Üsküdar'dan üç yüz aded cânâ başa kalmaz kafadâr yiğitler ile Ahırkapu'ya gelip yüz aded yiğit kayıklar başında koyup kendisi yüz aded âriyetî atlılar ile Paşa sarâyına gelirken hakîr Kudde Kethüdâ ve Mektûbcu Ramazân Efendi ve Mektûbcı halîfesi Behcetî Efendi bir yerde hâzır idi. “Abaza Hasan Ağa geldi”, dediklerinde sarây içre bir gulgule olup Kudde Mehemed Kethüdâ'nın aklı gidüp (III, 98b. 21-26)

Kudde Kethüda, bunlar elbirliğiyle Hasan Ağa'dan Türkmen ağalığını alıp “mevacib (maaş) zamanıdır” diye yüz kese parasını da alıp Türkmen ağalığını Ak Ali Ağa'ya verdiler. Hemen Abaza Hasan Ağa, Üsküdar'dan 300 adet cana başa kalmaz kafadar yiğitler ile Ahırkapı'ya gelip yüz adet yiğidi kayıkların başında koyup kendisi yüz adet emanet atlılar ile Paşa Sarayı'na gelirken; hakir, Kudde Kethüda ve Mektupçu Ramazan Efendi ve Mektupçu halifesi Behceti Efendi bir yerde hazır idi. “Abaza Hasan Ağa geldi”, dediklerinde saray içinde bir karmaşa olup Kudde Mehmed Kethüda'nın aklı gitti.

*Seyf Ali refikimizin bir sefih gulâmı bu gâr bir mu‘attal kehfdır, deyü kelbin leşin alup gârın kapusundan içeri niçe atdı ise ol ân tarfetü’l-ayn içre lâşe-i kelb-i bî-cânı taşra pâre pâre ve dilim dilim ve şilim şilim ve çilim çilim taşra atıldı. Hemân hakîrin **aklı başından gidüp** hândan taşra firâr etdim, ammâ zehrem çâk oldu. (IV, 226a.6-9)*

Seyf Ali dostumuzun bir akılsız kölesi bu mağara kullanılmayan bir mağaradır, diye köpeğin leşini alıp mağaranın kapısından içeri nice attı ise o an göz açıp kapayıncaya kadar cansız köpek leşi parça parça, dilim dilim, şilim şilim ve çilim çilim dışarı atıldı. O anda hakirin akli başından gidip handan dışarı kaçtım, ama ödüm patladı.

*“Vallahi ve Billahi hânım, bu sulh u salâha muğâyir iş olup bu koyunlar mâddesiyçün mezkûr ağa şâha gidüp men hânıma gelmişim” dedikde fakîr hân iki ellerin dizlerine urup eydür: “Ey vâveledâ ve vaveylâ ey Genc Alî Hân! Hezze başına dehi bir bâğ oladır.” deyü **aklı başından gitdi.** (IV, 292b. 6-8)*

“Vallahi ve billahi hânım, bu barış ve huzura aykırı iş olup bu koyunlar maddesi için mezkûr ağa şaha gidip ben hânıma geldim” deyince fakir han iki ellerini dizlerine vurup: “Ey vâveledâ ve vaveylâ ey Genç Ali Han! İşte başına da bir bağ oladır” diye akli başından gitti.

*Hikmet-i Hudâ hân kapusunda âmâde olan nöker ve dizçökenler ve çiğ et yiyenler ve cümle merdümhorlar pârekende ve perîşân olmağa başladılar. Hân-ı garîbin reng-i rûyi müteğayyer olup “Henî kişiler bu velvele nedir?” dedikde “Ey hânım, atebe-i âlîden eşik akası Çapar ile geledir!” dediklerinde hemân dem hânın **aklı başından gedüp** (IV, 299a.9-12)*

Yaratanın hikmeti han kapısında hazır olan köleler, diz çökenler, çiğ et yiyenler ve bütün yamyamlar dağılmaya başladılar. Garip hanın yüzünün rengi değişip, “Hey kişiler bu velvele nedir?” deyince “Ey hânım, eşik ağası haberci ile sarayın kapısından geliyor!” dediklerinde hemen o an hanın akli başından gitti.

Aklı başından gitmek: Çok sevinçten veya çok korkudan ne yapacağını şaşırarak (TDK, Güncel Türkçe Sözlük, t.y.).

Aklı gitmek/ aklı başından gitmek: I, 26a.23 | I, 193b.32-35 | II, 261a.28-29 | II, 342a.30 | II, 355a.18-19 | II, 355a.23 | II, 374a.23 | III, 57a. 13-18 | III, 38b.36 | III, 78a. 6-8 | III, 98b. 21-26 | III, 169b.4 | III, 183b.27 | IV, 226a.6-9 | IV, 292b. 6-8 | IV, 299a.9-12 | IV, 352b.20

Deryâ üzerinden piyâde ve post-nişîn ubûr etdüğün kal‘adan küffâr-ı dûzah-karâr görünce ru‘b u bîmden akılları çâk olup (I, 26b-12)

Deniz üzerinden yaya ve post üzerinde geçtiğini kaleden kâfirler görünce korkudan akılları parçalandı (gitti).

Çâk olmak: Yırtılmak, parçalanmak (Kubbealtı Lugatı, t.y.) Yukarıda aklın çâk olması “hayranlık” anlamında geçmişti burada ise korku için kullanılmış.

Aklı çâk olmak: I, 26b-12

*Ve niçe eşkâl-i acîbe cinler ederler kim bu alayı görmeyen âdem gördükde **aklı perîşân olur.*** (I, 193a.28-29)

Nice acayip şekilli cinler yaparlar ki bu alayı görmeyen adam gördüğünde aklı perişan olur.

*Bakacak mahalli fil hortumu-misâl şehre hâyil bir yalçın kayadır. Âdem aşağı bakmağa cür’et edemeyüp, **aklı perîşân olur.*** (II, 230a.26-27)

Bakacak mahalli fil hortumu gibi şehre eğimli bir yalçın kayadır. İnsan aşağı bakmaya cür’et edemeyip aklı perişan olur.

Aklı perişan olmak: I, 193a.28-29 | II, 230a.26-27

*Havfımdan “Yâ Hafîz” ismiyle firâr edüp mezkûr İne Ayazma içre ol gece pinhân olup **bî-hûş** olduğum sergüzeşt [u] serencâmım... (I, 124b.36-125a.1)*

Korkumdan “Yâ Hafîz” ismiyle kaçıp bu İne Ayazma içinde o gece gizlenip kendimden geçtiğim maceram...

Bî-hûş: sıf. (Farsça olumsuzluk bildiren bi- ve hûş “akıl” ile bi-hûş) Akli başında olmayan, kendinden geçmiş, baygın; şaşkın, sersem (Kubbealtı Lugatı, t.y.).

Bî-hûş olmak: I, 125a.1

4.4.1.2. Korku Fiziksel Bir Hasar Yaratır

Korku insan bedeninde kişiyi olumsuz etkileyen bazı fizyolojik etkilere neden olabilir. Korku gibi bir tehlikenin sezilmesi otonom sinir sisteminin uyarılmasına, bu durum da kan basıncı, kalp atışı ve solunumun hızlanmasına neden olur (Şahin, 2017, s. 119). Kişi kendisini asabi, gergin hisseder, terler, ürperir, etrafına hızla bakınır, sesi ve bedeni titrer (Shaver vd., 1987, s. 1076-1077). Aşırı ve ani korku halinde kişinin bedeninde yaşadığı bu tarz etkiler günümüz Türkçesinde *ödü kopmak/patlamak* deyimini ile ifade edilir. Daha önce de bahsedildiği üzere “öd” Türkçede cesareti taşıyan bir kap olarak kabul edilir. Bir kişinin “öd” sahibi olması cesaretli olduğunu gösterirken, korkmak yani cesareti kaybetmek ise ödün kopması ile ifade edilir. Adıgüzel ve Aksan, korkunun insan bedeninde yarattığı bu etkiyi KORKU DÜŞMANDIR ve KORKU ÖLÜMCÜL BİR GÜÇTÜR metaforları kapsamında değerlendirir (2023, s. 67).

KAYNAK: Fiziksel Hasar

HEDEF: Korku

*Tershâne bâğçesi önünde lenger birağup birkaç {kerre} top u tüfeng şâdumânları edüp **küffârın zehreleri çâk**, guzât-ı müslimînin cümlesi şâd [u] ferahnâk **olup** tâze cân buldular (I, 27b.29).*

Tersane Bahçesi önünde demir atıp birkaç kere top ve tüfek şenlikleri edip kâfirin ödü patladı, Müslüman gazilerinin tamamı şenlik edip taze can buldular.

*Küffârın Akdeniz’de **zehresi çâk**, eli vilâyetleri hâk oldu. (I, 79a.36)*

Kâfirlerin Akdeniz’de ödleri patladı, illeri vilâyetleri yerle bir oldu.

*{Her bir top bu minvâl üzre kırkar ellişer kerre atıldıkda} ejder-i heft-ser-misâl gıygırdıklarında âdemin **zehresi çâk olup** {zemîn [u] âsumân dir dir ditreyüp cemî’i düşmen ru’b u haşyet çekerler}. (I, 132a. 10-11)*

Her bir toplar bu şekilde kırkar ellişer kere atıldığında yedi başlı ejderha gibi gürlediklerinde adamın ödü patlar, yer ve gök tir tir titreyip bütün düşman korku çekerler. gıjğır- (~ kıjğır-): Gürültüyle solumak, yaygara koparmak (Dankoff, 2004, s. 136)

*... dağının dâmeninde başka bir evc-i âsumâna ser çekmiş yalçın kaya üzre iç kal’ası vardır kim cânib-i şarkisinde Ilıcalar tarafından aşağı bakmaya **âdemin zehresi çâk olur**. (II, 290b.13-14)*

... dağının eteğinde başka bir gökyüzüne doğru uzanmış yalçın kaya üzere iç kalesi vardır ki doğu tarafında Ilıcalar tarafından aşağı bakmaya insanın ödü patlar.

*İstimâ’ eden mücrim **âdemlerin zehresi çâk** ve başlarına hâk olup bir da’vâyı ol sâ’at kat’-ı alâka ve fasl-ı husûmet ederdi. (II, 337b.20-21)*

Sesini işiten suçlu adamların ödleri patlar ve başlarına toprak yağar, o saat bir davayı hallederek düşmanlığı yok ederdi.

*Semûd’a bir ra’d u berk u sâ’ika azâbın verüp cümle kavm-i Semûd ol sayhadan **zehreleri çâk** ve dâr-ı karârları zîr-i hâk olup (III, 43a.18-19)*

Bu Semud kavmine bir gök gürültüsü, şimşek ve yıldırım azabını verip bütün Semud kavminin o gürültülü sestten ödleri patladı, oturdukları evleri yerle bir oldu.

*Seyf Alî refikimizin bir sefîh gulâmı bu gâr bir mu’attal kehfdır, deyü kelbin leşin alup gârın kapusundan içeri niçe atdı ise ol ân tarfetü’l-ayn içre lâşe-i kelb-i bî-cânı taşra pâre pâre ve dilim dilim ve şilim şilim ve çilim çilim taşra atıldı. Hemân hakîrin aklı başından gidüp hândan taşra firâr etdim, ammâ **zehrem çâk oldu**. (IV, 226a.6-9)*

Seyf Ali dostumuzun bir akılsız kölesi bu mağara kullanılmayan bir mağaradır, diye köpeğin leşini alıp mağaranın kapısından içeri nice attı ise o an göz açıp kapayıncaya kadar cansız köpek leşi parça parça, dilim dilim, şilim şilim ve çilim çilim dışarı atıldı. Hemen hakirin akli başından gidip handan dışarı kaçtım, ama ödüm patladı.

Zehre: (Fars.) Öd, safra. Zehre-çâk: birl. sıf. (Fars. çâk “yırtık, yarık” ve terāk “çatırtı” ile) Çok korkmuş, ödü patlamış (Kubbealtı Lugatı, t.y.).

Zehre-çâk olmak: I, 27b.29 | I, 79a.36 | I, 132a. 10-11 | I, 183a.1-2 | I, 193a.24 | II, 290b. 13-14 | II, 337b.20-21 | III, 39a.29 | III, 43a.18-19 | III, 45b.13 | IV, 217b.3 | IV, 226a.6-9 | IV, 243a.26 | IV, 251b.29 | IV, 268b.5-6 | IV, 309a.35 | IV, 340a.8 | IV, 377b.34 | IV, 389b.32 | IV, 396a.34

Korkunun insan bedeni üzerindeki etkilerinden bir diğeri de bir süreliğine bedensel hareketlerde aksamaya sebebiyet vermesidir. Korkunun ortaya çıkması için bir tehlike veya tehdit algılanması gerekir. Böyle bir durumda vücut kortizon ve adrenalin salgılar. Bu hormonlar bedenin “alarm durumu”na geçmesine neden olur. Bedende meydana gelen fizyolojik etkiler şu şekildedir: “Kan basıncı, kalp atışı, solunum hızı artar. Mide-barsak hareketleri hızlanır. Tükürük salgısı azalır, ağız kurur, adrenalin artar, kana glukagon hormonu salgılanır, kanda şeker miktarı artar, gözbebekleri genişler, kan iç organlardan çekilir ve çizgili kaslara yönelir, kanda pıhtılaşma artar, kaslar yay gibi gerilir, tüyler diken diken olur” (Şahin, 2019, s. 119).

Bütün bu fizyolojik tepkiler kişinin korku durumunda bedeni üzerindeki kontrolünü kaybetmesine, organlarının işlevleri bozulmasına veya kısmen durmasına neden olabilir. Bu durumu anlatan “eli ayağı titremek”, “eli ayağı buz kesilmek”, “dizlerinin bağı çözülmek”, “dili tutulmak”, “kaskatı kesilmek”, “altına yapmak” gibi deyimler BİR DUYGUNUN DAVRANIŞSAL TEPKİLERİ, O DUYGUYU ANLATIR prensibi gereğince aynı zamanda metonimik ifadelerdir.

Ammâ henüzde benim belim boşandı ve elim ayağım tutmaz olup bu kerre telâş bana el verdi. (II, 355a.6-7)

Ama o anda benim belim boşandı ve elim ayağım tutmaz olup bu defa telâş bana el verdi.

Eli ayağı tutmamak: II, 355a.6-7

Ve bu çarhlar ve deste-zenlerin tarabından ra'd-vâr bir sadâ hâsıl olur kim âdemin mağzı lerzân olur. (I. 145b.16-17)

Bu semazenlerin dönmesinden ve destan okuyanların vurmasından şimşek gibi bir ses çıkar ki insanın beyni titrer.

Mağz: (مغز) i. (Fars. mağz) Beyin, dimağ (Kubbealtı Lugatı, t.y.).

Mağzı lerzan olmak: I. 145b.16-17

Korku Soğuktur/ Beden Isısında Düşüşür

Korku pek çok dilde soğuk bir duygu olarak algılanmıştır. Bir insan korktuğunda vücudunda meydana gelen fizyolojik tepkiler ile üşüdüğünde de meydana gelenler aynıdır. Korktuğu zaman tıpkı üşüyen bir insan gibi titrer, eli ayağı buz kesilir, donakalır. Bu, korku durumunda kasların ve diğer motor mekanizmaların gerilmesi ve sıkılaşmasından dolayısıyla kaslar üzerindeki kontrolünü kaybetmesinden kaynaklanır (Izard, 1977, s.365). Bu durumda kişi donup hareketsiz hale gelebilir veya titremeye başlar. Bu sebeplerle korku duygusu soğukluk ile ilişkilendirilmiştir.

KAYNAK: Soğukluk

HEDEF: Korku

{Her bir top bu minvâl üzre kırkar ellişer kerre atıldıkda} ejder-i heft-ser-misâl gıgırdıklarında âdemin zehresi çâk olup {zemîn [u] âsumân dir dir ditreyüp cemî'i düşmen ru'b u haşyet çekerler}. (I, 132a. 10-11)

Her bir toplar bu şekilde kırkar ellişer kere atıldığında yedi başlı ejderha gibi gürlediklerinde adamın ödü patlar, yer ve gök tir tir titreyip bütün düşman korku çekerler.

*“Kapucubaşı gelsin” deyince kırk kapucusuyla gelüp **berk-i hazân gibi dir dir ditreyüp** içeri girince cümle levendât paşayı ortaya alup pür-silâh durdular.* (II, 350b.15-16)

“Kapıcıbaşı gelsin” deyince kırk kapıcısıyla gelip güz yaprağı gibi tir tir titreyip içeri girince bütün levendler paşayı ortaya alıp pür-silâh durdular.

*Hakîre bir dehşet gelüp bir bîm [ü] haşyet ârız olup vücûdum **berk-i hazân gibi dir dir ditredim.*** (II, 352a.11-12)

Hakire bir dehşet gelip bir korku ve titreme başlayıp vücudum güz yaprağı gibi tir tir titredi.

*Ve ser-i sa'âdetleri mahallinde yeşil imâme-i Hüseyinî ile bir mehâbet [u] salâbet üzre âsûdedirler kim âdem bu âsitâneye girdikde **berk-i hazân gibi dir dir ditrer.*** (II, 238b. 22-23)

Baş tarafları mahallinde yeşil Hüseyinî imâmesi ile bir heybet ve asalet üzre yatmaktadırlar ki insan bu türbeye girdiğinde güz yaprağı gibi tir tir titrer.

*Bu alay-ı azîmi İslâmbol askeri gördükde **berk-ı hazân gibi ditrerlerdi.*** (III, 178b.29)

Bu büyük alayı İstanbul askeri gördüğünde güz yaprağı gibi titrerlerdi.

*Ammâ Hizân beği **berk-i hazân gibi dir dir ditreyüp** zemîn bûs etdiklerinde Paşa birinin yüzlerine bakmayup* (IV, 273a. 2-3)

Ama Hizan beyi hazan yaprağı gibi tir tir titreyip yer öptüklerinde Paşa birinin yüzlerine bakmayıp

*Anın savlet ü salâbeti hayfından Îrân-zemîn kavmi değil belî **zemîn [ü] âsumân dir dir berg-i hazân gibi ditrerdi.*** (IV, 293a.13-14)

Onun saldırısı ve kuvvetinin korkusundan yalnızca İran coğrafyasının halkı değil yer gök (bile) sonbahar yaprağı gibi titrerdi.

Titremek: I, 132a.10-11 | II, 238b.22-23 | II, 347b.35 | II, 350b.15-16 | II, 352a.11-12 | III, 178b.29 | IV, 273a. 2-3 | IV, 290b.12 | IV, 293a.13-14

4.4.1.3. Korku Bir Yüktür

“Sınav üzerimde çok büyük bir yük yapıyor”, “ailem bana çok yükleniyor”, “bu sorumluluğu daha fazla taşıyamıyorum” gibi cümlelerde de görüldüğü gibi başa çıkılması zor olan durumlar genellikle yük olarak algılanırlar. Bir yükü taşımanın insan bedeninde yarattığı etki ile zor durumların insan psikolojisinde yarattığı hissiyat arasında bir algısal benzerlik görülmüştür. Bir ağırlığı taşımak, çekmek kişiyi nasıl fiziksel olarak zorlar ve yorarsa başa çıkması zor durumlar da kişiyi ruhsal açıdan zorlar ve yorar. Bu sebeple böyle durumlar ağır bir yük gibi algılanır ve dile de bu şekilde yansır. Pek çok duygu da (korku, üzüntü, öfke, utanç) başa çıkılması zor durumlardır ve bu yüzden de yük olarak algılanırlar: “öfke yüklü olmak”, “korku taşımak”, “utanç altında ezilmek” gibi. Aşağıdaki örneklerde de korkunun çekilen bir yük gibi algılandığı görülür:

KAYNAK: Yük

HEDEF: Korku

{Her bir top bu minvâl üzre kırkar ellişer kerre atıldıkda} ejder-i heft-ser-misâl gjıgırdıklarında âdemin zehresi çâk olup {zemîn [u] âsumân dir dir ditreyüp cemî’i düşmen **ru‘b u haşyet çekerler**}. (I, 132a.10-11)

Her bir toplar bu şekilde kırkar ellişer kere atıldığında yedi başlı ejderha gibi gürlediğinde adamın ödü patlar, yer ve gök tir tir titreyip bütün düşman korku çekerler.

ğjğır- (~ kıjğır-): Gürültüyle solumak, yaygara koparmak (Dankoff, 2004, s. 136)

Bî-amân Urbân obalarında meks edüp **havf [u] haşyet çekerek** (III, 60a.9)

Amansız Urban (çöl Arapları) obalarında konaklayıp korku ve ürküntü çekerek

Râh-ı Mekke’de ve diyâr-ı Mısır’da aslâ gam yiyüp **havf u haşyet çekme**. (III, 176b.8-9)

Mekke yolunda ve Mısır diyarında aslâ gam yiyip korku ve sıkıntı çekme.

Kaya Sultân ile nân u nemek yersiz ve dâ'imâ **İpşir'den hafv u haşyet çekersiz** (III, 184a.20-21)

Kaya Sultan ile ekmek ve tuz yersiniz ve daima İpşir'den korku çekersiniz.

Anlar Firârî Paşa'dan zerre ve şemme **hafv u haşyet çekmeyüp** (IV, 214a.3-4)

Onlar Firârî Paşa'dan zerre kadar korkmayıp çekinmediklerinden

Urbân haylinden **hafv u haşyet çekerek** (IV, 372a.13)

Urbân baskınından hayli korku çektik.

7 sâ'atde çölistân içre şiddet-i hâr çekerek arslan u zi'b **havflerin çekerek** (IV, 398a.30-31)

7 saatte çöl içinde şiddetli sıcaklar görerek aslan ve kurt korkusu çekerek

Korku çekmek: I, 132a.10-11 | III, 60a.9 | III, 176b.8-9 | III, 184a.20-21 | IV, 214a.3-4 | IV, 372a.13 | IV, 398a.30-31

4.4.1.4. Korku Bir Mekandır

Bazen korku bir mekân olarak algılanır ve korku duyan kişi o mekânda duran, oraya giren/düşen veya oradan geçen biri gibi tasavvur edilir.

KAYNAK: Mekân

HEDEF: Korku

*Yahûd tâ'ifesi bu keferelerden dâ'imâ **hafv [u] haşyet üzredirler.*** (I, 129b.2)

Yahudiler bu kafirlerden devamlı korku üzeredirler (korkarlar).

*Halk-ı âlem dahi ziyâde **hafv u haşyde olurdu.*** (II, 303a.22-23)

Dünya halkı dahi fazla korkuda olurdu (korkar ve çekinirdi).

*İpşir Paşa dahi kat‘-ı menâzil ü tayy-ı merâhil ederek İzmid’e gelince İslâmbol a‘yânının **havf u haşyetde olan** kimesnelerden giden hedâyâ-yı firâvânın hisâbın Hudâ-yı Bîcûn bilür.* (III, 178a.2-3)

İpşir Paşa da menzileri katlayıp merhaleleri uçarak İzmit’e gelince İstanbul ayanının korkuda olanlardan (korkup çekinmekte olanlarından) giden hediyelerin hesabını Cenâb-ı Hak bilir.

Havf u haşyette olmak: I, 129b.2 | II, 303a.22-23 | III, 178a.2-3

Endişe kaçma eğilimi olmayan korku duygusu olarak tanımlanır (Ortony ve Turner, 1990, s. 327). Izard (1977), korkunun sıkıntı, öfke, utanç, suçluluk ve heyecan duygularından iki veya daha fazlası ile birleşimi sonucu kaygı/endişenin (anxiety) meydana geldiğini ileri sürer (Ortony ve Turner, 1990, s. 326). Gray ve Oatley ve Johnson-Laird kaygı/endişeyi (anxiety) temel duygu kategorisinde kabul eder (Ortony ve Turner, 1990, s. 316).

*Ve‘l-hâsıl dervîşlik, fakr makâmıdır. Cümleden elzem-i levâzımından fakrın gasli lâzımdır. Gasl oldur kim cemî‘i **endişe-i hamdan geçmektir*** (I, 150a.19-21).

Kısaca dervişlik, fakr makamıdır. Hepsinden gerekli fakrın gaslidir (temizliğidir). Gasl (temizlik) odur ki boş endişelerden geçmektir.

*Biz anda merhûm oluruz ve azîz ile âhiretde görüşürüz deyü vâfir **endişe-i hâma düşer*** (III, 141b.31-32).

Biz orada ölürüz ve aziz ile ahirette görüşürüz diye çok ham endişelere düşer.

*Niçe bin ehl-i sanâyi‘ “el-kâsibu habibu‘llâh” deyüp lokma ve hırka-bahâ tahsili **endişesine düşmüşlerdir.*** (III, 162b.9)

Nice bin sanat ehli “el emeğiyle kazanan, Allah’ın sevgili kuludur” [Hadis-i Şerif] deyip lokma ve hırka parası kazanma kaygısına düşmüşlerdir.

Ancak mülk, ol Mâlikü'l-mülk [ü] Vâhid-i Kakhâr'ındır. Ancak fakîr insân bir endîşe-i hâma düşmüş ebdândır. (IV, 193a.25)

Mülk, o Mâlikü'l-mülk (Mülkün sahibi) ve Vâhid-i Kakhâr olan Allah'ındır. Ancak zavallı insan boş bir endişeye düşmüş varlıktır.

Endişeye düşmek: I, 150a.19-21 | III, 141b.31-32 | III, 162b. 9 | IV, 193a.25

“Endişeye düşmek”, endişenin çıkılan değil, düşülen dolayısıyla yüksekte değil, alçakta yer alan bir yer olduğunu da ifade eder. Buradan yola çıkarak ENDİŞE AŞAĞIDADIR metaforuna ulaşabiliriz. Ayrıca bu metafor kapsayıcı metafor türünde de kabul edilebilir. Buna göre endişe bir insanın içine girdiği/düştüğü bir kaptır.

4.4.1.5. Korku Bir Düşmandır

Aşağıdaki örneklerde “korkudan beri olmak” yani korkudan uzak olmaktan bahsedilir. “Uzaklık” kelimesi temelde fiziksel bir uzaklığı ifade eder. Korku ise soyut bir kavramdır. Soyut bir durumdan fiziksel anlamda uzak kalınamayacağı için burada korkunun; mekân, kişi veya nesne olarak algılandığı söylenebilir. Birinden, bir yerden veya bir şeyden uzak olmaktır. Bu açıdan KORKU BİR MEKÂNDIR, KORKU BİR NESNEDİR, KORKU BİR VARLIKTIR. Fakat “berî olmak” ifadesini kurtulmak anlamı ile aldığımızda korkunun kendisiyle mücadele edilen, istenmeyen bir düşman olarak algılandığını görmekteyiz. Günümüz Türkçesinde bu algıyı gösteren “korkumu yendim”, “korkuma yenildim”, “korkumla savaştım”, “korkuya teslim oldum”, “korkum beni ele geçirdi” gibi ifadeler kullanılmaktadır.

KAYNAK: Düşman

HEDEF: Korku

Seyâhat etdiğim diyârlarda ehl-i hâl kimesneler hâtırına gelüp havf u haşyetden berî olup (II, 265b.9-10)

Seyahat ettiğim diyarlarda hâl sahibi kimseler hatırıma gelip korkudan ve ürküntüden kurtuldum.

Üç sabâh nûş eden mekirden ve sevdâdan ve mâlihulyâdan ve havf [u] haşyetden berî olup hâlis ayâr ola. (III, 57a.29-30)

Üç sabah içen hileden, sevdadan, kuruntulardan, korku ve dehşetten kurtulup/uzak olup saf ayar olsun.

Hâlâ dest-ı Âl-i Osmân'da iç il olmağıla havf [u] haşyetden berî olup (III, 149b.23)

Hâlâ Osmanlılar elinde iç il olduğundan tehlike ve korkudan uzak olup

Erganî beği paşaya hedâyâlarıyla müşerref oldukda bir semmûr kürk giyüp paşanın dâ'iresine konup günden güne paşanın askeri efzûn olup İpşir Paşa havfinden berî oldu. (IV, 198a.35-36)

Ergani beyi paşaya hediyeleriyle vardığında bir samur kürk giyip paşanın dairesine yerleşti. Günden güne paşanın askeri çoğaldığından İpşir Paşa korkusundan kurtuldu.

Cânım yerine gelüp havf [u] haşyetden berî olup gözlerim tas-ı pür-hûna döndü. (IV, 269a.10-11)

Canım yerine gelip korku ve ürkeklikten kurtulup gözlerim kan çanağına döndü.

Berî: (بری) sıf. (Ar. berā'et “uzak olmak, sâlim ve temiz olmak”tan beri’). (Bir şeyden) Kurtulmuş olan, (o şeyden) uzak ve sâlim bulunan, -den ârî (Kubbealtı Lugatı, t.y.).

Korkudan berî olmak: II, 265b.9-10 | III, 57a.29-30 | III, 149b.23 | IV, 198a.35-36 | IV, 269a.10-11

4.4.2. Korku Duygusunda Varlık Metaforları

4.4.2.1. Korku Bir Varlıktır

Korku bazen hareket eden, gidip gelen, büyüyen, mücadele edilen canlı bir varlık gibi algılanmıştır: “İçime bir korku doğdu”, “içimdeki korku büyüyor”, “korkumu yendim”, “yıllarca bu korkuyu besledim”, “korkumu öldürdüm”, “korkum geçip gitti”. Aşağıdaki örneklerde korku bir yere veya kişiye düşen, bazen ona doğru gelen, bazen de onu içine alan ve her üç durumda da kişiyi/yeri etkisi altında bırakan bir varlıktır. Dolayısıyla korkunun hareket edebilen, karşısındakini etkileyebilen bir güç olarak algılandığı görülmektedir.

KAYNAK: Varlık

HEDEF: Korku

Cemî’i milele bîm u ru‘b düşüp (I, 147a.36)

Bütün milletlere korku düştü

Diyâr-ı Acem’e bîm ü ru‘b düşdü. (II, 309a.35)

Acem ülkesine bir endişe ve korku düştü.

Şehr-i Bitlîs içre hân askeri içre bir güft [ü] gû havf u haşyet düşüp (IV, 263b.3-4)

Bitlis Şehri içinde han askeri içre bir dedikodu, ürküntü ve korku düşüp

Bir yere/kimseye korku düşmesi: I, 147a.36 | II, 309a.35 | IV, 263b.3-4

Kahve döğülürken havân gürüldüsünden gûyâ ra‘d gürler âdeme dehşet gelir. (I, 175b.7-8)

Kahve öğütülürken havan gürültüsünden sanki şimşek gürler, insana dehşet gelir.

Hakîre bir dehşet gelüp bir bîm [ü] haşyet ârız olup vücûdum berk-i hazân gibi dir dir ditredim. (II, 352a.11-12)

Hakire bir dehşet gelip bir korku ve titreme başlayıp vücudum güz yaprağı gibi tir tir titredi.

Dehşet gelmek: I, 175b.7-8 | II, 352a.11-12

Bu makramadaki eşkâl-i mehîb sûret-i Hazret-i İsa'dır. Zirâ benî Âdem gördükde vücûduna lertzân hâsıl olup âdemi dehşet alur. (III, 57b. 24-25)

Bu mendildeki heybetli şekil Hazret-i İsa suretidir. Zira insanoğlu gördüğünde vücuduna titreme gelip insanı dehşet alır.

Süleymân Hân'ı dehşet alup (III, 159b.14)

Süleyman Han'ı dehşet alıp

Topun elli vukiyye demir güllesi asker-i İslâm üzre bir gûne gıgırup feryâd ederek ubûr etdi kim cümle guzât-ı müslimîn andan dehşet alup cemî'i atlar ürkdüler. (IV, 262a. 34-35)

Topun 50 okka demir güllesi İslâm askeri üzerinden bir şekilde gürleyip feryat ederek geçti ki bütün Müslüman gaziler ondan dehşete kapılıp bütün atlar ürktüler.

Dehşet almak III, 57b. 24-25 | III, 159b.14 | IV, 262a.34-35

4.2.1. Korku Duygusunda Kapsayıcı Metaforlar

4.2.1.1.Korku Bir Kaptır

Korku içine düşülen bir kap olarak algılanmıştır. Düşmek fiili ile kişinin korku kabına kasıtlı ve istekli olarak girmediğini, aslında orada olmak istemediğini de algılarız. Ayrıca düşülen bir yer olduğu için onun yüksekte yer almadığını, alçak bir yer olduğunu da ifade ederiz.

KAYNAK: Kap

HEDEF: Korku

*İslâmbol'da bir zelze[le]-i azîme olup Ayasofya deyri cânib-i şimâle meyyâl eğrilüp münhedim olur deyü cümle küffâr **havfe düşdüler.*** (I, 36a.4-5)

İstanbul'da büyük bir deprem olup Ayasofya Kilisesi kuzey tarafa doğru eğrilip yıkılır diye bütün kâfirler korkuya düştüler.

*Asker-i İslâm **havfe düşüp** var kuvveti bâzûya getirüp Kandiye bu takrîb ile feth oldu* (I, 87a.2-3)

İslâm askeri korkuya düşüp var kuvveti pazuya getirdiler. Kandiye bu şekilde fethedildi.

*Elkas Mirza şâh-ı gümrâh Tahmasb'in evzâ' [u] etvârından Elkas Mirza **havfe düşüp*** (II, 312b.8-9)

Elkas Mirza yoldan çıkmış Şah Tahmasb'in hareket ve davranışlarından korkuya düşerek

*Husûsan cengâver kimesneler ile mukâbele olup mukâbele eylemek muhâl, hâl-i diger-gûn neye müncer olurdu, deyü **havfe henüz düşdüm.*** (II, 355a.9-10)

Özellikle cengâver kimseler ile karşılaşp karşı koymak imkânsız, perişan hâlimiz neye varırdı diye korkuya o an düştüm.

*Cenâb-ı Bârî yarı kılup ol harâmîlerin şûr [u] şerlerinden bu abd-i kemteri masûn u mahfûz eyleyüp anlar **ru'b u haşyete düşdüler.*** (II, 355a. 12-13)

Cenab-ı Bârî yardımcı olup o haramilerin kötülüklerinden ve şerlerinden bu zavallı kulunu korudu. Onlar korku ve endişeye düştüler.

*Bu iki kal'alar deryâ-misâl askerin gelmesinden **havf [ü] haşyete düşüp** kal'a-i mezkûrları amân ile verüp* (II, 328b.1-2)

Bu iki kaleler derya gibi askerin gelmesinden korkuya düşüp adı geçen kaleleri aman ile verdiler.

*Küffâr-ı dûzah-karâr velvele-i askeri görüp derûn-ı kal'ada olanlar **bîm ü havf** [u] haşyete düşüp hedâyâlar ile taşra çıkup emân istediler.* (II, 332b.9-10)

Yeri cehennem olan küffâr askerin velvelesini görünce kale içinde olanlar korkuya ve dehşete düşüp hediyeler ile dışarı çıkarak aman istediler.

*Bir efsûn dahi etdi. Cümle halk birbirlerini başsız görüp **havfe düşdüler*** (III, 42a.13)

Bir efsun daha etti. Bütün halk birbirlerini başsız görüp korkuya düştüler.

*Bize ne gûne belâ nâzil olur, diyerek **havfe düşdüler**.* (IV, 238b.25-26)

Bize ne çeşit belâ iner, diyerek korkuya düştüler.

Korkuya (bîm/ru'b/havf/haşyet) düşmek: I, 36a.4-5 | I, 87a.2-3 | I, 163b.17 | II, 261a.28 | II, 262a.35 | II, 264b.24 | II, 290a.12 | II, 312b.8-9 | II, 328b.1-2 | II, 332b.9-10 | II, 338b.6-7 | II, 351b.9 | II, 355a.9-10 | II, 355a.12-13 | II, 366a.2 | II, 366a.23 | III, 42a.13 | III, 90a.4 | III, 144b.31 | IV, 231b.20 | IV, 238b.25-26 | IV, 244a.31

4.2.1.2.Beden Korkunun Kabıdır

Beden genellikle duyguların kabı olarak algılanmıştır. Duyguların bedende ortaya çıktığı ve orada bulunduğu düşünülür. Bu algının en önemli sebeplerinden biri duyguların beden dilimizde açık bir şekilde görülmesidir. Sevinince zıplar, üzülmüş çökeriz. Korkunca kaçar, kendimizi korumak için saklanır veya tehlikelere karşı yüzümüzü kapatırız. Bu sebeple korkunun bedende yer aldığı bilhassa kalpte durduğu düşünülmüştür. Bir kişinin korktuğunu ifade etmek için bedeninin içinde korku duygusunun var olduğundan, orada ortaya çıktığından veya içine korku düştüğünden bahsederiz: “İçime bir korku düştü”, “içimdeki korkuyu yendim”, “kalbimde bir korku var”, “kalbimden korkuyu söküp attım” gibi.

KAYNAK: Kap olarak beden

HEDEF: Korku

Derûnuma bir bîm [u] ru‘b hâsıl oldu. (I, 66a.10)

İçime bir korku yayıldı.

Ammâ hakîrin derûnunda bir havf dahi cılveger idi. (II, 355a.13)

Ama hakirin içinde bir korku daha kıpırdanır idi.

Derûnlarına ra‘b u bîm düşüp (III, 33a.9)

İçlerine korku düşüp

Derûnumda bir havf eseri idi. (III, 142b.35)

İçimde bir korku eseri var idi.

Hamdülillah ki derûnumda olan İpşir havfı gitdi. (III, 175b.30)

Allah’a hamd olsun ki içimde olan İpşir korkusu gitti.

İçinde korku olması: I, 66a.10 | II, 355a.13 | III, 33a.9 | III, 142b.35 | III, 175b.30

4.2.1.3. Gözler/Bakışlar Korkunun Kabıdır

Bazen bedene ait bazı parçalar da korkunun kabı olarak algılanır. Yüz ve göz bunlardandır. Çünkü korkunun yarattığı etkiler en çok mimiklerden ve bakışlardan anlaşılır. Korku duyan bir insanın kaşları düz veya hafif kalkık, gözleri nötr durumda veya şaşırmış birine göre daha geniş açılmış, alt göz kapağı gerilmiş ve üst göz kapağı hafifçe yukarı kalkmış durumdadır (Izard, 1977, s. 365). Bir insanı bu yüz ifadesi ile gördüğümüzde korktuğunu rahat bir şekilde anlayabiliriz. Bu yüzden korkuyu ifade ederken gözlerin korku için kap olmasından, korkuyu taşımasından bahsedilir: “Korkulu gözler”, “gözlerindeki korku”, “korku dolu bakışlar”. Ayrıca göz korkunun kabı olduğu için, korkunun meydana geldiği, yer aldığı yerdir. Bu yüzden bir kişinin korktuğunu ifade etmek için “gözünün korktuğundan” bahsedilir.

KAYNAK: Kap olarak gözler

HEDEF: Korku

“Bire Abaza geliyor” deyü cümle yeniçeriler çorba ile tâsları yutayazdılar. Yeniçeriyânın tâ bu mertebe Abaza **gözlerin korkutmuş** idi. (I, 66b.6)

“Bre Abaza geliyor” diye (bir dedikodu olunca) neredeyse bütün yeniçeriler çorba ile tasları yutacaklardı. Abaza tâ bu derece yeniçerilerin gözlerini korkutmuştu.

Gözünü korkutmak: I, 66b.6

4.2.2. Korku Duygusunda Metonimiler

4.2.2.1. Titreme Korku Yerine Geçer

Bir kişi korktuğunda vücudunda meydana gelen fiziksel tepkiler duygunun yerine geçer. Bunlardan biri de kişinin korktuğu zaman tıpkı üşüyen bir insan gibi titremesidir. Bu durum korku durumunda kasların ve diğer motor mekanizmaların gerilmesi ve sıkılaşmasından dolayısıyla kişinin kaslar üzerindeki kontrolünü kaybetmesinden kaynaklanır (Izard, 1977, s.365). Bu durum günümüz Türkçesinde “korkudan tir tir titriyordu”, “dizleri titriyordu”, “eli ayağı titriyordu” gibi deyimlere yansımıştır. Bazen korku o kadar büyüktür ki yerin, göğün dahi titrediğinden bahsedilir.

KAYNAK: Titreme

HEDEF: Korku

{Her bir top bu minvâl üzre kırkar ellişer kerre atıldıkda} ejder-i heft-ser-misâl gıgırdıklarında âdemin zehresi çâk olup {**zemîn [u] âsumân dir dir ditreyüp cemî’i düşmen ru’b u haşyet çekerler**}. (I, 132a.10-11)

Her bir toplar bu şekilde kırkar ellişer kere atıldığında yedi başlı ejderha gibi gürlediklerinde adamın ödü patlar, yer ve gök tir tir titreyip bütün düşman korku çekerler.

Ve bu çarhlar ve deste-zenlerin tarabından ra'd-vâr bir sadâ hâsıl olur kim âdemin mağzı lerzân olur. (I, 145b.16-17)

Bu çarhlar ve dest-zenlerin vurmasından şimşek gibi bir ses çıkar ki insanın beynini titretir.

İhtimâldir kim istimâ' eden kerrûbiyânlar “Allâhümme ihfaznâ min âfâti'l-ins” diyeler tâ bu mertebe gürleyüp zemîn [u] âsumân bu âsumânî fişeng lerzesinden dir dir dıtrir. (I, 182b.30-31)

İhtimaldir ki işiten melekler “Allah’ım insanların afetlerinden bizi koru” derler. Tâ bu derece gürleyip yer ve gök bu havaî fişek sallantısından tir tir titrer.

“Kapucubaşı gelsin” deyince kırk kapucusuyla gelüp berk-i hazân gibi dir dir ditreyüp içeri girince cümle levendât paşayı ortaya alup pür-silâh durdular. (II, 350b.15-16)

“Kapıcıbaşı gelsin.” deyince kırk kapıcısıyla gelip güz yaprağı gibi tir tir titreyip içeri girince bütün levendler paşayı ortaya alıp pür-silâh durdular.

Hakîre bir dehşet gelüp bir bîm [ü] haşyet ârız olup vücûdum berk-i hazân gibi dir dir dıtreddim. (II, 352a.11-12)

Hakire bir dehşet gelip bir korku ve titreme başlayıp vücudum güz yaprağı gibi tir tir titredi.

Bu kapudan içeri cümle züvvâr dâhil olunca âdemin vücûdu lerzân olup âdeme dehşet hâsıl olur bir mehâbetli kabr-i tavîldir (III, 7b.34-35)

Bu kapıdan içeri bütün ziyaretçiler girince insanın vücudu titreyip insana dehşet hasıl olur heybetli uzun bir kabirdir.

Bu makramadaki eşkâl-i mehîb sûret-i Hazret-i İsa’dır. Zirâ benî Âdem gördükde vücûduna lerzân hâsıl olup âdemi dehşet alır. (III, 57b.24-25)

Bu mendildeki heybetli şekil Hazret-i İsa suretidir. Zira insanoğlu gördüğünde vücuduna titreme gelip insanı dehşet alır.

Kabr-i şerîfine âdem girince vücûdına lerze müstevlî olur. (III, 37a.13)

Kabrine insan girince vücuduna titreme gelir.

Titreme/lerzân hâsıl olma vb.: I, 132a.10-11 | I, 145b.16-17 | I, 182b.30-31 | II, 350b.15-16 | II, 352a.11-12 | III, 7b.34-35 | III, 57b. 24-25 | III, 37a.13

4.2.2.2.Bağırma/Çığlık Atma Korku Yerine Geçer

Korku duyan bir kişi çığlık atmak veya bağırarak, ağlamak ve yardım için yalvarmak gibi şekillerde korkusunu sözlü olarak ifade eder (Shaver, 1987, s. 1076). Bir duygunun davranışsal tepkileri o duygunun yerine geçer. Bu sebeple korku duygusu anlatılırken “bağırma, çığlık atma” davranışından bahsedilir.

KAYNAK: Bağırma/Çığlık

HEDEF: Korku

*Ve yine fişekden eşkâl-i at ve katır ve deve ve sığır ve fîl [ve] câmûs ve himâr ve kelb [ve] hınzîr sûretleri peydâ edüp bunlara âteş etdikce bu sûretlerin içinde pinhân olan üstâdlar halk üzre yürüyüp âteş **havfindan temâşâcılara bir hây-hû kopar** kim ta ‘bîr olunmaz.* (I, 183a.19-22)

Yine fişekten at, katır, deve, sığır, fil, camus, eşek, köpek ve domuz şekilleri yapıp bunlara ateş edince bu şekillerin içinde saklanan ustalar halk üzere yürüyüp ateş korkusundan seyircilerde bir feryat kopar ki anlatılmaz.

*Her bir yaban âdemleri beşer ve altışar pranka zencîrler ile bağlayup her birin beşer altışar âdem keşân-ber-keşân çekerken yaban âdemleri seyirci olan âdemlerin üstüne hücûm etdikce ol ucbe-likâlar **havfindan halk içre bir hây-hû kopar** kim ta ‘bîr olunmaz.* (I, 193a.24-26)

Her bir yaban adamları beşer, altışar pranga zincirler ile bağlayıp her birini beşer altışar adam zorlayarak çekerken yaban adamları seyirci adamların üstüne saldırınca o acayip yüzler korkusundan halk içre bir hây-hû kopar ki anlatılmaz.

Hây-hû kopması: I, 183a.19-22 | I, 193a.24-26

4.2.2.3. Elleri Ovmak Korku Yerine Geçer

Elleri ovmak, endişe duygusunun davranışsal bir tepkilerindendir. Endişe duygusunun yerine geçerek onu anlatır.

KAYNAK: El ovmak

HEDEF: Korku

*Zifoz ve ra'd u berkli sağanaklar ve kırıntılı üçerleme kumlar peydâ olunca cümle keştîbânların reng-i rûyları mütegayyir olup **ellerin ovmağa başladılar.*** (II, 264b.21-22)

Hortum, gök gürültüsü ve şimşekli sağanaklar ve kırıntılı üçerleme kumlar ortaya çıkınca bütün gemicilerin yüzlerinin renkleri değişip ellerini ovmaya başladılar.

Elleri ovmak: II, 264b.21-22

4.2.2.4. Elleri Dize Vurmak Korku Yerine Geçer

Elleri dize vurmak, endişe duygusu yerine geçen davranışsal bir tepkidir.

KAYNAK: Elleri dize vurmak

HEDEF: Korku

*Geminin kışından dümen iğneciği kırılıp dümen deryâya düşünce cümle keştîbânlar **ellerin dizlerine urup** pes-i perdeden birbirleriyle helâlleşmeğe başladılar.* (II, 265a.6-7)

Geminin kışından dümen iğneciği kırılıp dümen denize düşünce bütün denizciler ellerini dizlerine vurup yavaş sesle birbirleriyle helâlleşmeye başladılar.

“Vallahi ve Billahi hânım, bu sulh u salâha muğâyir iş olup bu koyunlar mâddesiyçün mezkûr ağa şâha gidüp men hânıma gelmişim” dedikde fakîr hân iki ellerin dizlerine urup eydür: “Ey vâveledâ ve vaveylâ ey Genc Alî Hân! Hezze başına dehi bir bâğ oladır.” deyü aklı başından gitdi. (IV, 292b. 6-8)

“Vallahi ve billahi hânım, bu barış ve huzura aykırı iş olup bu koyunlar maddesi için mezkur ağa şaha gidip ben hânıma geldim” deyince fakir han iki ellerini dizlerine vurup: “Ey vâveledâ ve vaveylâ ey Gene Ali Han! İşte başına da bir bağ oladır” diye aklı başından gitti.

Elleri dize vurmak: II, 265a.6-7 | IV, 292b.6-8

4.2.2.5.Yüz Renginin Değişmesi Korku Yerine Geçer

Yüz renginin değişmesi endişe duygusu yerine geçen fiziksel bir tepkidir. Korku, insan bedeninde fizyolojik açıdan bazı etkilere neden olur. Bunlardan biri de yüzden kan çekilmesi dolayısıyla yüzün beyazlamasıdır. Bu yüzden korkma duygusu için “beti benzi attı”, “yüzü kül/kireç kesildi” ifadeleri kullanılır. Aşağıdaki cümlelerde ise korku sebebiyle yüz renginin değişmesinden bahsedilir.

KAYNAK: Yüz renginin değişmesi

HEDEF: Korku

*Zifoz ve ra‘d u berkli sağanaklar ve kırıntılı üçerleme kumlar peydâ olunca cümle keştîbânların **reng-i rûyları mütegayyir olup** ellerin ovmağa başladılar. (II, 264b.21-22)*

Hortum, gök gürültüsü ve şimşekli sağanaklar ve kırıntılı üçerleme kumlar ortaya çıkınca bütün gemicilerin yüzlerinin renkleri değişip ellerini ovmaya başladılar.

*Hikmet-i Hudâ hân kapusunda âmâde olan nöker ve dizçökenler ve çiğ et yiyenler ve cümle merdümhorlar pârekende ve perîşân olmağa başladılar. Hân-ı garîbin **reng-i rûyi müteğayyer olup** “Henî kişiler bu velvele nedir?” dedikde “Ey hânım,*

atebe-i âliden eşik akası Çapar ile geledir!” dediklerinde hemân dem hânın aklı başından gedüp (IV.299a.9-12)

Yaratanın hikmeti han kapısında hazır olan hizmetçiler, diz çökenler, çiğ et yiyenler ve bütün yamyamlar dağılmaya başladılar. Garip hanın yüzünün rengi değişip, “Hey kişiler bu velvele nedir?” deyince “Ey hânım, eşik ağası haberci ile sarayın kapısından geliyor!” dediklerinde hemen o an hanın aklı başından gitti.

Reng-i rûyları mütegayyir olmak: II, 264b.21-22 | IV.299a.9-12

4.5. MERHAMET

Merhamet kavramı din, felsefe, psikoloji gibi pek çok alanda incelenmiş ve tanımlanmasında dürtü, duygu, erdem gibi farklı görüşler ortaya konulmuştur. Bu çalışmada pek çok duygu ile ilişkili olması hasebiyle merhametin bir duygu olarak ele alınması tercih edilmiştir Merhamet, bir kimsenin veya bir başka canlının karşılaştığı kötü durumdan dolayı duyulan üzüntü, acımadır (TDK, Güncel Türkçe Sözlük, t.y.). Merhamet duygusunda kişi bir başkasının acısına tanıklık ettiğinde empati duyar, acıyı paylaşır, önemser ve yardım etme arzusu duyar.

4.5.1. Merhamet Duygusunda Yapısal Metaforlar

4.5.1.1. Merhamet Yumuşak, Merhametsizlik Serttir

Yumuşaklık ve sertlik gibi duyu organları ile algılanabilecek nispeten daha somut kavramlar merhamet ve merhametsizlik gibi soyut alanlar için kaynaklık oluşturmuştur. Merhamet ile yumuşaklık, merhametsizlik ile sertlik arasında algısal bir benzerlik vardır. Yumuşak nesneler insanın canını acıtmaz, zarar vermezken, sert cisimler can yakabilir, zarar verebilir. Merhametli davranmak da karşı tarafı üzmezken merhametsizce davranmak karşı tarafı üzüp, kalbini kırabilir. “Kalp kırmak” ifadesi de bu anlamda önemlidir. Kalp Türkçede kırılacak bir nesne gibi algılanmıştır. Kalp ne kadar hassas olursa kırılmaya, zarar görmeye, hasar almaya o kadar yatkındır. Bu sebeple Türkçede

hassas kimseler için “kırılgan”, “ince yürekli”, “yufka yürekli” gibi tabirler kullanılır. Merhametsizce davranış sert ve katı bir cisim olduğu için kalbe temas ettiğinde kalbi kırdığı düşünülür. Günümüz Türkçesinde merhametli, sevecen, uysal kimse ve hareketler için “yumuşak huylu”, “yumuşak başlı”, “yumuşak davranmak” gibi ifadeler kullanılırken, merhametsiz, zalim, hırçın, soğuk kimse ve hareketler için “sert davranmak”, “taş kalpli”, “katı yürekli” gibi ifadeler kullanılır.

KAYNAK: Yumuşaklık/Sertlik

HEDEF: Merhamet/Merhametsizlik

Ve mahbûb [u] mahbûbe-i Beşiktaş taş yüreklilerdir, kimseye merhamet yüzünden nazar etmeyüp kec-nigâh ederler, garîbü'd-diyâra dil-nüvâzlık etmezler. (I, 135a.4-6)

Beşiktaş’ın erkek ve kadın güzelleri taş yüreklilerdir, kimseye merhamet yüzünden bakmayıp eğri bakarlar. Gariplere hoş davranmazlar.

Taş yürekli: I, 135a.4-6

4.5.2. Merhamet Duygusunda Kapsayıcı Metaforlar

4.5.2.1. Kalp Merhametin Kabıdır

Kalp duyguların taşıyıcısıdır. Yürek, taş olarak nitelendiğinde sert olduğu ve merhamet de dahil herhangi bir duyguyu barındırmadığı ifade edilir. Okşamak ise bir sevgi metonimisidir. Gönül duyguları taşıyan bir organ olduğu için onu okşamak da sevgi göstermek, iyi davranmak, merhametli olmak anlamındadır.

KAYNAK: Kap olarak kalp

HEDEF: Merhamet

Ve mahbûb [u] mahbûbe-i Beşiktaş taş yüreklilerdir, kimseye merhamet yüzünden nazar etmeyüp kec-nigâh ederler, garîbü'd-diyâra dil-nüvâzlık etmezler. (I, 135a.4-6)

Beşiktaş'ın erkek ve kadın güzelleri taş yürekliilerdir, kimseye merhamet yüzünden bakmayıp eğri bakarlar. Gariplere hoş davranmazlar.

Dil-nüvâz (-nevâz): (دلنواز) birl. sıf. (Fars. nevâz > nuvâz “okşayan” ile) Gönül okşayan, hoş, latif (Kubbealtı Lugatı, t.y.).

Dil-nüvâzluk etmek: I, 135a.4-6

4.6. MUTLULUK

Mutluluk genellikle doğuştan var olan temel ve olumlu bir duygu olarak kabul edilmiştir. Güven, önem ve sevilme duygularıyla karakterize edilir (Izard, 1977, s. 240). Üzüntü duygusunun zıttı olarak görülür. Olumlu neticeler, arzu edilen bir şeyin elde edilmesi, başarı, sevgi ve saygı görme gibi durumlarda meydana gelir. Mutlu insan, parlak ve pembeleşmiş bir yüze sahiptir. Sosyal olarak dışa dönüktür; sohbet etme, dostça davranma, insanları kucaklama gibi şekillerde başkalarıyla iletişim kurmaya çalışır. Mutluluk enerjik, aktif ve canlı olarak tasvir edilir. Gülmek, gülümsemek, kahkaha atmak, kıkırdamak, coşkuyla konuşmak, konuşkan olmak, zıplamak, hareketli olmak mutluluğun davranışsal tepkileridir. Mutlu kişi olumlu bir bakış açısına sahiptir, olayların iyi taraflarına odaklanır. Kendini belaya, endişeye veya sıkıntıya karşı nispeten dayanıklı hisseder (Shaver ve diğerleri, 1987, s. 1078). Yukarıda saydığımız bu özellikler mutluluk duygusunun prototiplerini oluşturur.

Mutluluk, metafor çalışmalarında çokça incelen duygulardan biridir. Kövecses'in *Metaphor and Emotion* (2000) eseri mutluluk metaforlarını inceleyen önemli bir kaynak olarak öne çıkar. Bu eserinde mutluluk kavramının “yukarı yön, yerden yüksekte olmak, cennet, ışık, canlılık, sıcaklık, sağlık, iyi yaşayan bir hayvan, keyifli fiziksel bir his, esir hayvan, kap içindeki sıvı, vecd/sarhoşluk, delilik ve doğal bir güç” alanlarını kaynak alan olarak kullandığını ifade eder (2000, s. 24-25). Çetinkaya ise, günümüz Türkçesindeki mutluluk göstergelerini incelediği çalışmasında mutluluk kavramı için Kövecses'in işaret ettiği kaynak alanlardan bir kısmının kullanıldığı göstermiş, bunlar dışında Türkçede

kullanılan diğer kaynak alanları da ortaya koymuştur. Bu çalışmaya göre mutluluk kavramı “kap olarak beden, serinlik, yükten kurtulmak, güç, kap, kap içindeki sıvı, mekân, sistem, düzen, bir varlıkta hoş giden şeyi almak, canlı bir varlık, çıldırma, çocukça bir hareket, dirilik/canlılık, kendinden geçmek/sarhoşluk, sahip olunan bir eşya, sıcaklık, yerden uzak olmak, yiyecek” kaynak alanlarını kullanır (2006).

Seyahatname’de tespit edilen mutluluk metaforlarında bu kaynak alanların birçoğu ile karşılaşılmıştır. Diğer bir deyişle günümüz Türkçesindeki pek çok mutluluk metaforunun Seyahatname’de aynı anlamlarda fakat yazıldığı dönemin kelimeleriyle ifade edildiği söylenebilir. Örneğin MUTLULUK CANLILIKTIR metaforunun günümüz Türkçesinde “canlanmak, canlılık gelmek” gibi dilsel ifadeleri vardır. Seyahatname’de ise bu metafor kapsamında *hayat-ı câvidân bulmak*, *taze can bulmak* gibi metaforik dilsel ifadeler kullanılmıştır. Seyahatname’de mutluluk kavramı için bugün kullanılmayan kaynak alanlar da tespit edilmiştir.

Bu bölümde mutluluk duygusu ile sevinç, neşe, keyif, huzur duyguları da ele alınmıştır.

4.6.1. Mutluluk Duygusunda Yapısal Metaforlar

4.6.1.1. Mutluluk Kendinden Geçmektir

Bu metafor, MUTLULUK SARHOŞLUKTUR metaforu ile benzer görünseler de mutluluk kavramının farklı yönlerini ön plana çıkarır. Sarhoşluk mutluluk kavramı için kaynak alan oluşturur. Zira alkollü bir içkinin insanda yarattığı keyif hissi ile mutluluk duygusunun yarattığı his arasında algısal bir benzerlik vardır. Bu bağlamda günümüz Türkçesinde mutluluğu ifade eden “sarhoş olma/etme” gibi metaforik dilsel ifadeler kullanılır (Çetinkaya, 2016, s. 447). MUTLULUK KENDİNDEN GEÇMEKTİR metaforu ise çok gülmekten kaynaklı bir bilinç kaybını ifade eder. Keyif verici bir halden ziyade mutluluğun baygınlığa hatta ölüme götürebilecek kadar kuvvetli his olduğu vurgulanır.

Gülme davranışı mutluluk duygusunun metonimilerinden biridir. İnsanlar mutlu, sevinçli, neşeli olduklarında gülerler. Bu yüzden “gülme” kavramı, “mutluluk” kavramı yerine geçer. Aşağıdaki örneklerde bağlamına da bakılarak mutluluk anlamı içeren gülme ifadelerine yer verilmiştir. Çok fazla gülmek, dolayısıyla çok mutlu olmak kişinin kendinden geçmesine neden olabilir. Mutluluğun şiddeti ve çokluğunu belirtmek için ölecek gibi olma, baygınlık geçirme, bilinci kaybetme anlamları taşıyan gülme metonimilerinden yararlanılmıştır. Günümüz Türkçesinde bununla ilgili “gülmekten öldüren”, “gülmekten bayıltan”, “gülmekten yerlere yatıran” gibi ifadeler kullanılır.

KAYNAK: Kendinden geçme

HEDEF: Mutluluk

*Cümle ma'sûmları vâlideynlerine teslîm etdiklerinde niçesi **teslîm-i rûh edüp şâd-merg** olayazup (I, 13a.33)*

Bütün masumları ebeveynlerine teslim ettiklerinde nicesi neredeyse ruhunu teslim edip sevinçten ölecekti.

*Taşra refiklerimizden cümle kırk yedi âdeme birer sûf bağışladı. Ve cümlesi **şâd-merg ola yazdılar**. (II, 355a.35)*

Taşra yoldaşlarımızdan 47 kişiye birer sof bağışladı. Hepsi sevinçlerinden öle yazdılar.

Şâd-merg (شاد مرگ) birl. i. (Fars. merg “ölüm” ile) Aşırı sevinmekten gelen ölüm (Kubbealtı Lugatı, t.y.)

Şad-merg olmak: I, 13a.33 | II, 355a.35

*Çıkrıkçızâde Süleymân taklîd etdikde âdemin **gülmeden hayâtı gidüp memât kıyıları nümâyân olurdu**. (I, 211b.25-26)*

Çıkrıkçızâde Süleyman taklit ettikte adamın gülmeden hayatı gidip ölüm kıyıları görünürdü.

Gülmeden hayâtı gidüp memât kıyıları nümâyân olmak: I, 211b.25-26

Yukarıda kişiyi neredeyse öldürecek kadar etkileyebilen mutluluk duygusu bazen de daha hafif bir etki yaratır ve bayılmasına neden olabilir. Her iki durumda da bir bilinç kaybından söz edilir:

*Cemî'î taklîdi tahkîk-i hakîkî olmak üzre netîce-i kelâmları cümle tasavvufîdi, yine böyle iken âdem **gülmeden bayılırdı**. (I, 211a.20)*

Gülmeden bayılmak: I, 211a.20

*Boğuk Kapudan ve Mustafâ Korsa taklîdi ve Rûmeli Hisârî dizdârî taklîdi ve Tiryâkî Ağazâde, tütün içerken Sultân Murâd Hân basdığı taklîdi hummûs-ı Nahşîvânî-misâl taklîdleridir kim âdem **gülmeden gaş(y)** olur. (I, 211b.19)*

Boğuk Kapdan, Mustafa Korsa taklidi, Rumeli Hisarı dizdârî taklidi ve Tiryaki Ağazâde tütün içerken Sultan Murad Han'ın bastığı taklidi Nahşivân hummusu gibi taklitleridir ki insan gülmeden bayılır.

*Kıssa-i pür-hisselerin paşaya nakl edüp cümle huzzâr-ı meclis **gülmeden gaşy oldular**. (IV, 278b.36-279a.1)*

Kıssa-i pür-hisselerin paşaya nakledip cümle mecliste hazır olanlar gülmekten bayıldılar.

Gülmeden gaşy olmak: I, 211b.19 | IV, 279a.1

Bazen kişi o kadar çok mutlu olur ki bu durum karşısındaki hali şaşkına dönme ifadesi ile anlatılır. Aldığı haz o kadar büyüktür ki kendisi de hayrete düşer.

*Erbâb-ı dîvân **gülmeden dem-beste ve hayrân olup** (I, 115b.1-2)*

Bütün divan erbâbı gülmekten nefesi kesilir ve hayran olurlar.

Dem-beste: (دمبسته) birl. sıf. (Fars. beste “bağlanmış” ile) Nefesi kesilmiş, susmuş, sessiz, sâkit (Kubbealtı Lugatı, t.y.).

Hayran: Eski. Şaşkın, şaşırıp kalmış kimse (Kubbealtı Lugatı, t.y.).

Bunun emsâli niçe yüz bin bi'l-bedâhe güfte-i hasb-i hâl şî'irler var kim âdem gülmeden hayrân olur. (II, 240b.30)

Bunun benzeri nice yüz bin rastgele yazılan yolcuların durumunu bildiren şiirler vardır ki insan gülmeden hayran olur.

Bir sihr-i füsûn dahi etdi. Cümle halk birbirini fi'l-i şenîde görüp bir hây hûy şütür-gürbe şakaları olup cümle halk gülmeden vâlih [ü] hayrân oldular. (III, 42a.14-15)

Bir efsun daha etti. Bütün halk birbirini çirkin fiilde görüp bir hay huy sulu şakaları oldu ki bütün halk gülmekten yorgun düştüler.

Sergüzeşti hakîre ve bizim Melek Ahmed Paşa efendimize alâ tarîkı't-taklîd sergüzeşt [ü] serencâmın nakl etdikde âdem gülmeden vâlih olur. (IV. 231b.7-9)

Bu macerayı hakire ve bizim Melek Ahmed Paşa efendimize taklit yoluyla başından geçenleri anlattığında insan gülmekten kırılır.

Vâlih: (واله) sıf. ve i. (Ar. veleh “şaşırmak”tan vâlih) Şaşmış, hayret içinde kalmış, şaşakalmış (kimse) (Kubbealtı Lugatı, t.y.).

Monlâ, paşanın oturduğu zer-ender-zer ile mefrûş kasr içre ol kadar işedi kim seyl-i bevil revân olup hân gülerek “Bre kurşum ile urun şu mel'ûnu” der, ammâ gülmeden hayrân olur. (IV. 231b.7-9)

Molla, paşanın oturduğu altın işlemeli yaygı ile döşenmiş köşk içine o kadar işedi ki sidik seli taşıp aktı. Han gülererek “Bire, kurşun ile urun şu melunu” der, ama gülmekten hayran olur.

Gülmeden valih/hayran olmak: I, 115b.1-2 | II, 240b.30 | III, 42a.14-15 | IV, 231b.7-9 | IV. 231b.7-9

*Çingâne karısın necisli işkembe ile ters eşeğe bindirüp Yahûdî dahi bir eşek üzre siyâset ile geçirüp bir hây-hû ile taklîd etdiklerinde âdem **gülmeden mebhût olur**.* (I, 210a.36-210b.2)

Çingene karısını necisli işkembe ile ters eşeğe bindirip Yahudi’yi de bir eşek üzere siyaset ile geçirip bir hây-hû ile taklit ettiklerinde insan gülmeden bayılır.

Mebhût: (مبهوت) sıf. (Ar. beht “hayret ettirmek; şaşmak”tan mebhût) Şaşmış, şaşırmış, hayrette kalmış, şaşkın, hayran, mütehayyir. (Kubbealtı Lugatı, t.y.).

*Uryân u büryân meydânda kalanlara paşa ve hân ve gayrı a’yân **gülmeden mebhût oldular*** (IV, 231b.33-34)

Çıplak ve ağlar vaziyette meydanda kalanlara paşa, han ve diğer ileri gelenler gülmekten hâlsiz kaldılar.

Gülmeden mebhut olmak: I, 210b.2 | IV, 231b.33-34

Gülme/mutluluk kişiyi bazen ölecek veya bayıltacak duruma getirir bazen de sadece dermansız ve mecalsiz bırakabilir.

*“Bire Hünkâr’ım dönmeden gönlüm bulandı, kusacağım geldi, edebde sikime sıçarsın, bire pâdişâhım başınıçün o da geldi” deyince **gülmeden bî-tâb u bî-mecâl olup** bu latîfeden safâ edüp hakîre kırk sekiz altun ihsân eyledi.* (I, 72a.15-16)

“Bre Hünkâr’ım dönmeden gönlüm bulandı, kusacağım geldi, edepte si.ime sıçarsın, bre padişahım başın için o da geldi” deyince gülmekten güçsüz kaldı ve bu şakadan hoşlanıp hakire 48 altın verdi.

Âhir mezkûr Kôr Hasan tebdîl-i câme bir gorona kıyâfetli ve bir mitrepolid kıyâfetli bir papas olup Yıldırım Hân huzûruna varup göründükde Yıldırım Hân gülmeden bî-tâb olup (I, 210b.23-24)

Sonunda anılan Kôr Haşan giysi değiştirerek bir gorona kıyafetli ve bir metropolid kıyafetli bir papaz olup Yıldırım Han huzuruna varır. Yıldırım Han görünce gülmeden halsiz kalıp

Gülmeden bî-tab u bî-mecâl olmak: I, 72a.15-16 | I, 210b.23-24

Aşağıdaki örnekte de benzer şekilde kişinin gülmekten gücünün tükendiği, şaşkına dönüp düşünemez hale geldiği ifade edilir.

Niçe Çomarlıyla ceng edüp hasımlarımı pâre pâre etdiğim birbir paşaya takrîr edüp gülmeden karârı kalmayup vâfir safâ edüp (III, 93b.22-23)

Nice Çomarlıyla ceng edip hasımlarımı pare pare ettiğimi bir bir paşaya anlatınca gülmekten kararı kalmayıp çok hoşlanarak,

Gülmeden kararı kalmamak: III, 93b.22-23

4.6.1.2. Mutluluk Akla Zarar Verir

Yoğun duygular kişinin sağlıklı düşünmesini engelleyebilir ve kontrolünü kaybetmesine neden olabilir. Bu bölüm Kövecses ve Çetinkaya’nın çalışmalarında yer alan MUTLULUK DELİLİKTİR/ÇILDIRMAKTIR metaforu ile ilişkili gözükabilir. Fakat bu metafor mutluluk ve delilik durumlarında gösterilen davranışların algısal benzerliğine dayanır. Büyük bir sevinç duygusu kişinin kontrolünü kaybetmesinde, aşırı davranışlarda bulunmasına veya nasıl davranacağını şaşırmasına neden olabilir. Bu durumu ifade etmek için günümüz Türkçesinde “sevinçten deliye dönmek”, “neşeden

çıldırmaq” gibi ifadeler kullanılır. (Çetinkaya, 2006, s. 445). Fakat aşağıdaki örneklerde mutluluk kavramı gülme metonimisi üzerinden ele alınmış ve gülmenin aklı etkilediği, gülmekten aklın çalışmaz hale geldiğinden bahsedilmiştir. Dolayısıyla yukarıdaki örneklerden farklı bir şekilde mutluluğun bilişsel yönüne vurgu yapılmıştır.

KAYNAK: Aklın işlevlerinin bozulması

HEDEF: Mutluluk

Her tasvîrlere münâsib indiyât-ı ebyât [u] eş‘ârlar okurdu kim istimâ‘ edenin gülmeden aklı giderdi. (I, 199b.26)

Her resimlere uygun kendilerince şiirler okurdu ki dinleyenin gülmekten aklı giderdi.

Gülmeden aklı gitmek: I, 199b.26

Yahûdilerin Çinganelere galebe taklîdleri var kim görüp istimâ‘ eden temâşâcıların aklı gülmeden zâ‘il olur. (I, 209b.33-34)

Bu Yahudilerin Çingenelere galip taklitleri var ki görüp duyan seyircilerin aklı gülmeden gider.

Gülmeden aklı zâil olmak: I, 209b.33-34

Müstemi‘ yârânların gülmeden geçrekleri düşüp ensleri enderdi. (I, 211b.10-11)

Dinleyen yârânların gülmeden kaburgaları düşüp ensleri enderdi (akılları başlarından giderdi).

Her taklîdlerinde âdem gülmeden ensi ender. (I, 209b.14-15)

Her taklitlerinde adam gülmeden yorulur.

Ens: Akıl, hafıza, hatır. Ensi entmek: Aklı başından gitmek, şaşırmaq (Tekin, 1983, s. 150)

Gülmeden ensi entmek: I, 211b.10-11 | I, 209b.14-15

4.6.1.3. Mutluluk Fiziksel Bir Hasar Yaratır

Gülme, mutluluk kavramını metonimilerindendir, mutluluk kavramının yerine geçerek ona atıfta bulunur. Yukarıdaki iki bölümde çok gülmenin kişide yarattığı bilinç kaybından ve akla verdiği zarardan söz edilmişti. Bu bölümde yer alan metaforlar ise gülmenin yarattığı “göbeği çatlamak, burnu kanamak” gibi fiziki hasarlara vurgu yapar. Günümüz Türkçesinde de benzer şekilde “gülmekten kırılmak/katılmak/yarılmak” deyimleri kullanılır.

KAYNAK: Fiziksel hasar

HEDEF: Mutluluk

*Şebek desen şebek, bir mashara köpek idi kim âdem **gülmeden göbeğinden çatlardı*** (I, 211b.31)

Şebek desen şebek, bir maskara köpekti ki insanın gülmekten göbeği çatlardı.

Gülmeden göbeği çatlamak: I, 211b.31

*Bu Hacivad Çorbacı'yı Şengül Çelebi taklîd etdikde âdem **gülmeden burnu kanardı***. (I, 212a.3-4)

Şengül Çelebi, Çorbacı Hacivat'ı taklit edince insanın gülmeden burnu kanardı.

Gülmeden burnu kanamak: I, 212a.3-4

*Müstemi 'yârânların **gülmeden geğrekleri düşüp** ensleri enderdi*. (I, 211b.10-11)

Dinleyen yârânları gülmeden kaburgaları düşüp ensleri enderdi (akılları başlarından giderdi).

Geğrek: Kaburganın alt tarafı (Kubbealtı Lugatı, t.y.), göğüs kafesi (Dankoff, 2004, s. 134)

Geğrekleri düşmek: I, 211b.10-11

4.6.1.4. Mutluluk Canlılıktır

Mutluluk duygusunun davranışsal tepkilerinden biri de daha dinç, daha hareketli ve canlı davranmaktır. Mutlu olan kişi ellerini çırpar, havaya zıplar yani hayatîyet belirtileri gösterir. Hatta sesinde ve bakışlarında bile bir canlılık sezilir. Ayrıca yaşama karşı da daha umutlu ve isteklidir. Üzüntü duygusuna kapılan kişi ise tam tersi şekilde hareketsiz, durgun ve cansız davranışlarda bulunur. Bu yüzden MUTLULUK CANLILIKTIR ve ÜZÜNTÜ CANLILIĞIN KAYBIDIR. Günümüz Türkçesinde mutluluğu anlatan “canlanmak, can vermek/bulmak, hayat bulmak, yaşamak” gibi metaforik dilsel ifadeler kullanılır. Seyahatname’de yer alan örnekler de günümüzdeki metaforlarla anlamsal açıdan benzerlik göstermektedir.

KAYNAK: Canlılık

HEDEF: Mutluluk

Her birinden birer gûne bâd-ı nesîm girüp cemâ‘at hayât-ı câvidânî bulup cennete girmiş olurlar (I, 43b.32-33)

Her birinden birer tür hafif rûzgâr girip cemaat yeni hayat bulup cennete girmiş olurlar.

Ammâ bunun hâk-i anber-pâkinde olan hâssa bir diyârın türâbında yokdur. Husûsâ bir kûze tâze iken andan âb nûş edenin demâğı mu‘attar olup hayât-ı câvidânî bulup (I, 118b.13-14)

Bunun amber kokulu toprağında olan özellik başka bir diyarın toprağında yoktur. Özellikle bir testi taze iken ondan su içenin dimâğı kokulanıp taze can bulur.

Bu câmi‘in mihrâbı önünde ravza-i cinândan nişân verir bir bâğ-ı İremezâtı var kim içinde hezâr hezârânın destânın dostânlar istimâ‘ etdikde mürde diller hayât bulup rûha gıdâ hâsıl olur. (I, 60b.36-61a.1)

Bu camiinin mihrabı önünde cennet bahçelerine benzer bir bahçesi var ki içinde olan bülbüllerin güzel seslerini dostlar duyunca ölü canlar canlanıp ruha gıda olur.

*Me'kûlât [ü] meşrûbâtının memdûhâtından kirazı ve âb-ı hayât suları ve kutu bozası ve çam ve ardıç bardakları olur kim andan su içen **hayât-ı câvidân bulur.*** (II, 278a. 6-7)

Kirazı, âb-ı hayât suları, kutu bozası, çam ve ardıç bardakları olur ki ondan su içen yeniden hayat bulur.

*Bu asker-i Tatar selâmet ve ganîmetle geldikleriçün üç nevbet tüfenk ve üç nevbet top şâdmânîsi ve bir gice hayme ve hargâh çerâğânları olup asker-i deryâ misâl **yeniden hayât buldu.*** (II, 262a.33-34)

Bu Tatar askerleri esenlikle ve ganimet mallarıyla geldikleri için üç nöbet tüfenk ve üç nöbet top şenlikleri, bir gece çadır çırağânları olup denizler gibi büyük ordu yeniden hayat buldu.

*Ve cümle Silisre ahâlîsi bu yahpâreden hıfz edüp mâh-ı temmuzda billur ve necef ve moran-misâl vişne hoşâbı içine koyup **hayât-ı câvidân bulurlar.*** (III, 118b.21-23)

Bütün Silistre halkı bu buz parçalarından saklayıp temmuz ayı geldiğinde billûr, necef ve moran gibi vişne hoşafı içine koyup yeniden hayat bulurlar.

*Kârgîr binâ bir kubbe-i muhtasar ile bir humma-i nâfi'dir. Suyu kemâl-i i'tidâldedir. Cemî'i yayla halkı bu ılıcaya çimüp **hayât-ı câvidân bulur.*** (III, 19a.1-2)

Kargir bina küçük bir kubbe ile yararlı bir kaplıcadır, suyu ılıktır. Bütün yayla halkı bu ılıcada çimip ebedi hayat bulur.

*Hevâsı ol kadar latîf germâ ve sermâ üzredir kim bâd-ı nesîm ve bâd-ı sabâ ve rîh-i seher bu şehir içre vakt-i seherde esince benî Âdem **hayât-ı câvidân bulur.*** (IV, 315b.31-32)

Havasının sıcaklığı ve soğukluğu o kadar ölçülü ve orta derecelidir ki nesim rüzgârı, sabâ yeli ve seher yeli bu şehir içinde seher vaktinde esince insanlar yeniden can bulur.

*On iki makâm ve kırk sekiz terkîb ve yigirmi dörd usûl ile savt-ı hoş-elhân ve fasl-ı makâm-ı Isfahân etdikde istimâ' eden yârân-ı hâzırân **hayât-ı câvidân bulur.*** (IV, 324a.8-9)

12 makam, 48 terkiib ve 24 usul ile hoş sesle Isfahan makamında fasıl edince dinleyen dostlar yeniden can bulur.

*Ve bu derveze-i cinândan içeri cümle ahâlî-i züvvâr duhûl etdikde âdem gûyâ **hayât-ı câvidân bulup** mesrûr [u] handân olur.* (IV, 356a.10-11)

Bu cennet kapısından içeri ziyaretçi insanlar girdiklerinde sanki ölümsüz hayat bulup mutlu ve şen olur.

Hayat(-ı câvidânî) bulmak: I, 43b.32-33 | I, 61a.1 | I, 118b.13-14 | I, 213a.3 | II, 262a.33-34 | II, 227a.21 | II, 278a.6-7 | II, 345b.29 | III, 19a.1-2 | III, 43b.4 | III, 56b.21 | III, 118b.21-23 | IV, 203a.21 | IV, 222b.2 | IV, 230a.18 | IV, 315b.31-32 | IV, 324a.8-9 | IV, 356a.10-11 | IV, 363b.10 | IV, 403a.2

*Ve cânib-i erba'asındaki gül [ü] gülistânı içre murg-ı hezârın nevâsâzlığı **âdeme hayât verir.*** (I, 118a.34-35)

Dört tarafındaki güllük gülistanlık içindeki bülbüllerin nağmeleri insana hayat verir.

*Ve tiryâkî şerbeti ve fışfış şerbeti ve imâm şerbeti ve darçınlı hacı şerbeti ve Üsküdar iskelesi başında karanfilli Göle(?) şerbeti bunlar meşhûr-ı âfâkdır. Ammâ Tahtakal'a'da Bülbül Ermenî şerbeti âdemi bülbül edüp **hayât verir.*** (I, 172a.13-15)

Tiryaki şerbeti, fişfiş şerbeti, imam şerbeti, tarçınlı hacı şerbeti, Üsküdar İskelesi başında karanfilli Göle(?) şerbeti meşhurdur. Fakat Tahtakale’de Bülbül Ermeni şerbeti adamı bülbül edip hayat verir.

*Bu diyârda bâd-ı nesîm-i subh esüp cümle halkına **hayât-ı câvidân verir.*** (II, 300a.11)

Bu diyarda sabah nesim rüzgârı esip bütün halkına ebedî hayat verir.

*Husûsan bülbül-i gûyâ-yı hezârın hezârân neğamâtı **hayât-ı câvidân verir.*** (III, 14a.20-21)

Şakrak bülbülün binlerce nağmeleri yeniden hayat verir.

*İlm-i mûsikîde makâm-ı râst u nevâ ve dügâh u segâh ve çârgâh [u] sûznâk makâmlardır ammâ makâm-ı zengüle ile makâm-ı bûselikte râst karâr olunsa **âdeme hayât verir.*** (III, 166a.5-6)

Musiki ilminde rast, nevâ, dügâh, segâh, çârgâh ve sûznâk makamlardır ama zengüle makamı ile bûselik makamında rast karar olunsa insana hayat verir.

*Sirkesi ve helvâsı ve şerbeti **âdeme hayât verir.*** (IV, 346b.1)

Sirkesi, helvası ve şerbeti insana hayat verir.

*Evvel-i zemîstândan âhir-ı şitâyâ varınca hevâsı eyle cân-perverdir kim **âdeme hayât verir.*** (IV, 386b.13-14)

Kışın başlangıcından sonuna kadar havası öyle güzeldir ki insana hayat verir.

Hayat(-ı câvidân) verir: I, 39a.17 | I, 118a.34-35 | I, 132a.36 | I, 172a.13-15 | I, 202b.11 | I, 203a.34 | II, 300a.11 | III, 19a.4 | III, 14a.20-21 | III, 166a.5-6 1 | IV, 346b.1 | IV, 386b.13-14

“...İşte bu alem ile gelen asker ki kızıl kanlı esbâba müstağrak olmuşlar Hazret-i Hamza-i bâ-safâ ve cemî’i ervâh-ı şühedadır” deyü cümle câmi’ içindeki cemâ’ati birer birer bu hakîre gösterüp her kankısına nazarım ta ‘alluk etdi ise dest-ber-sîne edüp nazar aşinâlığı edüp **tâze cân buldum**. (I, 7a.8-10)

“...İşte bu alem ile gelen asker ki kızıl kanlı esbâba gark olmuşlar, Hz. Hamza ve bütün şehitlerin ruhlarıdır” diye cami içindeki bütün cemaati birer birer bu hakire gösterip her hangisine bakışım isabet ettiyse elimi göğsüme koyup göz âşinâlığı edip taze can buldum.

*Birkaç {kerre} top u tûfeng şâdumânları edüp küffârın zehreleri çâk, guzât-ı müslimînin cümlesi şâd [u] ferahnâk olup **tâze cân buldular**. (I, 27b.32-33)*

Birkaç kere top ve tüfek şenlikleri edip kâfirin ödü patladı, Müslüman gazilerinin tamamı şenlik edip taze can buldular.

*Cümle Tatar-ı sâbâ refâtâr-ı adîv-şikârlar on dördüncü gün Azak kal’ası altında ordu-yı İslâma kırk beş bin esîr ile ve iki kerre yüz bin at ganâ’imiyle ve bî-hadd ü bî-kıyâs zî-kıymet mâl-ı firâvân ve bakır ve kalay âvânî makûlesi ile ve hadden efzûn semmûr ve balık dişi ve sâ’ir akmişe-i fâhireler ile gelüp vâsıl olunca asker-i İslâmın **mürde dilleri tâze cân bulup** (II, 262a.20-23)*

Bütün saba rüzgârı gibi hızlı düşman avlayan Tatarlar on dördüncü gün Azak Kalesi altında İslâm ordusuna kırk beş bin esir ile, iki kere yüz bin at ganimetleriyle, sayısız ve sınırsız kıymetli bol mallar, bakır ve kalay kapkacak türü şeyler, pek çok miktarda samur, balık dişi ve diğer değerli kumaşlar ile gelip ulaşınca İslâm askerinin ölü gönülleri taze can buldu.

Can bulmak: I, 7a.8-10 | I, 26a.35 | I, 27b.32-33 | I, 68a.25 | I, 85b.35 | II, 262a.20-

Bu metafora göre mutlu olan kişinin aldığı keyif ile cennette olan kişinin huzur ve keyfi arasında algısal bir benzerlik söz konusudur. Günümüz Türkçesinde bununla ilgili “dünyada cenneti yaşamak/yaşatmak”, “cennetle müjdelenmiş gibi” ifadeleri kullanılır. Aşağıdaki örnekte de “cennete girmek” ifadesi ile mutluluk duygusu anlatılmıştır.

KAYNAK: Cennette olmak

HEDEF: Mutluluk

*Her birinden birer gûne bâd-ı nesîm girüp cemâ‘at hayât-ı câvidânî bulup **cennete girmiş olurlar** (I, 43b.32-33)*

Her birinden birer tür hafif rûzgâr girip cemaat yeni hayat bulup cennete girmiş olurlar.

Cennete girmek: I, 43b.32-33

4.6.1.6. Mutluluk Sıcaktır

Genellikle olumlu kavramlar sıcak olarak algılanır. Mutluluk duygusu ile sıcaklık arasında da bir bağlantı görülmüştür. Sevgi ve sıcaklık arasındaki ilişki “bir aradalık” hipotezi ile açıklanmıştır. Çocukluk döneminde anne çocuğu kucağına aldığı veya sarıldığında sıcaklık duyu-motor tecrübesi ile sevgiye dair öznel tecrübe aynı anda yaşanır. Böylece sıcaklık ve sevgi tecrübesi ile birleşir (Lakoff ve Johnson, 1980, s. 317). Bu birleşimde mutluluk duygusunun da yer aldığı söylenebilir. Nitekim anne kucağında sevgi ve sıcaklığı hisseden çocuk için o an en huzurlu, güvenli ve keyifli andır. Burada mutluluk duygusu da sıcaklık ile birleşir. Sonraki dönemlerde bu iki tecrübe ayrışsa bile dile yansımaları devam eder. Bu sebeple mutluluk sıcak bir duygu olarak görülmüş ve sıcaklık anlamı taşıyan kavramlar ile ifade edilmiştir. Günümüz Türkçesinde bununla ilgili “içini ısıtmak” deyiimi kullanılır. Ayrıca “sıcak bir yuva”, “sıcak bir gülümseme” gibi ifadeler sevgi ve mutluluğu çağırır.

KAYNAK: Sıcaklık

HEDEF: Mutluluk

*Revân hânının **keyfi germâ-germ oldukda** kalkup raks edüp oynardı. (I, 69b.19)*

Revan Hanı’nın keyfi yerinde olunca kalkıp raks edip oynardı

Germ-â-germ: (گرما گرم) birl. sıf. ve zf. (Fars. pekiştirme elifi -ā ile): Çok sıcak.
(Kubbealtı Lugatı, t.y.)

“...Bî-günâh eyle mazlûmu zâlimler şehîd etdiler” deyince bu cevâba karşılık Mîr dahi **germiyyet-i keyf ile**, “Ey pâdişâhım sen dahi o hürr-i şehîdin kanın hâke salanların ırkını coymadın mı” dedükde (I, 70b.16-17)

“...Böyle günahsız mazlumu zalimler şehit ettiler” deyince bu cevaba karşılık Mir de keyifle, “Ey padişahım sen de o şehidin kanını toprağa salanların damarlarını kesmedin mi” deyince

Germiyet: (گرمیت) i. (Fars. germ “sıcak”tan Ar. yapma mastar eki -iyyet ile germiyyet) Sıcaklık, harâret, germî (Kubbealtı Lugatı, t.y.).

Keyfi germ olmak vb.: I, 69b.19 | I, 70b.16-17

4.6.1.7. Mutluluk (Dünyaya) Sahip Olmaktır

Mutluluk, dünyalara sahip olmaktır. Bu iki şekilde açıklanabilir. Dünyaya sahip olmak, dünyadaki her şeye sahip olmak, her istediğine ulaşmak, hiçbir şeyden mahrum olmamaktır. Ayrıca dünyaya sahip olmak küçük, dar, kısıtlı bir alanla sınırlanmamak, genişliğe ulaşmaktır.

KAYNAK: Dünyaya sahip olmak

HEDEF: Mutluluk

*Ale’s-sabâh Gönve ağası refkımız sâhib-i hâne bir dülbend bâğılsadıkda **cihân anın oldu*** (II, 257b.14-15)

Sabahleyin Gönve ağası yol arkadaşımız ev sahibine bir tülbent bağışlayınca cihan onun oldu.

“Dilerim kim Evliyâ Çelebi karındaşımız ile paşaya bile varup altunları kabûl etmeyüp sizlere tevzî’ eylediğimize şehâdet edesiz kim paşa itmînân-ı kalb hâsıl

*ede ve Evliyâ Çelebi hakkında sû-i zandan halâs ola” buyurduklarında **cihân bu hakîrin oldu.*** (III, 176b. 5-7)

“Dilerim kim Evliyâ Çelebi karındaşımız ile paşaya birlikte varıp altınları kabul etmeyip sizlere dağıttığımıza tanıklık edesiniz ki paşa kalp tatmini hasıl ede ve Evliyâ Çelebi hakkında kötü zandan kurtula” buyurduklarında cihan bu hakîrin oldu.

Melek Ahmet Paşa, Evliya Çelebi ile bir dervişe ulaştırması için altın gönderir. Evliya Çelebi altınları dervişe vermek istediğinde derviş kabul etmez, altınların bir kısmını Evliya Çelebi’ye bir kısmını da kayıkçılara verir. Evliya Çelebi ise altınları teslim edemediği için Melek Ahmet Paşa’ya ne diyeceği konusunda endişelenir. Bunun üzerine derviş kayıkçılara Evliya Çelebi ile paşaya gidip dervişin altınları almadığına ve dağıttığına tanıklık etmesini ister. Böylece derviş, paşanın Evliya Çelebi hakkında olumsuz bir fikir edinmesini engellemeyi hedefler. Evliya Çelebi de üzerinden sorumluluk kalkacağı için rahatlar ve sevinir.

*Ol vakt-i zuhr olunca at temâşâsı edüp âhir murassa ‘zeynli ata süvâr olup havlıda birkaç kerre turayl u cevelân kılup safâsından gûyâ **cihân anın oldu.*** (IV, 302a.23-24)

O öğle vakti oluncaya kadar atları seyretti. Sonra kıymetli taşlarla süslenmiş ata binip avluda birkaç kere dönüp dolaşıp safâsından sanki cihan onun oldu.

*“Safâ nazar hânım, mübârek bâd.” dedim. **Cihân anın olup** “Tiz Evliyâ Çelebi karındaşımıza beş yüz gûsfend-i Mahmûdî verin.” dedi. (IV, 287a.11-12)*

“Safâ nazar hanım, mübârek olsun” dedim. Cihan onun olup, “Tiz Evliyâ Çelebi kardaşımıza 500 Mahmudî koyunu verin” dedi.

*“**Cihân benim olup** yine mi Acem ülkesini seyr [ü] temâşâ ederim.” deyü sürûrdan ayağım yere basmaz oldu. (IV, 285a.3-4)*

Sanki cihan benim olup, yine mi Acem ülkesini gezip dolaşırım, diye sevinçten ayağım yere basmaz oldu.

Cihân benim/onun oldu: II, 257b.14-15 | III, 176b. 5-7 | IV, 302a. 23-24 | IV, 287a.11-12 | IV, 285a.3-4

4.6.1.8. Mutluluk Kalbin Açılmasıdır/Genişliktir

Sıkışma, daralma üzüntüyü ifade ederken, ferahlama, genişlik hissi mutluluğu ifade eder. Bu durumun fizyolojik bir temeli olduğu söylenebilir. Nitekim üzüntü, sıkıntı durumlarında iç organlarda bilhassa kalpte daralma, sıkışma, ağırlık, baskı gibi hisler duyulurken, sevinç durumlarında ise vücudu fiziksel bir rahatlama kaplar. Vücudumuz bir tehdit algıladığında “savaş ya da kaç” dürtüsü tetiklenir, adrenalin ve kortizon salgılamaya başlar (Şahin, 2017, s. 119). Bu hormonlar kalbe ulaştığında kalp kasların gerekli enerjiyi toplayabilmesi için daha fazla kan pompalar. Bu durum kalbin daha hızlı çarpmasına ve kişinin kalpte bir sıkışma hissi duymasına neden olur. Öfke, korku, üzüntü gibi duygularda kalp atış hızının arttığı tespit edilmiştir. Mutlu olan kişinin ise tam tersi şekilde kalp atış hızı yavaşlar ve kan basıncı düşer. Bu durum kalpte rahatlama ve gevşeme hissine neden olur (Sinha, Lovallo ve Parsons, 1992). Günümüz Türkçesinde bu biyolojik durumun yansımalarını anlatan “içi açılmak, iç açıcı, gözü gönlü açılmak, gönül açmak” gibi ifadeler kullanılır. Seyahatname’de de benzer anlamlara sahip kullanımlarla karşılaşıyoruz.

KAYNAK: Kalp genişliği

HEDEF: Mutluluk

Be-kavl-i hukemâ-yı kudemâ, hûb-rû ve mâ-i cârî ve hoş-âvâz u saz [u] söz, âdemin derûnun küşâde edüp jeng-i gamdan mücellâ eder (III, 165b.33-34)

Zira eski hekimlerine görüşlerine göre güzel yüz, akarsu, güzel ses, saz ve söz insanın içini açıp gam pasından arındırarak parlatır.

Küşâde: (گشاده — کشاده) sîf. (Fars. guşâden “açmak”tan guşâde) Açılmış, açık, ferah (Kubbealtı Lugatı, t.y.).

Gönül açan anlamındaki “dil-küşâ” ifadesi özellikle mekân tasvirleri için Seyahatname’de sıkça geçmektedir. Hamam-ı dil-küşa, cami-i dil-küşa gibi. Günümüz Türkçesinde kullanılan “iç açıcı” tabirini karşılar.

Derûnun küşâde etmek: III, 165b.33-34

Hakîr mebhût olup hâb-ı râhatdan bîdâr olup; “Âyâ bu benim vâkı’am mıdır, yohsa vâkı’-ı hâlim midir, yohsa rü’yâ-yı sâliham mıdır” deyü gûnâgûn tefekkür ile inşirâh-ı sadr [ve] zevk-i derûna nâ’il oldum. (I, 7b. 26-28)

Hakîr şaşırıp uykudan uyandım. “Aya bu benim rüyam mıdır? Yoksa gerçek hâlim midir? Yoksa doğru rüyam mıdır?” diye türlü düşünceler ile iç rahatlığına ve gönül zevkine ulaştım.

Mehemmed Hân’a inşirâh-ı sadr [u] zevk-i derûn müyesser olup (I, 136b.10)

Mehmed Han’ın içi rahatlayıp derunî sevince gark oldu.

Söze gelseler âkıbet-endîşâne ve dervîşâne bedî’u’l-beyân ve fasîhu’l-lisân tekellüm ederler kim nutk-ı dürer-bârları âdeme te’sîr edüp inşirâh-ı sadr [u] zevk-ı derûn hâsıl olur. (II, 231b.3-5)

Söze gelseler sonunu düşünen, dervişçe güzel sözlü ve tatlı dilli konuşurlar ki, inci tanesi gibi sözleri insana tesir edip adama gönül rahatlığı ve kalp safası verir.

Murâd Paşa cümle celâlîyi Haleb ve Aziz ve Kilis altında dendân-ı tîğdan geçirip leşlerini kuyulara doldurduğu müjdesi Sultan Ahmed’e gelince pâdişâh-ı halûk, inşirâh-ı sadr [u] zevk-i derûn hâsıl eder. (II, 274a.18-19)

Murad Paşa bütün haydutları Haleb, Azez ve Kilis altında kılıçtan geçirip leşlerini kuyulara doldurduğu müjdesi Sultan Ahmed’e gelince güzel huylu padişahın gönlü rahatlar ve içi neşeyle dolar.

Mektûb-ı muhabbet-uslûb getirdiğim âdemler inşirâh-ı sadr-ı derûn bulup bu hakîre vâfir ihsân u in ‘âmlar etdiler. (III, 177b.27-28)

Dostluk mektuplarını getirdiğim adamların gönülleri huzur bulup bu hakîre bol bol bağışlarda bulundular ve hediyeler verdiler.

Tebrîz hânına inşirâh-ı sadr-ı derûn haberleri verdim. (IV, 303a.23)

Tebriz hanının içini rahatlatacak haberler verdim.

Cemî’i gıll u gışdan ve gam u gussa ve evhâm-ı mühlikden ve vesvâs-ı düllîden ârî olup bir güne inşirâh-ı sadr-ı zevk-i derûn hâsıl olup âdeme bir güne cevelân u tab’ u zekâvet hâsıl olur. (IV, 351a.8-9)

Bütün gam, keder, sıkıntı, yıkıcı vehim ve kötü vesveseden temizlenip öyle bir iç sevinci ve gönül rahatlığına kavuşur ki insanın yapısı değişip canlanır ve tazelenir.

İnşirâh: (انشراح) i. (Ar. şerh “genişletmek, açmak, açıklamak”tan inşirâh) İç açılması, gönülde duyulan ferahlık (Kubbealtı Lugatı, t.y.).

İnşirâh-ı sadr (-ı derûn): I, 7b. 26-28 | I, 136b.10 | II, 231b.3-5 | II, 274a.18-19 | II, 282b.27 | III, 177b.27-28 | IV, 293a.7 | IV, 303a.23 | IV, 351a.8-9

4.6.1.9. Mutluluk Bir Yiyecektir

Bedenin doyması için somut gıdaya, ruhun doyması için ise soyut gıdaya ihtiyaç vardır. Bu soyut gıda ise mutluluk olarak görülmüştür. İnsan ruhu mutluluğa açtır, ancak onunla beslendiğinde temel ihtiyacını karşılamış olur. Bu yüzden mutluluk bir besin gibi algılanmış ve dile bu şekilde yansımıştır. Günümüz Türkçesinde mutluluğu anlatan “ağız tadı”, “lezzet almak”, “zevk almak”, “mutluluğu tatmak” gibi ifadeler kullanılır. Aşağıdaki örneklerde mutlu/keyifli olmak ruhun gıda bulması, canın doyurulması

anlamalarını taşıyan ifadelerle anlatılmıştır. Keyif veren şeyin lezzetli bir yiyecek gibi algılanması “lezzet almak/ hasıl olmak” ifadesi ile aktarılmıştır.

KAYNAK: Yiyecek

HEDEF: Mutluluk

*Tuyûr [u] murgânın asvât-ı hazîni âdemin **rûhuna gıdâ verüp** (I, 36b-18)*

Türlü türlü kuşların yanık sesleri insanın ruhuna gıda verir.

*Bu câmi ‘in mihrâbı önünde ravza-i cinândan nişân verir bir bâğ-ı İremzâtı var kim içinde hezâr hezârânın destânın dostânlar istimâ‘ etdikde mürde diller hayât bulup **rûha gıdâ hâsıl olur.** (I, 60b.36-61a.1)*

Bu camiin mihrabı önünde cennet bahçelerine benzer bir bahçesi var ki içinde olan bülbüllerin güzel seslerini dostlar duyunca ölü canlar canlanıp ruha gıda olur.

*Bâğ-ı İrem ‘in hoş elhân bülbül-i gûyâsının nağamâtından âdeme **gıdâ-yı rûh hâsıl olur.** (I, 39a.17-18)*

İrem bağının hoş sesli bülbülü nağmelerinden insana ruh gıdası hâsıl olur.

*Câna safâ, **rûha gıdâ verir** âb-ı câriyeleri ve gûn-a-gûn mürgân-ı andelîb-i hoş-elhân ile memlû bir cây-ı sürûrdur. (II, 229b.4-5)*

Cana safa, ruha gıda verir akar suları ve hoş sesli bülbüller ve kuşlar ile dolu rahatlatıcı bir mekandır.

*Andelîbânın hezâr-hezârân-ı nevâhân [u] senâhânlığın semâ semâ‘ [u] safâ mahallinde istimâ‘ eden fukarâ-yı Mevlevîler **rûhlarına gıdâ bulup** aşk-ı İlâhî ile mest [ü] medhûş olup (II, 341b.16-18)*

Bülbüllerin nâmelerini, övücülüklerini ve güzel seslerini duyan Mevlevî fukaraları ruhlarına gıda bulup İlâhî aşk ile mest ve sarhoş olup

*Cemî ‘i makâmlarda ve sâzlarda **rûha gıdâ vardır.** (III, 166a.6-7)*

Bütün makamlarda ve sazlarda ruha gıda vardır.

Evvelâ gıdâ-yı rûh olan ni'metden memdûhu Basra'nın kibleşi hâricinde bir lezîz tuzu olur kim ekâlîm-i seb'ada nazîri yokdur. (IV, 362a.5-6)

Evvelâ ruhun gıdası olan nimetten beğenileni Basra'nın kibleşi dışında bir lezzetli tuzu olur ki yedi iklimde eşi benzeri yoktur.

Ruha gıda hasil olmak/vermek vb.: I, 36b-18 | I, 39a.17-18 | I, 61a.1 | I, 124b.12 | I, 172a.17 | I, 191b.4 | I, 202b.1 | I, 206b.2 | II, 229b.4-5 | II, 341b.16-18 | III, 166a.6-7 | IV, 362a.5-6

Bir zengûle faslın eylesem rûhuna râhat olup lezzetinde cân-perver olurdu (I, 69b.32)

Bir zengûle faslın eylesem ruhuna rahat olup lezzetinde gönlü açılırdı/beslenirdi.

Evvel-i zemîstândan âhir-ı şitâyâ varınca hevâsı eyle cân-perverdir kim âdeme hayât verir. (IV, 386b.13-14)

Kışın başlangıcından sonuna kadar havası öyle güzeldir ki insana hayat verir.

Can-perver: (جان پرور) birl. sıf. (Fars. perver “besleyen” ile) Gönüle ferahlık veren, iç açan, rûhu besleyen (Kubbealtı Lugatı, t.y.).

Can-perver: I, 69b.32 | IV, 386b.13-14

Bu kadar mâl-ı ganâyim ile şehr-i Bursa'ya dâhil olup cümle asker-i İslâm'ın demâğına lezzet hâsıl olup (I, 23b.22-23)

Ganimet mallarıyla Bursa şehrine girip bütün İslâm askerlerinin dimâğına tadı değince

*Niçe pes-pâye eyâlet ve sancaklara hâkim olup el-harîsu mahrûm mazmûnunca bir sâ‘at ya ‘nî bir ân çâşnisi helâl **lezzetin müşâhede etsin** için mührü verüp **lezzeti** demâğını mu‘attar etmeden bir sâ‘atde yine mührü alup* (I, 81a.20-22)

Nice derecesi düşük eyalet ve sancaklara hâkim olmuştu. “Aç gözlü mahrum olur” sözü uyarınca bir saat yani bir an çâşnısı helâl lezzetini görmesi için mührü verip lezzeti dimâğım kokulandırmadan bir saatte mührü aldılar.

*“...ve İpşir Paşa lalan da bir kerre mühür sâhibi olup mühür-i Süleymânî ne ma‘nâ idüğün bilüp mührün çâşnisi ne **lezzetde idüğün** bilsin,” deyüp* (III, 174a.8-9)

“...ve İpşir Paşa lalan da bir kere mühür sahibi olup Süleyman mührünün ne manaya geldiğini bilip mührün tadının ne lezzette olduğunu bilsin” dedi.

*Ben bir kerre mühür sâhibi olup **lezzetin aldım**. Pâdişâhım benim hüsn-i rızâm ile mühri elbette İpşir Paşa lalana ihsân eylen.* (III, 177b.10-11)

Ben bir kere mühür sahibi olup lezzetini aldım. Padişahım benim gönül rızam ile mührü elbette İpşir Paşa lalana bağışlayın.

Lezzet almak/ lezzet hasıl olmak vb.: I, 23b.22-23 | I, 69b.32 | I, 81a.20-22 | III, 174a.8-9 | III, 177b.10-11

4.6.1.10. Mutluluk Bir Mekândır

Çoğu duygu gibi mutluluk da bir mekân olarak algılanır. Kişinin bir duyguyu hissetmesi onun içinde olması, içine girmesi gibi, o duygudan uzaklaşması ise o duygunun içinden çıkması veya dışında olması gibi algılanmıştır. Kişinin o duygunun içine girmek veya çıkmak istemesi duygunun olumlu veya olumsuz olması ile ilgilidir. Olumlu duygular genellikle “kavuşmak, ulaşmak” gibi fiiller ile anlatılırken, olumsuz duygular ise “kurtulmak, kaçmak” gibi fiillerle anlatılır. Aşağıdaki örnekte de mutluluk ulaşılan bir mekân gibi tasvir edilmiştir. Ayrıca kapsayıcı metaforlar bölümünde yer alan MUTLULUK BİR KAPTIR metaforu için gösterilen örnek ifadeler de (sürûr u

şâdumânda olmak) MUTLULUK BİR MEKÂNDIR metaforu kapsamında değerlendirilebilir.

KAYNAK: Mekân

HEDEF: Mutluluk

Hamd-i Hudâ şimdi İbrâhîm inşaallah Girit'i oğlum Mehmed'le feth ederim dediğinden cümle gumûm def' olup sūrûr [u] şâdmâna vâsıl oldum. (II, 275a.33-35)

Hudâ'ya hamd olsun şimdi İbrahim inşaallah Girit'i oğlum Mehmed'le fethederim dediğinden bütün sıkıntılarım yok olup gönül rahatlığına ve sevince kavuştum.

Sūrûr [u] şâdmâna vâsıl olmak: II, 275a.33-35

4.6.1.11. Mutluluk Bir Nesnedir

Mutluluk bazen alınıp verilen, kazanılan kaybedilen bir nesne gibi görülmüştür. Coğunlukla arzu edilen bir nesnedir. Kişi ona sahip olmak ister. Mutluluk kavramı ve mutlu olmak, mutlu etmek, mutluluğun geçmesi gibi durumlar soyut düşüncelerdir. Bunları daha iyi algılamak ve anlatabilmek için somutlaştırma yoluna gidilmiş ve mutluluk alınıp verilen, sahip olunan bir nesne gibi görülmüş ve bu yolla ifade edilmiştir. Günümüz Türkçesinde mutluluğun “aramak, bulmak, kaybetmek, paylaşmak, vermek, getirmek” gibi eylemlerle birlikte kullanılması onun bir nesne/eşya gibi algılandığı gösteren örneklerdir (Çetinkaya, 2006, s. 448).

KAYNAK: Nesne

HEDEF: Mutluluk

Hukemâ-yı kudemâ kavlince sâz [ü] söz ve hânende ve mahbûb rakkâs âdemin rûhuna safâ verir. (I, 202a.36)

Eski hekimler görüşünce saz, söz, okuyucu ve güzel rakkas (dansöz) insanın ruhuna rahatlık verir.

Semâ'hânelerde ney çalınur başka bir mü'essir sadâsı var, âdemin cânına safâ verir. (I, 203a.30)

Semâhanelerde ney çalınır başka bir etkili sesi var insanın canına safa verir.

Âb u hevâsının letâfetinden mahbûb ve mahbûbesinin kudretten mükehhâl karalı ve gazâlî gözleri var kim her biri uşşâka bir nigâh etdikde bin nigâh ihsân etmiş kadar câna safâ verir. (II, 293b.10-11)

Suyunun ve havasının tatlılığından, güzellerinin kudretten sürmeli merali ve ceylan gözleri var ki her biri âşığa bir baktığında bin nigâh (tatlı bakış) bağışlamış kadar cana safâ verir.

Safâ vermek: I, 172b.12 | I, 202a.36 | I, 203a.30 | II, 293b.10-11

Taşra harem-i kebîrinde azîm çınar-ı müntehâlar var kim her biri eflâke ser çeküp sâyesinde cemî'î cemâ'at kesb-i safâ ederler. (II, 224b.33-34)

Dış büyük avlusunda büyük ve uzun çınarlar var ki her biri göklere baş uzatmıştır. Gölgelelerinde bütün cemaat eğlenip dinlenirler.

Âvâz-ı kös-i hâkânî ve tablbâz u dühûl ise de mehîb sadâsı olup dîvâneler bile {istimâ' edüp} kesb-i safâ ederler. (III, 166a.7-8)

Kös-i hakânî, tablbaz ve davul sesi ise de heybetli sesi olup divaneler bile dinleyip rahatlarlar.

Safâ: (صفا) i. (Ar. şafâ') Gönül şenliği, rahat, huzur, kedersizlik, 2. Eğlence, neşe, zevk. (Kubbealtı Lugatı, t.y.).

Kesb-i safâ: II, 224b.33-34 | III, 166a.7-8

4.6.2. Mutluluk Duygusunda Kapsayıcı Metaforlar

4.6.2.1. Mutluluk Bir Kaptır

Buradaki örnekler aynı zamanda mekân metaforu kapsamında değerlendirilebilir. Mutlu olmak, mutluluğun içerisinde olmak gibi algılanmıştır. Nitekim mutluluk kuvvetli bir duygudur, kişiyi etkisi altına alır. Mutlu olan kişi etrafına da olumlu bir gözle bakar ve güzel şeylere odaklanır. Bu sebeple kendini mutluluk ile sarılmış ve mutluluğun içinde gibi hisseder. Bu durum dile de yansımıştır. Günümüz Türkçesinde “mutluluk içinde”, “sevinç içinde” gibi kullanımların yanı sıra mutluluğun kap görevine atıf yapan “sevinç sarmak”, “mutluluk kaplamak”, “sevince boğmak” gibi ifadeler de yer alır.

KAYNAK: Kap

HEDEF: Mutluluk

*Tâ ‘am-ı firâvânlar ile ziyâfetler olup şeb [u] rûz cümle guzât-ı müslimîn **sürûr [u] şâdmânda** idiler.* (II, 331a.26)

Bol bol yemekler ile ziyafetler olup gece ve gündüz bütün Müslüman gaziler sevinç ve şenlikte idiler.

*Ahâlî-i vilâyet paşaya azîm ziyâfetler edüp **sürûr [u] şâdmânda iken*** (II, 342a.13)

Vilâyet halkı paşaya büyük ziyafetler verip sevinç ve şenliklerde iken

*“Herkes kellesin hıfz etsin” deyü fermânlar olup herkes **sürûr [u] şâdmânda iken** ânî istimâ’ etdik kim dağlar içre bir sadâ-yı Allah Allah kopup* (III, 100b.30-31)

“Herkes kellesini korusun” diye fermanlar olundu. Herkes sevinç ve şenlikte iken onu duyduk ki dağlar içinde bir “Allah Allah” sesleri koptu.

*Anlar bir gûne **sürûr [u] şâdmânda olup** kâh el-hamdülillah ve kâh eş-şükrülillah ve kâh hâzâ min fazlı Rabbî dediklerin anlardım.* (III, 176. 2-3)

Onlar bir çeşit sevinç ve şenlikte olup kâh elhamdülillah, kâh eş-şükrülillah ve kâh bu Rabbimin fazlındandır dediklerini anlardım.

Sürûr [u] şâdmânda olmak: II, 331a.26 | II, 342a.13 | III, 100b.30-31 | III, 176.2-

4.6.2.2. Kalp Mutluluğun Kabıdır

Bir insan herhangi bir duygu hissettiğinde bu duygunun bedende ortaya çıktığı ya da bedene girdiği dolayısıyla bedeninin duyguların kabı olduğu düşünülür. Fakat her duygunun olduğu, yoğunlaştığı organ farklı olabilir. Çoğunlukla duyguların kalpte yer aldığı fakat bazen duyguyu en çok yansıtan yüz ve gözün de duygunun kabı olduğu düşünülür. Bu metaforlar temelde BEDEN DUYGULARIN KABIDIR metaforuna bağlanır.

Aşağıdaki örneklerde mutluluk, gönlü sevinçli anlamına gelen *dil-şâd*, göğsün/gönlün sevinci anlamına gelen *sürûr-ı sîne* ve gönlün safâsı anlamına gelen *safâ-yı hâtır* ifadeleri ile anlatılmıştır. Zira mutluluk gönülde olduğu ve yer aldığı için gönlün mutlu olması kişinin mutlu olması anlamına gelir.

KAYNAK: Kalp olarak kalp

HEDEF: Mutluluk

*Ey nedîm Hasan, Cenâb-ı İzzet seni sa'âdet-i dâreyinde mesrûr [u] şâdân eyleye. Zîrâ sen dünyâda mahzûn kalbleri **dil-şâd**, vîrân gönülleri âbâd etmedesin. (I, 211a.2-3)*

Ey nedim Kör Haşan, Cenâb-ı Hak seni iki dünyada mutlu ve sevinçli eyleye, zira sen dünyada hüznü kalpleri neşeli, viran gönülleri abat etmedesin.

*Murâd Hân huzûrunda Şâhnâme okudukda şâhları **dil-şâd** ederdi. (I, 216a.18)*

Murad Han huzurunda Şahnâme okuduğunda şahları hoşnut ederdi.

*Paşaya bir muhabbetnâmeniz ihsân edüp bu ma'zûllığında mahzûn kalbini **dilşâd** ve vîrân **gönlünü âbâd idün**. (II, 366b.1-2)*

Paşaya bir dostluk mektubunuzu ihsan edip bu azledilmişliğinde hüznü kalbini şâd edin ve viran gönlünü şenlendirin.

*Sultân Murâd Hân câmi'i miftâhın Sultân Murâd Hân'a gönderüp Şeh Murâd mübârek-bâd deyüp **dilşâd** oldu. (III, 126a.26-27)*

Sultan Murad Han Camii anahtarlarını Sultan Murad Han'a gönderdi. Murad Han da mübârek olsun deyip gönlü şad oldu.

*Belki Bağdâd bânîsi Dâd'dan berü böyle âbâd ve ahâlisi böyle adl ile **dilşâd** olmamıştır. (IV, 337a.29-30)*

Belki Bağdad'ın kurucusu Dâd'dan beri böyle âbâd ve halkı böyle adalet ile dilşâd olmamıştır.

*...deyü haberler gelince paşa **dilşâd** olup gûyâ raks-ı Zühre etdi ve safâsından haber aparıcıya yüz mümessek altun ihsân edüp (IV, 267a.19-20)*

...diye haberler gelince paşa çok sevinip sanki zühre raksı etti. Sevincinden haber aparıcıya [getiriciye] yüz mümessek altın verdi.

Dil-şâd olmak/etmek: I, 199b.25-26 | I, 211a.2-3 | I, 216a.18 | II, 366b.1-2 | III, 126a.26-27 | IV, 337a.29-30 | IV, 337a.29-30

*Gör ki benim nûr-ı dîdem ve **sürûr-ı sînem** çığı çığı mirza şâhım sana ber-ayak durup bir ayak çakır-ı nâb verir. (II, 301b.15-16)*

Gör ki benim göz nurum ve gönül sürürüm, çığı çığı mirza şahım sana bir ayak durup bir ayak saf çakır verir.

Sürûr-ı sine: II, 301b.15-16

*Bire âdem senin derdin nedir kim yüzün gözün şişüp bu yerde **safâ-yı hâtırın** yokdur. (I, 37b.6-7)*

Bre adam senin derdin nedir ki yüzün gözün şişip bu yerde rahatın yoktur.

Gerçi bunlar ile bir gice cân sohbetleri etdim ammâ aslâ safâ-yı hâtırım yok idi.
(II, 354b.3-4)

Gerçi bunlar ile bir gece can sohbetleri ettim ama aslâ gönlüm rahat değildi.

Nâr-ı Nemrûd olup meydân içi germâ olup cümle dervîşân-ı müâfirîn safâ-yı hâtırla dem ederler. (III, 123b.25)

Nemrud ateşi olup meydan içi çok sıcak olup bütün dervişler ve konuklar gönül huzuruyla dem ederler.

Ol gün cemî'i murglar ne yediler ve ne içdiler. Lak lak feryâdından ol gün şehr-i Sofya'da aslâ safâ-yı hâtır olmayup cemî'i halk işinden bî-kâr olup leylek temâşâsı ederlerdi. (III, 143b.2-4)

O gün bütün kuşlar ne yediler ve ne içtiler. Lak lak feryadından o gün Sofya şehrinde aslâ rahat kalmayıp bütün halk işinden kalıp leylekleri seyredelerdi.

Âdem sâye-i zıll-ı himâyesinde seyerân u deverân etdikçe safâ-yı hâtır bulur. (IV, 227a.36)

Beni âdem bunların gölgesinde gezip dolaştıkça rahatlar ve dinlenir.

Bedenine hiffet [ü] kemâkân sıhhat gelmiş ve karnlarının acısı teskîn olmuş, hemân İskender safâ-yı hâtırından cemî'i hükemâların cem' edüp (IV, 359a.17-19)

Bedenine hafiflik ve sağlık gelmiş ve boynuzlarının sızısı gitmiş. Hemen İskender neşesinden bütün hekimlerini toplayıp

Safâ-yı hâtır: I, 37b.6-7 | II, 354b.3-4 | III, 123b.24 | III, 130a.25 | III, 143b.2-4 | III, 176a.11 | III, 182a.10 | IV, 227a.36 | IV, 260b.4 | IV, 260b.11 | IV, 292a.33 | IV, 359a.17-19

4.6.2.3. Yüz ve Göz Mutluluğun Kabıdır

Gülmek, mutluluk duygusunun davranışsal tepkilerindendir. Bu sebeple bazen mutluluğun yerine geçer. Tek başına gülme eylemi de mutluluğu anlatabileceği gibi “yüzü güldü”, “gözlerin güldü” gibi ifadeler de mutluluğu anlatır. Mutluluğun bedende en belirgin şekilde görüldüğü yer, yüz ve göz olduğu için mutluluğun bu organlarda yer aldığı düşünülür ve bu şekilde ifade edilir. “Yüzü gülmek” deymi gerçek anlamda gülme eylemini ifade edebileceği gibi “neşelenmek, sevinmek, sevindirici bir duruma kavuşmak” (Aksoy, 1984, s. 959) anlamlarına da gelir. Diğer bir deyişle gerçekten gülme eylemi olmasa bile “işler yoluna girince hepimizin yüzü gülmeye başladı”, “ekonomik kriz yüzünden esnafın yüzü gülmüyor” cümlelerinde de görüleceği gibi mutlu olma, rahata kavuşma, ferahlık gibi duyguları anlatırken de bu deyme başvurulur. Bu durum ise yüz organının mutluluk için bir kap olarak algılandığını ve bu durumun metaforik olarak dile yansıdığını gösterir.

KAYNAK: Kap olarak yüz ve göz

HEDEF: Mutluluk

Ganî ve fakîrin yüzü güldü. (I, 63b.1)

Zengin ve fakirin yüzü güldü.

Du‘âgûlar hayır du‘â edüp cânları yerine geldi ve yüzleri gözleri güldü. (I, 68a.28-29)

Duacılar hayır dualar edip canları yerine geldi, yüzleri gözleri güldü.

İslâmbol kahvehâneleri, Murâd Hân-ı Râbi ‘de kadâga-i (?) şâhî ile men‘ olaldan berü Bursa kahve-leri iştiâh bulup tiryâkîlerinin yüzleri gülmüşdür. (II, 228b.23-24)

İstanbul kahvehaneleri, Sultan IV. Murad Han zamanında padişah fermanıyla yasaklandığından beri Bursa kahveleri meşhur olup tiryâkîlerinin yüzleri gülmüştür.

4.6.3. Mutluluk Duygusunda Yönelim Metaforları

4.6.3.1. Mutluluk Yukarıdadır

Her duygu için belirli davranışsal tepkiler gösterilir. Mutluluk duygusuna sahip olan kişi zıplar, hoplar, ellerini çırpır, dans eder dolayısıyla beden, baş, eller yukarı yönelimine sahip hareketlerde bulunur. Mutluluğun en belirgin davranışsal tepkilerinden gülme eyleminde ağız yukarı doğru hareket eder. Daha kapsayıcı bir tanımla olumlu duygularda vücudun daha dik bir duruşa sahip, üzüntü ve depresyon durumunda ise daha eğik bir duruşa meyilli olduğu görülür. Lakoff ve Johnson, buradan hareketle olumlu duyguların yukarı yönü ile, mutsuzluk ve benzeri olumsuz duyguların ise aşağı yönüyle ifade edildiğini söyler. Bu sebeple “yukarı” yönelimine sahip mutluluk ifadelerini MUTLU OLAN KİŞİ YUKARIDADIR metaforu kapsamında değerlendirirler (1980, s. 15). Kövecses ise mutlu olan kişinin hoplayıp zıplaması ve dans etmesi gibi eylemleri mutluluğun bir etkisi veya sonucu olarak görür ve duygunun tepkisinin duyguyu ifade ettiğini söyler. Bu ifadeleri MUTLULUK YERDEN UZAK OLMAKTIR metaforu kapsamında değerlendirir (2000, s. 24). Kısaca Lakoff ve Johnson mutluluk metaforlarını fiziksel temel ile ilişkilendirirken, Kövecses duygunun tepkisi ile ilişkilendirir. Günümüz Türkçesinde mutlu olan kişi için “morali yüksek olmak”, “bulutların üzerinde olmak”, “havalara uçmak”, “başı göğe ermek”, “ayakları yere değmemek” gibi ifadeler kullanılır. Bu, ifadelerin her iki metafor türünde de değerlendirilebileceği söylenebilir. Zira bu ifadeler sevinçli kişinin davranışsal tepkilerini ifade ettiği gibi aynı zamanda “yukarı” yönelimine de sahiptir. Bu sebeple aşağıdaki örnekler MUTLULUK YUKARIDADIR metaforu altında incelenmiştir.

KAYNAK: Yukarıda olma

HEDEF: Mutluluk

Mısır tüccârânları haz edüp sürûrlarından ayakları yer basmaz olup (I, 165b.32)

Mısır tüccarları hoşlanıp sevinçlerinden ayakları yere basmaz oldu.

Hemân dilrîş u dervîş bu gûne âşıkâne cevâbları istimâ‘ edüp sürûrundan pâ-y-ı şerîfleri yere basmazdı. (III, 175a. 32-33)

Hemen gönlü yaralı dervîş bu şekilde âşıkane cevapları duyunca sevincinden ayakları yere basmazdı.

Güyâ “cihân benim olup yine mi Acem ülkesini seyr [ü] temâşâ ederim.” deyü sürûrdan ayağım yere basmaz oldu. (IV, 285a.3-4)

Sanki cihan benim olup, yine mi Acem ülkesini gezip dolaşırım, diye sevinçten ayağım yere basmaz oldu.

Ayakları yere basmamak: I, 165b.32 | III, 175a.32-33 | IV, 285a.3-4

4.6.4. Mutluluk Duygusunda Metonimiler

4.6.4.1. Gülmek Mutluluğun Yerine Geçer

Gülmek, mutluluğun davranışsal tepkilerindendir. Mutlu ve keyifli olan kişide dudakların geri çekildiği, hilal gibi yavaşça yukarıya doğru kıvrıldığı ve gözlerde bir parıltının olduğu gözlemlenir (Izard, 1977, s. 241). Bu sebeple gülme anlamı taşıyan ifadeler mutluluk kavramı yerine kullanılır. Günümüz Türkçesinde “ağzı kulaklarına varmak”, “güle oynaya”, “yüzü gülmek”, “gözlerinin içi gülmek” gibi ifadeler kullanılır.

KAYNAK: Gülmek

HEDEF: Mutluluk

Belde-i Tayyibe ya ‘nî kal ‘a-i Kostantiniyye içinden zulemât ref‘ olup halk-ı cihân mesrûr [u] handân olup mürde diller tâze cân buldu. Ganî ve fakîrin yüzü güldü. (I, 63a.35-36/63b.1)

Belde-i Tayyibe yani İstanbul Kalesi içinden karanlık kalkıp cihan halkı rahat ve sevince erip ölü bedenler yeniden can buldu. Zengin ve fakir herkesin yüzü güldü.

*Cümle zürriyyetin gelecek pâdişâhlara nedîm-i hâss-ı mu'azzez olalar ve ni'metleri dâ'im olup mesrûr [u] **handân olalar** (I, 211a.4-5)*

Bütün soyun gelecek padişahlara hâs nedim olsunlar ve nimetleri daim olup sevinçli ve güler olsunlar.

*Ve tuyûr-ı hoş-elhânların esvât hazînleri mahzûn cemâ'ati **handân** eder. (II, 299a.1)*

Güzel sesli kuşların hazin sesleri gönlü incinmiş cemaati neşelendirir.

*Paşa sürûr [u] şâd-mânından cümle pîşkeşleri cemî'î kapucubaşlarına ve a'yân-ı vilâyete ve pes-pâye tevâbi' [u] levâhıkına bezl edüp cümle tevâbi'ini mesrûr [u] **handân** edüp kendiler dahi şâdân oldu. (II, 333b.7-8)*

Paşa sevincinden ve neşesinden gelen bütün hediyeleri bütün kapıcıbaşlarına, vilâyetin ileri gelenlerine ve sıradan adamlarına dağıttı. Bütün adamlarını sevindirip yüzlerini güldürünce kendisi de mutlu oldu.

*Bu cübbânda eyle rûhâniyyet var kim bir pür-mağmûm âdem bu gurâfeye gelüp ziyâret etdiği ân kesâfetden ol kes halâs olup şâd u **handân olur**. (III, 71b.3-4)*

Bu kabristanda öyle ruhanîyet var ki kedere gömülmüş bir adam bu mezarlığa gelip ziyaret ettiği an sıkıntılarından o an kurtulup şen ve neşeli olur.

*Bu şehir-i Edirne sa'd-sâ'atde binâ olmak ile nücûm-ı tâlî'î zühre olduğunda cemî'î halkı mesrûr u **handân** ve ehl-i safâ ve ehl-i şevk ve ehl-i hevâdır. (III, 164b. 28-29)*

Edirne şehri uğurlu saatte yapıldığından tali yıldızı Zühre olduğunda bütün halkı mutlu, güler yüzlü, neşeli, zevk ve şevk ehlidir.

*İbtidâ Hakkârî hâkiminin kethudâsına destûr olup bir hil'at-i fâhire ihsân olunup paşaya on kise ve on katar-ı katır pîşkeş keşîde kılup Çölümerik nâm kal'asına şâd [u] **handân** gitdi.* (IV, 283b.8-10)

İlk Hakkârî hâkiminin kethüdasına verilip bir hil'at-i fâhire bağışlanıp paşaya 10 kese ve 10 katar katar peşkeş çekip Cülomerg Kalesi'ne mutlu ve sevinçli gitti.

*Hân mesrûr [u] **handân** ve cümle erbâb-ı divân dahi şâdân oldu.* (IV, 293a.2)
Han mutlu oldu ve bütün divan erbabı da sevindi.

Handan: (خندان) sîf. (Fars. handiden “gülmek”ten handân) Gülen, şen, neşeli (Kubbealtı Lugatı, t.y.).

Handân: I, 63a.36 | I, 67b.33 | I, 71a.27 | I, 105b.7 | I, 208a.13 | I, 211a.4-5 | II, 299a.1 | II, 309a.1 | II, 333b.7-8 | II, 363b.17-18 | III, 71b.3-4 | III, 96b.11 | III, 164b.28-29 | III, 168b.7-8 | III, 168.28 | III, 169a.2 | III, 174a.33 | III, 176b.12 | IV, 235b.13 | IV, 268a.24 | IV, 274b.12 | IV, 283b.8-10 | IV, 293a.2 | IV, 356a.11 | IV, 385b.24

*Bu gûne şaka ile alayköşkû'nden ubûr etdiklerinde pâdişâh-ı Cem-cenâb haz edüp iki ellerin dizlerine urup **kahkahâ ile tebessüm etmişlerdir.*** (I, 180b.1-2)

Bu tür şaka ile Alayköşkû'nden geçtiklerinde padişah hoşlanıp iki ellerini dizlerine vurup kahkaha ile gülmüşlerdir.

*Hemân Hünkâr iki ellerin iki zânûlarına urup **kahkahâ ile hande eyledi** kim ruhları gül-gûn ve la'l-gûn olup* (I, 69b.14-15)

Hemen Hünkâr iki dizlerine vurup kahkaha ile güldü ki yanakları gül rengi ve kırmızı oldu.

*Murâd Hân bu esnâfların hey'etlerinden ve evzâ' [u] etvârlarından haz edüp **kahkahâ ile gülmüşdür.*** (I, 175a.18)

Murad Han bu esnafların görünüşlerinden, tavır ve davranışlarından hoşlanıp kahrkaha ile gülmüştür.

Kahrkaha ile gülmek: I, 180b.1-2 | I, 69b.14-15 | I, 175a.181

Ganî ve fakîrin yüzü güldü. (I, 63b.1)

Zengin ve fakirin yüzü güldü.

Du'âgûlar hayır du'â edüp cânları yerine geldi ve yüzleri gözleri güldü. (I, 68a.28-29)

Duacılar hayır dualar edip canları yerine geldi, yüzleri gözleri güldü.

İslâmbol kahvehâneleri, Murâd Hân-ı Râbi'de kadâga-i (?) şâhî ile men' olaldan berü Bursa kahveleri iştihâr bulup tiryâkilerinin yüzleri gülmüşdür. (II, 228b.23-24)

İstanbul kahvehaneleri, Sultan IV. Murad Han zamanında padişah fermanıyla yasaklandığından beri Bursa kahveleri meşhur olup tiryâkilerinin yüzleri gülmüştür.

Yüzü/gözü gülmek: I, 63b.1 | I, 68a.28-29 | II, 228b.23-24

4.6.4.2. Dans Etmek Mutluluğun Yerine Geçer

Dans etmek, mutluluğun davranışsal tepkilerinden biridir. Dans, insana keyif veren, enerjisini atmasını sağlayan bir eylemdir. İnsanlar genellikle düğün, kutlama ve merasim gibi özel ve sevinçli günlerde dans ederler. Mutluluk ile dans etmek arasındaki bu ilişki ve yakınlıktan dolayı dans etmek, bazen mutluluğun yerine geçerek onu ifade eder. Dans ederken hoplama, zıplama gibi eylemlerde bulunulduğu için dans etmek aynı zamanda MUTLULUK YERDEN YUKARIDA OLMAKTIR metaforu ile de ilişkilidir.

Günümüz Türkçesinde mutluluğu anlatan “(sevinçten) göbek atmak”, “zil takıp oynamak”, “etekleri zil çalmak” gibi ifadeler kullanılır.

KAYNAK: Dans etmek

HEDEF: Mutluluk

*Revân hânının keyfî germâ-germ oldukda kalkıp **raks edüp oynardı.*** (I, 69b. 19)

Revan Hanı’nın keyfi yerinde olunca kalkıp raks edip oynardı.

*Bu mahalde bunların mâbeyninde ihtilâl çihilâl vâkı‘ olduğun İslâmbol tekuru işidüp **raks etdi.*** (I, 24b.6-7)

Bu mahalde bunların arasında ayrılık çıktığını İstanbul tekfuru işitip dans etti. (Çelebi Sultan Mehmed ve kardeşleri arasındaki ayrılıktan bahseder.)

*“İki yüz aded yiğit sarıcaları getirdim” dediğimizde **safâsından raks edüp*** (II, 349a.10-11)

“İki yüz adet yiğit sarıcaları getirdim” dediğimizde mutluluğundan dans etti.

*Hikmet-i Hudâ bir gün İpşir Paşa’dan ve Küçük Çavuş Paşa’dan mektûblar gelüp vâfir mesrûr [u] handân oldu ve mektûbları kırâ’at etdirüp gûyâ **raks edüp** “İşte İpşir oğlum gelmededir.* (II, 363b.17-18)

Tanrı’nın hikmeti bir gün İpşir Paşa’dan ve Küçük Çavuş Paşa’dan mektuplar gelince çok sevindi ve neşelendi. Mektupları okuyunca sanki raks ederek; “İşte İpşir oğlum gelmededir...”

*Pîr [u] cüvân ve fakîr [u] a’yân ol kadar şâd [u] handân oldular kim zühre-i felek **raksa girüp*** (III, 96b.10-11)

Yaşlı ve genç, fakir ve zengin o kadar şad oldular ki felek zühresi (Çoban yıldızı) raksa başladı.

...deyü haberler gelince paşa **dilşâd** olup gûyâ **raks-ı Zühre etdi** ve safâsından haber aparıcıya yüz mümessek altun ihsân edüp (IV, 267a.19-20)

...diye haberler gelince paşa çok sevinip sanki zühre raksı etti. Sevincinden haber aparıcıya [getiriciye] yüz mümessek altın verdi.

Mektûbda hânın hüsn-i hâllerin ve re'âyâ vü berâyâ ile hüsn-i ülfetin tahrîr edüp hâna verdikde hân cihân cihân hazz edüp gûyâ **raks etdi**. (IV, 293a.4-5)

Mektupta hanın güzel hâllerini ve halkı ile iyi geçindiğini ayrıntılı olarak yazıp hana verince han dünyalar kadar sevinip sanki raks etti.

Raks etmek: I, 69b.19 | I, 24b.6-7 | II, 317b.25 | II, 349a.10-11 | II, 363b.17-18 | III, 96b.10-11 | IV, 199a.15 | IV, 259b.26 | IV, 267a.19-20 | IV, 293a.4-5

4.7. NEFRET

Arnold'a göre nefret (hate) insanda doğuştan var olan temel ve olumsuz bir duygudur (Ortony ve Turner, 1990, s. 316). Sternberg, nefretin duygusal yakınlığın reddedilmesi ve tikslenme; tehdide karşı yoğun bir öfke veya korku; aşağılama yoluyla değersizleştirme ve küçültme olmak üzere üç bileşenden oluştuğunu ifade eder (2008, s. 59-65). Kişi, nefret ettiği nesneyi kötü, ahlak dışı veya tehlikeli olarak görür. Nefrette hoşlanılmayan şeyin değiştirilemez olduğu kabulü vardır. Bu yüzden kişi ondan kurtulma, onu ortadan kaldırma arzusunda olur. Nefretin yoğunluğuna göre kişi nefret ettiği şeyi incitme hatta acı çektirme niyetinde olabilir. Nefret karşı tarafa duyulan olumsuz ve sabit bir algıya dayanır. Burada kişinin düşünceleri, kişiliği, duyguları, inançlarının önemli bir rolü vardır. Kıskançlık, başarısızlık, suçluluk gibi bazı durumlar nefreti tetikleyebilir (Navarro, 2013, s. 10).

İlgisizlik, hoşnutsuzluk, hazzetmeme gibi duygular da bu bölümde ele alınmıştır.

4.7.1. Nefret Duygusunda Yapısal Metaforlar

4.7.1.1. Nefret Yüz Çevirmektir

İnsanlar hoşlanmadıkları bir manzara ile karşılaştıklarında onu daha fazla görmemek için yüzlerini çevirirler. Bir nesne ile ilgilenen kişi ona doğru yönelir. İlgisini kesmek istediğinde ise yüzünü başka bir tarafa çevirir. Bunlar gerçek anlamda yüz çevirme eylemidir. Fakat buradan hareketle bu eylem mecazi anlamda da kullanılmıştır. Hakiki anlamda yüz çevirme eylemi gerçekleşmese bile bir mesele veya kişiye olan ilginin kesilmesi de metaforik olarak “yüz çevirmek” deyimini ile ifade edilir. Kişi hoşlanmadığı veya artık kendisine keyif vermeyen şeyden yüz çevirir. Bu durum aşağıdaki örneklerde *rû-gerdân* ifadesi ile aktarılmıştır.

KAYNAK: Yüz çevirme

HEDEF: Nefret

*İtâb [ü] şitâb edüp kulûbuna dokundum, ammâ yine benden **rû-gerdân olmayup***
(I, 37b.36-38a.1)

Seni birkaç kere deneme için azarlayıp dövüp kalbine dokundum, ama yine benden yüz çevirmedi.

*Bu İlyanuş re'âyâ-perver olmayup ayş [u] nûş ve fisk [u] fücûra zâhib olmağile cümle halk kendüden **rû-gerdân olup** bunun zamânında niçe mülûklar tama'-ı hâma düşüp İslâmbol üzre asker çeküp kimi müstevlî olup kimi bî-feth avdet edüp*
(I, 19a-34)

Bu İlyanoş halkını sevmeyip içki, eğlence ve kötülöklere düşkün olduğundan bütün halk kendinden yüz çevirip bunun zamanında nice krallar açgözlölöğe düşüp İstanbul üzere asker çekip kimi işgal edip kimi fetihtsiz geri döndü.

*Cibilliyetinde merkûz olan hıyânet ü habâset-i mel'anet-i ezeliyyesi isyân u tuğyân cânibine meyl etdirüp nân u nemek-i Âl-i Osmân'ı ferâmûş eyleyüp âkibet-i serencâmı neye müincer olacağın fîkr etmeyüp Devlet-i Aliyye'den **rû-gerdân olup***
(III, 30a.24-26)

Yaratılışında gizli olan hainlik, pislik, melunluğu isyan ve ayaklanma tarafına yönlendirerek Osmanlıları'nın ekmek ve tuzunu unutarak sonunun neye varacağını düşünmeden Yüce Devlet'ten yüz çevirir.

*Günden güne kendüden ve cemî'i tevâbi'inden ve cümle ocak ağalarından cemî'i ahâlî-i İslâmbol **rû-gerdân olup** üzerlerine nuhûset çökdü. (III, 101b.22-23)*

Günden güne kendinden, bütün tabilerinden ve bütün ocak ağalarından İstanbul halkının tamamı yüz çevirip üzerlerine uğursuzluk çöktü.

*Şâh Tahmasb'ın karındaşı Elkas Mirzâ Şâh Tahmasb'dan **rû-gerdân olup** Şirvân ve Şâmakî şâhlığın birağup (IV, 239a.36)*

Şah Tahmasb'ın kardeşi Elkas Mirza, Şah Tahmasb'dan yüz çevirip Şirvan ve Şamakî şahlığını bırakıp

Rûgerdan: sıf. (Fars. rû < rüy “yüz” ve gerdân “dönen, döndüren” ile rû-gerdân < rüy-gerdân) Yüz çeviren, ilgi ve sevgi göstermeyen. Rûgerdan olmak: Uzak durmak, çekinmek, sakınmak (Kubbealtı Lugatı, t.y.).

Rû-gerdan olmak: I, 19a.34 | I, 38a.1 | I, 42a.35 | III, 30a.24-26 | III, 101b.22-23 | IV, 239a.36

4.7.2. Nefret Duygusunda Kapsayıcı Metaforlar

4.7.2.1. Kalp Nefretin Kabıdır

Beden duyguların kabı olarak görülmüştür. Bazı duygular bedenin belli başlı parçalarında yoğunlaşır. Kalp bunların başında gelir. Kalp, duyguların olduğu, yer aldığı bir kap veya mekân olarak algılanır. Aşağıda kin dolu göğüs anlamına gelen *sîne-i pür-kîne* ifadesi ile göğsün/kalbin kin duygusu ile dolmuş bir kap gibi algılandığı anlaşılmaktadır. Diğer örneklerde yer alan (*hâtırına*) *hoş gelmemek* ifadesinde ise kalp bir mekân; eylemler, davranışlar, olaylar ise kalbe doğru hareket varlıklar olarak tahayyül

edilmiştir. Bu varlıklar kalbe hoş şekilde gelmediğinden kalp dolayısıyla kişi onları hoş görmez.

KAYNAK: Kap olarak Kalp

HEDEF: Nefret

*Seydî Paşa handak üzre cisrden at koparup konudana bir hışt-ı pehlivânî ile urur kim terzi iğnesi atlâsdan güzer eder gibi kâfirin **sîne-i pür-kînesinden** geçüp* (II, 335b.5-6)

Seydî Paşa hendek üzerindeki köprüden at koparıp komutana bir pehlivan hıştı (küçük mızrak) ile vurur ki terzi iğnesi atlastan geçer gibi kâfirin kin dolu göğsünden geçer.

*Cümle seng kayalar olsa darabât-ı topdan kal'a münhedim olurdu ammâ Horasânî ile tula binâ olmağın hâlâ niçe bin âdem kellesi kadar top güllesi **sîne-i pür-kîne** Bağdâd'a dâğ-ı derûn olup durur.* (IV, 340a.36-340b.1-2)

Tamamen kayalar olsa top darbelerinden kale yıkılırdı ama Horasanı ile tuğla yapı olduğundan hâlâ nice bin adam kellesi kadar top güllesi Bağdad'ın kin dolu sinesinde iç yarası olup durur.

*Omuzları vâsi' ve **sîne-i pür-kîneleri** arîz ü kemerleri kalın...* (IV, 215b.29)

Omuzları geniş, kin dolu göğüsleri enli, belleri kalın...

Sîne-i pür-kîne: II, 335b.5-6 | IV, 340b.1-2 | IV, 215b.29

*Yigirmi otuz bin benî âdemin feryâd [ü] figânları Kostantîn'e **hoş gelmeyüp*** (I, 13a.30)

Yirmi otuz bin insanın feryat ve figanları Kostantin'e hoş gelmeyip

*Pâdişâh-ı Cem-cenâbın **hâtırına hoş gelmeyüp*** (I, 64a.28)

Bu hâl yüce padişahın hoşuna gitmedi.

(Hâtırına) hoş gelmemek: I, 13a.30 | I, 64a.28

4.8. ÖFKE

Öfke, çoğunlukla insanda doğuştan var olan temel bir duygu olarak kabul edilmiştir (Ortony ve Turner, 1990, s. 316). Planların veya hedeflerin engellenmesi; işlerin yolunda gitmemesi; hayal kırıklığı; güç, statü, saygının kaybedilmesi; hakarete uğrama; adaletsizlik ve haksızlığa maruz kalma; fiziksel veya psikolojik yönden acı çekme gibi durumlar öfkeyi tetikleyen nedenlerdir. Tehlike kaynağından kaçma eğiliminde olan korkak kişiden ve hareketsiz, içine kapanık üzgün kişiden farklı olarak, öfkeli kişi, öfkenin nedeni ile savaşmak için daha güçlü bir enerjiye sahiptir. Kişi öfkesini sözlü olarak saldıracak, küfrederek, yüksek ve şiddetli bir sesle bağırarak ve agresif davranışlar ile (örneğin kapıları çarparak) gösterebilir. Öfkenin kaynağına fiziksel olarak saldırma isteğine sahip olabilir ve bazen de bunu yapar. Hedefi korkutmaya yönelik kaşlarını çatmak, diş göstermek, yumruk sıkmak gibi agresif ve tehdit edici hareketlerde bulunabilir. Bir şeye vurmak, bir nesneyi fırlatmak gibi cansız nesnelere yönelik saldırgan tavırlar gözlemlenebilir. Tutarsız, kontrol dışı, aşırı duygusal davranışlarda bulunabilir. Öfkeli kişinin kafa ve göğse kan akışı hızlandığı için yüzünde kızarma meydana gelebilir (Shaver ve diğerleri, 1987, s. 1078). Vücut stres altında kaldığında sinir sistemi kortizol (stres hormonu) ve adrenalin hormonlarını salgılar. Böylece beden “alarm” durumuna geçer ve tehlikeye karşı savaşmaya hazır hale gelir. Kan basıncı artar, kaslar gerilir, kalp atışı ve nabız hızlanır, vücut sıcaklığı yükselir, terleme gözlenir (Morgan, 1999). Yüz kasları gerilir, öfkeli bir yüzde göz kapaklarını kalkık, kaşlar inik ve birbirine yaklaşmış, dudaklar birbirine bastırılmıştır (Ekman, 2003, s. 129). Bütün bunlar öfke duygusunun prototiplerini oluşturur. Duygu dilde ifade edilirken, bilhassa metafor ve metonimilerde bu prototiplerden yararlanılır.

Öfke, bilişsel anlam bilimi açısından en çok incelenen duygu kavramlarından. Kövecses (1986) ve Lakoff ve Kövecses (1987) öfkeyi karakterize eden bir dizi metaforik kaynak alanı bulmuşlardır. Kövecses (2000), öfke ile ilgili İngilizcede tespit edilen metaforları bir araya getirmiştir. Bunlar arasında Türkçede de kullanılan metaforlar bulunmaktadır. Ayrıca Aksan (2006), Çetinkaya (2006), Arıca (2017) Türkçede yer alan

öfke metafor ve metonimilerini inceleyerek diğer dillerle ortak veya benzer olanların yanı sıra Türkçeye özgün kullanımları ortaya koymuşlardır. Bu çalışmalarda Türkçede öfke duygusunu içeren metafor (algıda zorlanma, kapsayıcı vücut, bir kapta varlık, bir kap içindeki sıvının ısısı, doğal güç, yaşayan bir organizma, hastalık, savaş, mekân, nesne, yangın, delilik, rakip, şeytan, tehlikeli hayvan, agresif hayvan davranışı, fiziksel rahatsızlık, sınırı aşmak vs.) ve metonimi (vücut ısısı, iç basınç, yüz ve boyunda kızarma, vücut hareketliliği kas gerilim, delice davranış, şiddet davranışı, sert bakış, kaş çatma, şiddetli soluma vs.) zenginliği olduğu görülmektedir. Seyahatnamede ise tespit edilen kullanımların bir kısmına rastlanmıştır.

4.8.1. Öfke Duygusunda Yapısal Metaforlar

4.8.1.1. Öfke Ateştir

İngilizce, Macarca, Çince ve Japonca, Lehçe, Zulu dillerinde olduğu gibi (Kövecses, 2010, s. 339) Türkçede de öfkenin ateş kavramı açısından algılandığı görülmektedir. Bu durum dünyayı algılama biçimimizle ilgili fikir verir. Öfke, diğer dillerde olduğu gibi Türkçede de fizyolojik etkileri temelinde kavramsallaşır. İnsan biyolojisi ve duygusal durumlar, bütün insanlarda aynı fizyolojik etkileri üretir. Öfkeli bireylerde vücut ısısının artmasının evrenseldir. Bu yüzden de çoğu dilde öfke ifade edilirken vücut ısısının artmasından yararlanılır. Bu fizyolojik etkiyi ifade etmek için algısal benzerliği bulunan ATEŞ kavramı kullanılmıştır. Farklı dillerde öfke kavramı aynı kaynak alan (ATEŞ) açısından anlaşılabilir da bu dillerdeki ifadeler, kültürlerle özgü farklılıklar gösterirler. Günümüz Türkçesinde “ateş püskürmek”, “ateş kesilmek”, “barut gibi”, “barut fıçısı”, “yangına körükle gitmek”, “saman alevi” gibi kullanımları öfkenin ateş kavramı açısından algılandığı metaforlara örnek olarak gösterebiliriz.

Öfkeli kişi; ateşin kendisi, ateşten etkilenen veya ateşle karşısındakini yakan kişi olarak kavramsallaştırılabilir. Aşağıdaki örneklerde ise öfkeli kişi ateş parçası olarak kavramsallaştırılmıştır.

KAYNAK: Ateş

HEDEF: Öfke

Timur eyitdi “Ey birâder Yıldırım Hân! Senin destinde biz senin gibi ne ‘üzü billah münhedim olup beni senin yanına bu hâl ile getirselers, beni neyledin” deyince hemân Yıldırım Hân gazabından “Seni demir kafes içine koyup Bursa şehrine götürürdüm” deyince hemân Timur âteş-pâre olup bir demir kafes içinde Yıldırım Hân’ı haps edüp diyâr-ı Acem’e götürmeğe azimet etdi. (II, 235a.1-4)

Timur; “Ey birader Yıldırım Han! Senin elinde biz senin gibi Allah saklasın yenilip beni senin yanına bu hâl ile getirselers, beni neyledin?” deyince hemen Yıldırım Han gazabından; “Seni demir kafes içine koyup Bursa şehrine götürürdüm” deyince hemen Timur ateş gibi olup bir demir kafes içinde Yıldırım Han’ı haps edip Acem diyarına götürmeye niyet etti.

Sultân İbrâhîm Hân dibelik âteş-pâre olup “Benim huzûrumda musâhiblerim öldürdü. Ben anı sağ kor muyum? (II, 335a.21-22)

Sultan İbrahim Han bütün bütün ateş parçası olup, “Benim huzurumda musahiblerimi öldürdü. Ben onu sağ koyar mıyım?” (dedi)

Varvar’ın mektûbun okuyup âteş-pâre olup “Görürsün mel’ûn ahmak potur” deyüp (II, 363b. 24)

Varvar’ın mektubunu okuyunca ateş parçası olup; “Görürsün melun ahmak potur” dedi.

Şâh dibelik âteşpâre olup şehzâde-i âzâdeyi alâ tarîki’z-ziyâfe sarâyına da’vet edüp bir muzlim küncde Şehzâde Bâyezîd’i ve elli aded bahâdır-ı kafâdârlarına cellâd-ı bî-amânlar üşüp şehzâdeyi kayd-bend edüp cümle tevâbi’ [u] levâhıkın katl ederler (III, 78a.12-14)

Şah büsbütün ateşpare olup şehzadeyi ziyafet vermek için sarayına davet edip bir karanlık köşede Şehzade Bayezid’i ve 50 adet yiğit arkadaşlarına acımasız cellatlar üşüşüp şehzadeyi yakalayıp bağladılar ve bütün adamlarını öldürdüler.

Hemân Hazret-i Yûsuf karındaşı Yahûda'nın bu gûne âteşpâre olduğun görünce oğlu Efrâyim'e eydür: "Var şu darılan Yahûda'nın esbâbına elin sürüp bir nezâketle eli eline dokunsun" dedi. Hazret-i Yûsuf oğlu Efrâyim varup bu Yahûda'nın yemîn ü yesârından ubûr ederken elin eline dokundurup Yahûda'nın hiddet-i gazabı teskîn olunca (III, 36b.27-28)

Hemen Hazret-i Yusuf kardeşi Yahuda'nın bu şekilde ateş parçası olduğunu görünce oğlu Efrayim'e, "var şu darılan Yahuda'nın elbisesine elini sür, bir nezaketle eli eline dokunsun" dedi. Hazret-i Yusuf'un oğlu Efrayim varıp bu Yahuda'nın sağından solundan geçerken elini eline dokundurdu. Yahuda'nın kızgınlığı dinince

Bir gün Bitlîs hânına bir ta'n-âmîz mektûb gönderüp ol dahi mektûb (---) müte'ellim olup "Melek Paşa bildiğinden kalmasin", deyü paşaya mektûb-ı nâsezâsı gelince paşa âteş-pâre olup, tiz Bitlîs hânı üzre seferimiz vardır, deyü serâperdesiyle tuğların Şat karşusunda Sa'îdî köyü nâm mahalde kurup (IV, 214a.13-16)

Bir gün Bitlis hanına bir ayıplayıcı mektup gönderdi. O da bu mektuba üzülüp, 'Melek Paşa bildiğinden kalmasin', diye paşaya uygunsuz mektubu gelince paşa ateş parçası olup, 'Tiz Bitlis hanı üzre seferimiz vardır' diye çadırıyla tuğlarını Şat karşısında Sadî Köyü adlı mahalde kurdu.

Asker-i İslâm bu yüzden şehîd olanların kellelerin görüp bir yere defn edüp cümle guzât âteş-pâre olup birbirlerin cenge terğîb etmeğe başladılar. (IV, 263a.3-4)
İslâm askeri bu yüzden şehit olanların kellelerini görüp bir yere defnedip bütün gaziler ateş parçası olup birbirlerini cenge teşvik etmeye başladılar.

Ateş-pare olmak: II, 235a.1-4 | II, 335a.21-22 | II, 363b. 24 | III, 36b.20 | III, 36b.27-28 | III, 78a.12-14 | IV, 214a.13-16 | IV, 263a.3-4

Aşağıdaki örnekte ise öfkelenmek, ateşin bizzat kendisi olmak ile ifade edilmiştir:

“...Ricâmız oldur kim bu sene-i mübârekde izn-i şerîfiniz ile Mekke-i Mükerreme’yi örtelim.” deyü nâmesi kırâ’at olundukda hemân Murâd Hân âteş-i mahz olup “Tiz Sıdkı Efendi, Hind melikine bir nâme tahrîr eyle. Eğer hayrât isterlerse diyâr-ı Rûm’da çıplak gezen Hindîleri Hindistân’a da ‘vet eyleyüp onları giydirmek Ka’be örtmeden ziyâde hayrâtdır!” (IV, 338a.15-17)

“...Ricâmız odur ki bu mübârek senede izn-i şerifiniz ile Mekke-i Mükerreme’yi örtelim.” diye mektubu okununca hemen Murad Han kor ateş olup, “Tiz Sıdkı Efendi, Hind melikine bir mektup yaz. Eğer hayrat isterlerse Rum [Osmanlı] ülkesinde çıplak gezen Hindlileri Hindistan’a davet eyleyip onları giydirmek Kâbe örtmeden fazla hayrattır!” (Hind Padişahından gelen mektup)

Taş gülleler kimi Van sahrâsına kimi Van deryâsına düşünce paşa dibelik âteş-i mahz olup bir atlı mehter dizdâra, atmasın deyü tenbihe gitdi. (IV, 248a.30-31)

Taş gülleler kimi Van Sahrası'na kimi Van Deryâsı'na düşünce paşa dibelik ateş koru olup bir atlı mehter, dizdara ‘atmasın’ diye tenbihe gitti.

Ateş-i mahz olmak: IV, 338a. | IV, 248a.30-31

Kal’a-i Van murg-ı semender-vâr âteşleri nişân içre kalıp karpuz kadar gülleleri Van deryâsı üzre seküp giderdi. Paşa bu hâli görüp barûd gibi tutuşup (IV, 248a.26-27)

Van Kalesi semender kuşu gibi ateşler içinde kalıp karpuz kadar gülleleri Van Deryâsı üzere seküp giderdi. Paşa bu hâli görüp barut gibi tutuşup

Barud gibi tutuşmak: IV, 248a.26-27

Öfke ateş olduğu için öfkenin azalması da ateşin azalması, sönmesidir.

*Pâdişâh-ı pür-rahim, Abaza Paşa'nın sâdıkâne sözlerinden ve bu merteye inkiyâdından haz edüp gazab-âlûd iken **gazabı teskîn olduğu** (I, 66a.28-30)*

Çok merhametli padişah, Abaza Paşanın samimi ve dürüstçe sözlerinden ve bu derece bağlılığından hoşlanıp kızginken kızgınlığının gittiğini

*Hazret-i Yûsuf oğlu Efrâyim varup bu Yahûda'nın yemîn ü yesârından ubûr ederken elin eline dokundurup Yahûda'nın hiddet-i **gazabı teskîn olunca** Yahûda eydür: “Ne hikmetdir. Benim yanıma Ya ‘kûb evlâdlarından kimesne gelip eti etime dokunmadı kim **gazabım teskîn ola**” (III, 36b.27-29)*

Hazret-i Yusuf'un oğlu Efrayim varıp bu Yahuda'nın sağından solundan geçerken elimi eline dokundurdu. Yahuda'nın kızgınlığı dinince Yahuda, “Ne hikmettir. Benim yanıma Yakub evlatlarından kimse gelip eti etime dokunmadı ki gazabım dinsin.”

Gazabı teskin olmak: I, 66a.28-30 | III, 36b.27-29

4.8.1.2. Öfke Bir Mekandır

Duygular genellikle sınırlı alanlar olarak algılanır, kişinin ise o alanda olduğu varsayılır. Öfkeli bir kişinin öfkede olduğu düşünülür.

KAYNAK: Mekân

HEDEF: Öfke

*Kaçan kim bir arslan **gazaba gelüp** halka hücûm etse derhâl arslancı elindeki ceyrân etiyle mülemma‘ dârûyu burnuna dutunca hemân şem etdüğü dem, dem-beste olup mest olup bu gûne zabt ederler. (I, 169a.10-12)*

Ne zaman ki bir arslan gazaba gelip halka hücum etse derhâl arslancı elindeki ceylan etiyle bulanmış darıyı burnuna tutunca hemen kokladığı an uyuşur kalır, bu şekilde zapt ederler.

*Bu kerre kendisi **gazaba gelüp** hüddâmın birine “var şu topu indir” dedikde (III, 42a.33)*

Bu defa kendisi gazaba gelip hizmetçinin birine, “var şu topu indir” deyince

*Murâd Hân **gazaba gelüp** “Bre vara vuran Kızılbaşları kılıçdan geçirsinler.” deyince (IV, 209a.15-16)*

Murad Han gazaba gelip “Bre vere veren Kızılbaşları kılıçtan geçirsinler.” deyince

*“Şimdi bu kadar barûd-ı siyâh vakfullahdan isrâf oldu” deyü dizdâra **gazaba gelmişken** (IV, 248a.28)*

“Şimdi bu kadar siyah barut vakfullahdan israf oldu” diye dizdara gazaba gelmişken

*Bir âdem gâyet **gazaba gelüp** bir hasma hücûm eylese “Hakkârî Celûvi gibi pâbucun eline giymiş gibi gelür.” deyü darb-ı mesel olmuşdur. (IV, 254b.20-21)*

Van kulu arasında, bir adam gayet gazaba gelip bir düşmana saldırırsa “Hakkârî Celovi gibi pabucunu eline giymiş gibi gelir.” diye darb-ı mesel (atasözü) olmuştur.

Gazaba gelmek: I, 169a.10-12 | III, 42a.33 | IV, 209a.15-16 | IV, 248a.28 | IV, 254b.20-21

4.8.1.3. Öfke Çevresine Zarar Vericidir

Öfkenin davranışsal tepkilerinden biri kişinin çevresindeki canlılara veya cansız nesnelere karşı saldırgan olmasıdır. Özellikle yoğun öfke duygusunda kişi kontrolünü kaybederek hem kendisine hem de çevresine zarar verebilir. Öfkeyi ifade etmek için günümüz Türkçesinde “delilik, rakip, şeytan, tehlikeli hayvan, agresif hayvan davranışı” gibi kaynak alanlarından yararlanılması bu zarar verici yönünden kaynaklanır. Bunların her biri çevresine zarar verme potansiyeline sahiptir ve çevresindekiler hiçbirine karşı

kendini güvende hissetmez. Günümüz Türkçesinde öfkenin bu zarar verici yönü ile ilgili “dış göstermek”, “kükremek”, “saçını başını yolmak”, “sinir krizi geçirmek”, “cinleri tepesine çıkmak”, “patlamak” kullanımları örnek gösterilebilir.

KAYNAK: Zarar vericilik

HEDEF: Öfke

*Kudde Kethüdâ'yı kayd-bend ile kapucubaşı berberbaşı Bayrâm Ağa mübâşeretiyle Uruscuk kal'asında haps olunduğun Kaya Sultân'a bir bir takrîr etdikde Kaya Sultân gırîv yerine saçın perîşân edüp gûyâ bir Husrevânî **küpe binüp azrak câdüya dönüp** (III, 117a.1-3)*

Kudde Kethüda'yı bağlayarak Kapıcıbaşı Berberbaşı Bayram Ağa'nın aracılığıyla Rusçuk Kalesi'nde hapsediğini Kaya Sultan'a bir bir anlattığında Kaya Sultan bağırıp çağırma yerine saçını dağıtarak sanki iri bir küpe binip azrak cadıya dönüp

Öfkeli kişi kontrolünü kaybederek etrafına zarar veren hali sihirler yaparak etrafına zarar vermek isteyen bir cadı gibi algılanmıştır.

Türk masallarında, Batı masallarındaki cadının karşılığı olarak, kocakarı karakteri bulunmaktadır. Kocakarılar hem kötüdürler hem de büyü yapmaktadırlar. Bunlar kızdıklarında süpürge yerine küpe binerler ve sihir yaparlar (Onay, 1996, s. 150). İşte, bugün bizim de öfkelendiğimiz anda kullandığımız “küplere binmek” deyimini buradan gelmektedir.

Küplere binip azrak cadıya dönmek: III, 117a.1-3

4.8.2. Öfke Duygusunda Varlık Metaforları

4.8.2.1. Öfke Canlı Bir Varlıktır

Öfke, bazen hareket eden, doğan, büyüyen, uyanan, gelen, giden canlı bir varlık olarak algılanmıştır. Aşağıdaki örnekte öfkenin kişiyi tutan bir varlık olarak tahayyül edildiği görülmektedir. Bu ifade aynı zamanda öfkenin, karşısındaki çaresiz ve pasif hale getiren bir güç olarak algılandığını da göstermektedir.

KAYNAK: Canlı varlık

HEDEF: Öfke

*Gördüm ki Paşa'yı **gazab-ı celâl dutmuş**. (IV, 272a.28)*

Gördüm ki Paşa'yı öfke tutmuş.

Birisini gazab tutmak: IV, 272a.28

4.8.3. Öfke Duygusunda Kapsayıcı Metaforlar

Duyguların taşıyıcısı olarak görülen beden, “içinde büyüyen öfke”, “öfkeyi içinde tutamamak” gibi kullanımlarda görüldüğü üzere öfkenin de taşıyıcısı olarak algılanır. Bazen bedene ait kalp, göz, burun gibi parçaların da öfkeyi kapsadığı görülür: “Yüreği öfke ile dolu”, “öfkesi burnunda”, “öfkeyle bakmak” gibi. Aşağıdaki örnekte ise gözler bir kap, öfke ise kap içindeki bir sıvı olarak tahayyül edilmiştir. “Bardağı taşıran son damla” deyimini de öfkenin bazen bir sıvı olarak algılandığı gösteren bir örnektir. Türkçede duyguların zaman zaman kan ile ilişkilendirildiği görülür. Zira duygular, bedende kan akışına bağlı bir takım fizyolojik etkilere neden olur. Duyguları ifade ederken bu etkilerden yararlanır: “Kan beynine sıçramak”, “gözünü kan bürümek” gibi.

4.8.3.1. Gözler Öfkenin Kabıdır

Duygular çoğu zaman yüz ifadelerimize ve mimiklerimize yansır. İçerisinde olduğumuz duyguya göre yüz kaslarımız gerilir veya gevşer. Bilhassa göz ve bakışlar duyguyu aktarmada önemli bir araçtır. Örneğin öfke duygusunda kaşların çatıldığı, gözlerin irice açıldığı (Ekman, 2003, s. 129), dik ve sert bir şekilde bakıldığı gözlemlenmiştir (Izard, 1977, s. 330). Öfkenin fizyolojik tepkilerinden biri de kan basıncının artması ile yüz ve başta kızarmanın görülmesidir. Bu fizyolojik ve davranışsal tepkiler aynı zamanda duyguları aktarmada kullanılan kaynak alanlardır. Örneğin “gözünü kan bürümek” deyimini öfkenin sert ve dik bakma şeklindeki davranışsal tepkisi ile gözlerin kanlanması şeklindeki fizyolojik tepkisini içeren bir kullanımdır. Bu

deyimdeki “kan” ifadesi aynı zamanda kişinin kan dökebilecek derecede öfkeli olduğuna da işaret eder.

KAYNAK: Kap olarak göz

HEDEF: Öfke

Hemân kassâbların etdüğü kanlar gözlerini bürüyüp (I, 165a.34)

Hemen kasapların ettiği kanlar gözlerini bürüyüp

Gözünü kan bürümek: Adam öldürecek kadar öfkelenmek (TDK, Güncel Türkçe Sözlük, t.y.).

Gözlerini kan bürümek: I, 165a.34

4.8.4. Öfke Duygusunda Metonimiler

4.8.4.1. Tüylerin Diken Diken Olması Öfke Yerine Geçer

Duyguların insan üzerindeki fizyolojik etkilerinden biri de insan vücudundaki kılların kabarmasıdır. Korku, heyecan, şaşırma gibi duygularda tüylerin diken diken olduğu görülür. Nitekim organizma bir tehdit algılandığında beyin birtakım sinyaller göndererek bedensel tepkileri harekete geçirir. Bunlardan biri de kanın kaslara ve beyne yönelmesidir. Deri yüzeyinden kanın çekilmesiyle ten soğumaya başlar ve böylece tüyler diken diken olur (Kaba, 2019, s. 67). Kişi korktuğunda meydana gelen bu fizyolojik etki zamanla, öfke ifadesi yerine geçmiştir. Yani bağlamına da uygun olarak “tüylerim diken diken oldu” ifadesi ile öfkeye atıfta bulunulur.

KAYNAK: Tüylerin diken diken olması

HEDEF: Öfke

Eyle gazâb-alûd oldu kim cemî'i vücûdunda olan tûğleri esbâbından taşra çıkdı. (III, 36b.25-26)

Öyle öfkeleni ki vücudunda olan bütün tüyleri elbisesinden dışarı çıkı.

Tüyleri esbabından dışarı çıkması: III, 36b.25-26

4.8.4.2. Bağırarak Öfke Yerine Geçer

Öfkeli bir insanın gösterdiği davranışsal tepkilerden biri bağırarak ve etrafındakileri azarlamaktır. Günümüz Türkçesinde “esip gürlemek”, “ağzına geleni söylemek”, “zılgıt yemek”, “laf işitmek” kızgınlığı anlatan metonimilerdir.

KAYNAK: Bağırarak

HEDEF: Öfke

*Vâfir **gürleyüp** fırlayıp gazab-âlûd oldu. “Elbette biz onların üstüne gidelim” deyü cümle eyâlet-i Diyârbekir’e emîrler yazılması fermân olundu. (IV, 216b. 4-6)*

Fazlaca gürleyüp fırlayıp öfkelenildi. “Elbette biz onların üstüne gidelim” diye bütün Diyarbakır Eyaleti’ne emirler yazılması ferman olundu.

Gürlemek: IV, 216b. 4-6

4.8.4.3. Şiddet Davranışı Öfke Yerine Geçer

Öfkenin davranışsal tepkilerinden bir diğeri ise kendine veya çevresine yönelik şiddet davranışı göstermektir. Öfke kontrolünü sağlayamayan kişi birine saldırabilir, üzerine yürüyebilir, fiziksel kavgaya girebilir. Etrafındaki nesnelere zarar verebilir. Aynı zamanda kendi kendine dövünebilir; başını, elini bir yere vurmak, tekme atmak gibi kendisini yaralayacak eylemlerde bulunabilir. Aşağıdaki örnekte, günümüz Türkçesinde “saçını başını yolmak” şeklinde kalıplaşmış ifadenin bir benzeri ile karşılaşmaktayız.

KAYNAK: Şiddet davranışı

HEDEF: Öfke

*Kudde Kethüdâ’yı kayd-bend ile kapucubaşı berberbaşı Bayrâm Ağa mübâşeretıyla Uruscuk kal’asında haps olduğun Kaya Sultân’a bir bir takrîr etdikde Kaya Sultân gırîv yerine **saçın perîşân edüp** gûyâ bir Husrevânî küpe binüp azrak câdûya dönüp (III, 117a.1-3)*

Kudde Kethüda'yı bağlayarak Kapıcıbaşı Berberbaşı Bayram Ağa'nın aracılığıyla Rusçuk Kalesi'nde hapsediğini Kaya Sultan'a bir bir anlattığımda Kaya Sultan bağırıp çağırma yerine saçını dağıtarak sanki iri bir küpe binip azrak cadıya dönüp **Saçın perîşân etmek: III, 117a.1-3**

4.9. SAYGI

Saygı, “değeri, üstünlüğü, yaşlılığı, yararlılığı, kutsallığı dolayısıyla bir kimseye, bir şeye karşı dikkatli, özenli, ölçülü davranmaya sebep olan sevgi duygusu; hürmet, ihtiram” olarak tanımlanmıştır (TDK, Güncel Türkçe Sözlük, t.y.). Saygı duygusu, korku ve sevgi temel duygularına dayanır. Tehlikeli ve güçlü olan şeylere karşı hissedilen korku, kendini koruma ve boyun eğmeyi içeren bir duygu bütünüdür. Aynı zamanda değere ve öneme sahip olduğu düşünülen bir şeyi takdir etme biçimidir. Bir şeyi küçümsemek, değersiz ve önemsiz görmek saygı ile bağdaşmaz. Başka bir deyişle sevgi ile çekinme karışımı bir bağlılık duygusu olarak ifade edilebilir (Öncül, 2000, s. 969). Saygı yalnızca bir duygu değil ayrıca bir davranış biçimidir. Bir kişiye karşı duyulan hayranlık, sevgi, korku gibi duygular saygının duygusal boyutunu, nezaketli, düşünceli ve anlayışlı davranmak ise davranışsal boyutunu ifade eder. Her kültürde saygı gösterilmesi gerekli görülen farklı değerler ve saygı gösterme biçimleri vardır. Örneğin Türk kültüründe devlete, toplum büyüklerine, eşe, anne ve babaya saygı gösterilir. Ayakta durmak, el öpmek, el bağlamak, şapka çıkarmak saygıyı ifade eden bazı bedensel hareketlerdir. Bunlar saygıyı aktaran ifadeler ve bilhassa metonimilere de yansımıştır.

4.9.1. Saygı Duygusunda Yapısal Metaforlar

4.9.1.1. Saygı Sahip Olunan Bir Nesnedir

Aşağıdaki örneklerde birebir çevirisi “saygı sahipleri” olan *zevi'l-ihtirâm* ifadesi yer alır. Bu ifadeye göre saygı bir nesne, saygıdeğer kimse ise ona sahip olan kişidir. Dolayısıyla saygının sahip olunabilen bir nesne gibi algılandığı anlaşılmaktadır. Günümüz

Türkçesinde kullanılan “saygı göstermek” ifadesi de saygının somut bir nesne olarak algılandığının bir başka örneğidir.

KAYNAK: Nesne

HEDEF: Saygı

Tershâne ardı cümle mezâristân olup sahâbe-i kirâm ve evlâd-ı evlâd-ı zevi’l-ihritâmlar medfûn olduğu müsbetdir. (I, 125a.1)

Tersane ardı tamamen mezarlık olup sahâbe-i kirâmdan ve onların soylarından pek çok saygın zâtların gömülü oldukları kesin olarak bilinmektedir.

Kabr-i şerîfi Ayasofya-i Kebîr haremindedir başka bir kubbe-i âlîde evlâd-ı zevi’l-ihritâmları ile zer-ender-zere müstağrak olup âsûdedirler. (I, 103b.13-14)

Kabri Büyük Ayasofya avlusunda başka bir yüksek türbede muhterem çocuklarıyla yatmaktadırlar.

El-azametullah kaçan paşa-yı zevi’l-ihritâm bu kal’a zîrinde meks etdikde (II, 290a.32-33)

Azamet ve gösteriş sahibi muhterem paşa bu kale altında konakladığında

Zîrâ evlâd-ı zevi’l-ihritâm, Türkistân-ı eblehân içinde kalmışlar. (II, 368b.31)

Zira bu saygın insanlar, ebleh Türkistan içinde kalmışlar.

Ol zamân kim Hazret-i Nûh emr-i İlâhî ile Tûfân’dan haberdâr olup Kûfe şehrinde câmi’-i Alî içinde keştî binâ edüp cümle evlâd-ı zevi’l-ihritâmı merkebe girüp âmâde oldular. (IV, 384a.15-16)

O zamanki Hazret-i Nuh İlâhî emir ile Tufan’dan haberdar olup Kûfe Şehri’nde Ali Camii içinde gemi yapıp bütün muhterem evladıyla birlikte gemiye girip hazır oldular.

Zevi: (ذوی) i. (Ar. zū “sâhip”in çoğul mecrur şekli zevi) Sâhipler [Bu anlamla birleşik kelimeler yapar]. (Kubbealtı Lugatı, t.y.).

İhtiram: (احترام) i. (Ar. hürmet’ten ihtirâm) Saygı, hürmet, tâzim (Kubbealtı Lugatı, t.y.).

Zevi’l-ihtirâm: I, 22a.14 | I, 82a.28 | I, 122b.2 | I, 125a.1 | I, 103b.13-14 | II, 285a.6 | II, 290a.32-33 | II, 368a.31 | II, 368b.31 | IV, 347a.35 | IV, 353a.10 | IV, 384a.15-16

4.9.2. Saygı Duygusunda Metonimiler

Saygı duygusunu gösteren bazı davranışlar vardır. Aşağıda bu davranışların saygı duygusu yerine geçerek onu ifade ettiği görülür.

4.9.2.1. Baş/ Yüzü Yere Eğmek Saygı Yerine Geçer

Başın, yüzün, boynun bir kişi karşısında eğilmesi o kişiye saygı duyulduğunu ve itaat edildiğini gösterir. Yöneticiye, büyüğe, yaratıcıya karşı (ibadet ederken) boyun eğmenin temelinde fiziksel olarak küçülme ve savunmasız hale gelmek yatar. Böylece kişi karşısındakinin büyüklüğünü kabul etmiş ve tam bir itaat içinde olduğunu göstermiş olur. Bu durum günümüz Türkçesinde “baş/boyun eğmek” ifadelerine yansımıştır. Tam tersi şekilde “baş kaldırmak”, “boyun eğmemek” ise karşı tarafa saygı duyulmadığını ve itaat edilmediğini ifade eder. Benzer şekilde “eşiğine/eteğine/kapısına yüz sürmek” de saygıyı gösteren bir eylemdir. “Yüz sürmek” sözlükte “büyük sevgi, saygı gösterilen birinin katına çıkarken eşiğine, ayağına doğru yüzünü yere sürercesine eğilmek” (Aksoy, 1984, s. 958) şeklinde tanımlanmıştır. Her iki eylemde de yüz/baş yere dönüktür. Kısaca saygı duyulan kişi karşısında başın/ yüzün eğik ve yere yakın olması bir saygı davranışdır ve bu eylemi anlatan ifadeler saygının yerine geçerek ona atıfta bulunur.

KAYNAK: Yere eğilmek

HEDEF: Saygı

Âyâ âlem[i] temâşâ edüp Arz-ı Mukaddese’ye ve Mısır [u] Şâm’a ve Mekke vü Medîne’ye varup ol Mefhar-ı Mevcûdât hazretleri’nin Ravza-ı Mutahharası’na

yüz sürmek müyesser ola mı? deyü zâr [ü] giryân ve serserî ve nâlân olurdum. (I, 6b-21-23)

“Acaba âlemi seyredip Arz-ı Mukaddese’ye, Mısır ve Şam’a, Mekke ve Medine’ye varıp o Varlıkların Övüncü’nün Ravza-i Mutahhara’sına (Peygamber Efendimizin mübarek mezarlarına) yüz sürmek müyesser olur mu?” diye ağlayıp inler, sızlanır ve serseri olurdum.

Cümle ma’sûmların âbâ ve ecdâdları ve cümle akrabâ ve ta’allukâtları baş açup yüzlerin rûy-ı zemîne sürüp şâdumânlarından bükâ-âlûd olup (I, 13a-34)

Bütün masumların ana babaları ve bütün akraba ve yakınları baş açıp yüzlerini yere sürüp sevinçlerinden ağlamaklı olup

Şehzâde Mustafâ kânûn-ı şehzâdegân üzre pederi Süleymân Hân’ın pây-ı semendine yüz sürüp rikâb-ı pâdişâhîde otağa varınca (II, 237a.24-25)

Şehzâde Mustafa, şehzâdeler kanunu üzere babası Süleyman Han’ın ayaklarına yüz sürüp padişah eşiğinde otağa vardı.

Defterdârzâde Mehmed Paşa efendimizin hâk-i pâyine yüz sürüp dîdelerimiz rûşen olup şeref-i sohbetleriyle müşerref olup (II, 323a.16-17)

Defterdarzâde Mehmed Paşa efendimizin ayak tozuna yüz sürüp gözlerimiz aydınlanıp sohbetleri şerefîyle şereflendik.

Sultânım, Çomar bendeniz mübârek hâk-i pâyınıza yüz sürüp selâmlar eyitdi...” (III, 93b.32-33)

“Sultanım, Çomar bendeniz mübarek ayağınızın tozuna yüz sürüp selamlar söyledi...”

Ebâ Eyyûb-ı Ensârî hazretleri âsitânesine yüz sürüp âkıbet hayrlığı için rûhâniyyetlerinden istimdâd taleb edüp (III, 180a.19-20)

Ebâ Eyyub-ı Ensarî Hazretleri Türbesi'ne yüz sürüp sonunun hayr olması için ruhaniyetlerinden yardım isteyin.

Gâzî Murâd Hân'ın rikâbına yüz sürüp “Gazânız mübârek ola!” demeğe gelmediğinden Murâd Hân gâyet muğber-i hâtır olup (IV, 235b.33)

Gazi Murad Han'ın üzengisine yüz sürüp “Gazanız mübârek ola!” demeye gelmediğinden Murad Han gayet gücenip, hatırı kırılıp

Kürdistân'ın cümle bin altmış aded mîr-i aşâ'irleri ve ocaklık hâneleri cümle hedâyâlarıyla gelüp pâ-yı semend-i Murâd Hân'a yüz sürüp yurdluğu ve ocaklıkları kendülere mukarrer olup gitdiler. (IV, 338a.28-29)

Kürtlerden 1.060 adet aşiret beyleri ve ocaklık haneleri hepsi hediyeleriyle gelip Murad Han'ın atının ayaklarına yüz sürüp yurdluğu ve ocaklıkları kendilerine mukarrer olup gittiler.

Yüz sürmek: I, 6b-21-23 | I, 13a-34 | I, 40b.21 | I, 41b.31 | I, 63b.6 | I, 64b.26 | I, 65b.35 | I, 66a.25 | I, 66a.28 | I, 66a.32 | I, 68b.10 | I, 111b.13 | I, 121a.28 | I, 140b.15 | I, 169a.5 | II, 220b.35 | II, 237a.24-25 | II, 238a.21 | II, 268a.32 | II, 321a.10 | II, 323a.16-17 | II, 328a.23 | II, 347a.6 | II, 358b.15 | II, 358b.20 | II, 372b.1 | III, 50a.3 | III, 57a.20 | III, 86a.4 | III, 93b.32-33 | III, 102a.7 | III, 129a.4 | III, 168a.18 | III, 180a.19-20 | III, 182b.14 | IV, 222b.27 | IV, 235b.33 | IV, 250a.10 | IV, 273b.17 | IV, 334b.1 | IV, 338a.28-29 | IV, 351a.10 | IV, 355b.31 | IV, 394a.1 | IV, 404b.19

Der-i devlete rûmâlîde kıldı (I, 57b.6)

Devlet kapısına yüz sürdü.

Bir taht-ı âlîde Efrâsiyâb-vâr karâr etdikde, hakîr pertâb edüp pâye-i serîr-i âlîye rûmâlîde kılup zemîn-bûs edüp (I, 69a.32-34)

Padişah bir tahta oturduktan sonra ben uçarak tahtının ayağına yüz sürüp yer öptüm

“Esselâmü aleyküm yâ pîr-i azîz” deyü bükâ ederek atebe-i süflîsine bu âsî yüzüm rûmâlîde kılup eyitdim (II, 358b.13)

“Esselâmü aleyküm ey aziz pir” diye ağlayarak kutlu eşiğine bu âsi yüzümü sürüp dedim.

Hamd-i Hudâ şehr-i Edirne’de bu tahrîr olunan ziyâretlerin âsitâne-i süflîlerine rûmâlîde kılup her bir kibâr-ı evliyâullaha birer Yâsîn-i şerîf veyâ bir sûre-i Elhâkümü veyâhûd bir Fâtiha-i ümmü’l-kitâb ile rûh-ı şerîflerin yâd edüp (III, 169a. 8-9)

Allah’a hamd olsun Edirne şehrinde bu yazılan ziyaretlerin kutlu eşiklerine yüz sürüp her bir büyük evliyâullaha Yâsîn-i şerif veya bir Elhâkümü suresi veyahut bir ümmü’l-kitâb Fâtiha okuyarak mübârek ruhların yad edip

Killet-i gılâl olunca hemân der-ceng-i evvel Latin kavminin eşbehleri emân ile sûrdan taşra çıkup Balaban Paşa’nın hâk-i pâyine rûmâlîde edüp şehr-i Sofya’da bir cây-ı karâr istediler. (III, 137b.24-26)

Yiyecek kıtlığı olunca hemen savaş öncesi Latin kavminin ileri gelenleri aman ile kaleden dışarı çıkıp Balaban Paşa’nın ayak toprağına yüz sürüp Sofya şehrinde yerleşecek bir yurt istediler.

Şeref Hân-ı Mahmûdî beş bin cebe vü cevşene ve âlât-ı silâha müstağrak asker ile paşaya istikbâle çıkup beği, paşanın pây-ı semendine rûmâlîde edüp paşanın rikâbında hayli piyâde yürüyüp (IV, 245b.22-23)

Mahmudî Şeref Han 5.000 cebe vü cevşene ve silâha gömülmüş asker ile paşayı karşılamaya çıktı. Beyi, paşanın ayak tozuna yüz sürüp paşanın atının yanında yaya olarak bir hayli yürüdü.

*Hazret-i Alî bu kavm-i Humeydiyye'yi dîn-i Muham-mediyye'ye da'vet edüp da'vete icâbet etmediklerinden Hazret-i Alî leşker-i firâvân ile gelince cümlesi **hâk-i pâ-y-ı Alî'yi rûmâlîde edüp** şeref-i İslâm ile müşerref oldular. (IV, 374b.14-16)*

Hazret-i Ali bu Humeydiyye kavmini İslâm dinine davet etti, onlar da davete uymadıklarından Hazret-i Ali kalabalık asker ile gelince hepsi Hazret-i Ali'nin ayağını tozuna yüz sürerek İslâm ile şereflendiler.

Rûmâl: (رويمال – رومال) *sıf.* (Fars. *rûy* > *rû* “yüz” ve *mâl* “süren” ile *rû-mâl* < *rûy-mâl*) 1. yüz süren, 2. Yüz sürme (Kubbealtı Lugatı, t.y.).

Rûmâlîde kılmak: I, 57b.6 | I, 69a.32-34 | II, 358b.13 | III, 137b.24-26 | III, 169a.8-9 | III, 174b.16 | IV, 245b.22-23 | IV, 259b.25 | IV, 374b.14-16 | IV, 404b.4

*Husrev Paşa alay-ı azîm ile Abaza Paşa'yı rikâb-ı hümayûna getirüp huzûr-ı pâdişâhîde Abaza **ser-ber-zemîn edüp** ayak üzre durdu. (I, 64b.31-32)*

Hüsrev Paşa büyük tören ile Abaza Paşa'yı padişahın huzuruna getirdi. Abaza padişahın huzurunda yer öpüp ayak üzere durdu.

*Bir dahi taksîm edüp kânûn-ı hânendegânı edâ edüp **ser-ber-zemîn edüp** ayağa durdum. (I, 70b.9-10)*

Bir de taksim edip hânendelerin kanununu yerine getirerek yer öpüp ayağa durdum.

*“...Revân ve Nahşivân diyârların nehb u gâret ederim”, deyü cevâb-ı pür-savâb hitâb edince üç aded elçi **ser-ber-zemîn edüp** “bi-ser ü çeşm” dediklerinde (II, 292b.33-34)*

Revan ve Nahşivan diyarlarını yakıp yıkar, yağmalarım” diye sertçe hitap edince üç adet elçi yerlere kapanıp, “Başımız gözümüz üstüne” dediklerinde

Melek Paşa ser-ber-zemîn edûp pâdişâh-ı Cem-cenâbın hayr du'âsıyla vedâlaşup
(III, 183b.19)

Melek Paşa yer öpüp Cem yapılı padişahın hayr duasıyla vedalaşıp

Ser: (سر) i. (Fars. ser) baş, kafa (Kubbealtı Lugatı, t.y.); Ber-zemin: Yerde (Kubbealtı Lugatı, t.y.); Ser-ber-zemin: Başı yere eğmek.

Ser-ber-zemîn etmek: I, 64b.31-32 | I, 70b.9-10 | I, 211a.5 | II, 269a.5 | II, 269.7 | II, 292b.33-34 | III, 183b.19

4.9.2.2. El/ Ayak / Yer / Etek Vb. Öpmek Saygı Yerine Geçer

Türk kültüründe saygıyı ifade eden yaygın ve halen günümüzde yaşayan davranışlardan biri de el öpmektir. Genellikle düğün ve bayramlarda, yolculuğa çıkarken veya dönüşte, uzun süren ayrılıklardan sonra, misafirliğe gidildiğinde yaşça küçük olanlar saygı ve sevgi göstermek için büyüklerin ellerini öper ve alınlarına götürürler. Eskiden padişah veya yüksek mertebeli bir yönetici karşısına çıkıldığında da el, yer veya etek öpülür, bu şekilde saygı gösterisinde bulunurdu. Bu kültürü aşağıdaki örneklerde yer alan *zemin bûs etmek, pâ-yı şerîfin bûs etmek, damen bûs etmek* gibi ifadelerde görmekteyiz.

KAYNAK: El/ etek vs. öpmek

HEDEF: Saygı

“Mübârek destî şerîflerin bûs eyle” deyince bükâ-âlûd olup mübârek destî şerîfine küstâhâne leb urup (I, 7b.5)

“Mübârek ellerini öp” deyince ağlamaklı olup mübârek ellerine küstahane dudaklarımı vurup

İbtidâ on iki halîfe-i müste'id, pâdişâh-ı Cem-cenâbın dest-i şerîfin bûs edûp sonra şeyhülislâmın ba'dehu sâ'ir vüzerâ-yı izâmın dest-i şerîflerin bûs edûp ba'dehu ser-zergerân kuyumcubaşının ve şeyhin ve nakîbin, ba'dehu sâ'ir pîrlerin dest-i şerîflerin öpüp revâne olmak kânûn-ı Süleymân Hân'dır. (I, 186a.26-27)

İlk defa on iki yetenekli kalfa padişahın mübarek elini öpüp sonra şeyhülislâmın daha sonra diğer vezirlerin ellerini öperler. Daha sonra kuyumcubaşının, şeyhin, yardımcının, sonra diğer pirlere ellerini öpüp revane olmak Süleyman Han kanunudur.

*Koca Murâd Hân'ın üç oğlundan ikisi **elin öperler**. Şehzâde Mehmed **ayağın öpünce** (II, 236a.24-25)*

Koca Murad Han'ın üç oğlundan ikisi elini öperler. Şehzâde Mehmed ayağını öpünce

*Köprülü Mehmed Paşa'ya buluşup **dest-i şerîfin bûs etdikde** “Hay Hâfız Evliyâ oğlum! Hoş geldin” deyü paşa efendimizin hâl [ü] hâtırın su'âl etdi. (II, 364b.4-5)*

Köprülü Mehmed Paşa'yla buluşup mübarek ellerini öptüğümüzde; “Hay Hafız Evliyâ oğlum! Hoş geldin” diye paşa efendimizin hâlini hatırlı sordu.

*Hakîr İpşir Paşa huzûruna hayr du'â ile varup **dest-bûs etdükde** (III, 184b.20)*

Hakîr, İpşir Paşa huzuruna hayır dua ile varıp el öptüğümde

*Kudde Kethüdâ'yı ol hâl-i diyergûnda görüp aklım başımdan gitdi. Yanına varup üçünün dahi **destlerinden bûs etdim**. (III, 184b. 33-34)*

Kudde Kethüda'yı o perişan hâlde görüp aklım başımdan gitti. Yanına varıp üçünün de ellerinden öptüm.

*Bu şehre alây-ı azîm ile dâhil olunca Tebrîz hânının dîvânına varup şâhın eşik ağası ibtidâ hânın **destin bûs edüp** (IV, 301b.8-9)*

Bu şehre büyük alay ile girince Tebriz hanını divanına vardık, Şahın eşik ağası önce hanın elini öptü.

*Huzûr-ı Hüseyin Paşa'ya varup **dest-bûsdan sonra** Murtezâ Paşa hedâyâları gidip arz olup* (IV, 360a.10-11)

Hüseyin Paşa'nın huzuruna varıp el öptükten sonra Murtaza Paşa hediyeleri gidip arz edildi.

Dest bûs etmek/el öpmek: I, 7a.1 | I, 7a.18 | I, 7b.5 | I, 7b.8-9 | I, 7b.15-16 | I, 7b.21 | I, 7b.32 | I, 7b.33 | I, 7b.33 | I, 7b.34 | I, 7b.35 | I, 38a.9 | I, 41a.12-13 | I, 56b.35 | I, 102b.12 | I, 113a.2 | I, 113b.9 | I, 144a.36 | I, 145b.30 | I, 145b.31 | I, 147b.23 | I, 148b.28 | I, 149b.3 | I, 158a.4 | I, 184a.31-32 | I, 186a.18 | I, 186a.25 | I, 186a.26-27 | I, 186.30 | I, 186a.32 | II, 220b.24 | II, 220b.27 | II, 236a.24-25 | II, 241a.25-26 | II, 241b.28 | II, 241b.35 | II, 242a.2 | II, 242a.6 | II, 244b.31-32 | II, 259b.3 | II, 273b.15 | II, 273b.18 | II, 274b.22 | II, 282a.29 | I, 282a.30 | II, 297b.36 | II, 333b.19 | II, 352a.13 | II, 352a.19 | II, 354a.29 | II, 354b.5 | II, 358b.28 | II, 360.6 | II, 360a.8 | II, 364a.32 | II, 364b.4-5 | II, 364b.10 | II, 366a.36 | II, 367b.21 | II, 369b.12 | II, 372a.20 | II, 372a.33 | III, 11a.35 | III, 29b.29 | III, 95b.19 | III, 96a.1 | III, 96a.30 | III, 103a.27 | III, 106a.17 | III, 121b.29 | III, 129a.8 | III, 144a.6 | III, 175b.14 | III, 176a.25 | III, 176b.11 | III, 177a.31 | III, 177b.24 | III, 182a.11 | III, 184b.20 | III, 184b. 6 | III, 184b.33-34 | IV, 198b.5 | IV, 220b.13 | IV, 221a.34 | IV, 231b.24 | IV, 235b.3 | IV, 235b.23 | IV, 242a.26 | IV, 260b.5 | IV, 273a.32 | IV, 273b.36 | IV, 278b.26 | IV, 280b.1 | IV, 285a.29 | IV, 285b.10-11 | IV, 290a.23-24 | IV, 292b.35 | IV, 301b.8-9 | IV, 302a.12 | IV, 332a.6 | IV, 338a.32 | IV, 360a.10-11 | IV, 368b.25 | IV, 378b.27 | IV, 393a.20 | IV, 408a.18 | IV, 408b.20-21

*Huzûr-ı pâdişâhîde **zemîn-bûs** etdiğimde* (I, 70a.19)

Padişah huzurunda yer öptüğümde

*“...Biz dahi cân [u] baş ile edâ-yı hidmet etmeğe geldik, fermân pâdişâhımındır” deyü **zemîn-bûs ederler.*** (I, 195a.20-21)

“...Biz dahi can u baş ile hizmet etmeğe geldik, ferman padişahımındır” diye yer öperler.

*Ba‘dehû yüz elli akçe kadısı ve yeniçeri serdârı ve sipâh kethüdâyeri ve müftî ve nakîbü’l-eşrâfî ve sâ‘ir a‘yânı paşaya gelüp **zemîn-bûs etdiler.** (II, 290b.11-12)*

Daha sonra 150 akçe kadısı, yeniçeri serdârı, sipah kethüdayeri, müftüsü, nakibüleşrafi ve diğer ileri gelenleri paşaya gelip yer öptüler.

*Hakîr içeri girüp paşaya yakın vardıkda tîrkeş ve kılıcım taşılayup seke seke huzûruna varup **zemîn bûs edüp** mektûb-ı muhabbet-üslûbları destine verüp (II, 361b. 34-35)*

Hakir içeri girip paşaya yakın vardığınca okluk ve kılıcımı çıkarıp seke seke huzuruna varıp yer öperek dostluk üsluplu mektubu eline verip

*Yine **zemîn bûs eder** şekilli iltiyâm edüp Mahmûd Ağa’nın haymesinde sâkin olduk. (III, 29b.33-34)*

Yine yer öpecek şeklinde saygı gösterip Mahmud Ağa’nın çadırında konakladık.

*Hemân İpşir gelüp üç kerre **yer öpüp** bizim paşa ile beraber durdular. (III, 183a.11)*

Hemen İpşir gelip üç kere yer öpüp bizim paşa ile beraber durdular.

*Huzûr-ı pâdişâhiye gelüp **zemîn-bûs edüp** (IV, 209a.28-29)*

Padişah huzuruna gelip yer öpüp

*Ve şâh vezîrine bir at ve mektûblar gönderüp Alî Ağa’ya da hayr du‘â edüp {Alî Ağa} **zemîn-bûs edüp** gitdi. (IV, 285b.14)*

Ve şah vezirine bir at ve mektuplar gönderip Ali Ağa’ya da hayır dua etti, Ali Ağa da yer öpüp gitti.

Zemîn-bûs etmek/yer öpmek: I, 64b.36 | I, 65b.28 | I, 69a.3 | I, 69a.33 | I, 70a.19 | I, 80b.32 | I, 140b.14-15 | I, 152a.33 | I, 179a.1 | I, 186a.29 | I, 195a.20-21 | I, 216b.17 |

I, 216b.22 | I, 217b.5 | II, 269a.2 | II, 270a.1 | II, 273a.26-27 | II, 274a.30 | II, 276a.11 | II, 290b.11-12 | II, 333b.20 | II, 348a.8 | II, 350b.21 | II, 360a.2 | II, 360a.29 | II, 361b.34-35 | II, 365b.5 | III, 29b.33-34 | III, 29b.33 | III, 31a.8 | III, 96a.20 | III, 125b.29 | III, 173a.26 | III, 174a.25 | III, 177a.36 | III, 182b.36 | III, 183a.11 | IV, 209a.28-29 | IV, 222b.27 | IV, 230b.29 | IV, 230b.32 | IV, 231a.16 | IV, 231b.10 | IV, 232a.1 | IV, 232b.29 | IV, 259b.17 | IV, 265b.33 | IV, 271b.24 | IV, 271b.35 | IV, 273a.2 | IV, 273b.12-13 | IV, 279b.20 | IV, 280b.28 | IV, 285b.14 | IV, 332a.15 | IV, 393b.24

*“Hudâ’ya şükür kim ihsân etdi bize şu kürkü” deyüp **pâ-yı şerîfin bûs etdükde...***
(I, 70a.3)

“Allah’a şükür ki bağışladı bize şu kürkü” deyip mübarek ayağını öpünce...

*Hemân Şehzâde İbrâhîm, Ahmed Hân’ın ve Mahmûd Efendi’nin **pây-i pûşların bûs edince...*** (II, 274b.22-23)

Hemen Şehzâde İbrahim, Ahmed Han’ın ve Mahmud Efendi’nin ayakkabılarını öpünce...

*Şehzâde Mehmed ayağına düşüp **bûs-ı pâ-yı şerîf edüp** himmet ricâ eder.* (II, 282a.30-31)

Şehzâde Mehmed ayağına düşüp mübarek ayaklarını öpüp himmet rica eder.

*“Murtezâ Paşa efendimizin **ayağın öperim**, emânet olsun, benim efendimdir”*
deyüp (III, 93b.13)

“Murtaza Paşa efendimizin ayağını öperim, emanet olsun, benim efendimdir”
deyip

*“...Lütf eyle, pâdişâhın **ayağın öperim**. Hüsn-i terbiye ile hâlimizi i‘lâm eyle”*
deyüp (III, 104a.6)

“...Lütf eyle, padişahın ayağını öperim. Güzel bir şekilde halimizi arz eyle” deyip

Pây-ı şerifini/ pâ-y-ı pûşunu bûs etmek/ayağını öpmek: I, 70a.3 | II, 274b.22-23
| II, 282a.30-31 | II, 309a.28 | II, 309a.30 | II, 312b.11 | III, 93b.13 | III, 104a.6

*Levendâne cüst [ü] çâpüklük edüp seğırderek **pâ-yı tahtı bûs edüp...*** (I, 70a.21-22)

Levendce çabuk davranıp seğırderek tahtının eteklerini öpüp...

*Ba 'dehû Piyâle Paşa feth-i fütûh haberiyle **pây-ı taht-ı Süleymân Hân'ı bûs edüp*** (III, 125b.29)

Daha sonra Piyale Paşa fetih haberiyle Süleyman Han'ın pâ-y-ı tahtını öptü.

*Elkas Mirzâ nâm eşhâs gelüp **pây-ı serîr-i Süleymân Hân'ı bûs edüp** niçe Mısır hazînesi tefârûk hedâyâlar arz eder.* (IV, 320b.33-34)

Elkas Mirza adlı şahıs gelip Süleyman Han'ın tahtının ayaklarını öpüp nice Mısır hâzinesi değerli hediyeler arz eder.

Pâ-yı tahtı/serîri bûs etmek: I, 70a.21-22 | III, 125b.29 | IV, 320b.33-34

*Hakîr ibtidâ bu şehre dâhil oldukda bir mürtefi' yerde âsitânesine âdâb-ı ziyâret üzre varup **atebe-i süflîsin bûs edüp** es-selâmu aleyk ile kabr-i şerîfine dâhil olup* (II, 279b.25-26)

Hakir ilk defa bu şehre girdiğimde yüksek bir yerde kutlu türbesine ziyaret adabı üzere varıp kapısının eşiğini öperek esselâmualeyk ile kabrine girip

*Haseki ve Çavuş berk-i hazân-misâl dir dir ditreyüp **kapunun eşîğîn bûs edüp saff-ı na 'lde ayak üzre karâr etdiklerinde paşa eydür...*** (II, 347b.35)

Haseki ve Çavuş kuru yaprak gibi tir tir titreyip kapının eşiğini öperek hazır olda ayak üzere durduklarında paşa der ki...

Atebe-i süflisini/kapısının eşiğini öpmek: II, 279b.25-26 | II, 347b.35

“Safâ geldin yiğit, hoş geldin” dedikde yine **dâmen bûs edüp** “otur” dediler. (II, 361b.36)

“Safâ geldin yiğit, hoş geldin” dedi. Yine etek öptüm, “otur” dediler.

*Hakk cânım anın kapusunda ala deyü ağlayup cirmim afv edüp beni kapusuna ala deyü ricâ etdi deyü hakîr Murtezâ Paşa’nın **dâmenin bûs etdim.*** (III, 93b.35-36)

Hak canımı onun kapısında alsın diye ağlayıp, suçumu affedip beni kapısına alsın diye rica etti diye hakir Murtaza Paşa’nın eteğini öptüm.

*Hemân Ebussu‘ûd azîzin **dâmenin bûs etdükde** “Molla! Ber-hurdâr-ı dâreyn olasın...”* (III, 141b.24-25)

Hemen Ebussuud azizin eteğini öpünce “Molla! İki dünyada berhudar olasın...”

“Es-selâmu aleyk pâdişâhım!” deyüp du‘â ederek pâdişâhın **dâmenin bûs etdi.** (III, 182b.36-183a.1)

“Es-selâmu aleyk padişahım!” deyip dua ederek padişahın eteğini öptü.

*Seksen aded âdeme bir kise gurusı harcırâh verüp cümlesi paşanın **dâmenin bûs etdiklerinde*** (IV, 285a.19-20)

80 adet adama bir kese gurusı harcırah verip hepsi paşanın eteğini öptüklerinde

Dâmenin bûs etmek: II, 361b.36 | III, 141b.24-25 | III, 93b.35-36 | III, 183a.1 | IV, 285a.19-20

4.9.2.3. Ayağa Kalkmak/Ayakta Durmak Saygı Yerine Geçer

Kültürümüzde ayağa kalkmak, ayakta durmak bir saygı ifadesidir. Bu eylemin temelinde kişinin kendisini oturmak, yatmak gibi rahat bir konumdan alıkoyması yatar.

Ayrıca selamlaşılan, konuşulan kişi ile aynı göz hizasına ve konuma gelmiş oluruz. Böylece karşı tarafa ayağa kalkma veya ayakta durma zahmetine değer bir kişi olduğu mesajı verilmiş olur.

KAYNAK: Ayağa kalkma ve ayakta durma

HEDEF: Saygı

*Anı gördüm, câmi ‘ kapusundan bir nûr-ı mübîn berk urup câmi ‘ içi nûr iken nûrun alâ nûr olunca cümle Sahâbe-i kirâm [ve] ervâh-ı enbiyâ ve evliyâ **ayağ üzre hâzır durdular.** (I, 7a.19-21)*

Onu gördüm, cami kapısından açık bir nur şakıyıp cami içi nur iken nur üzere nur olunca bütün Sahâbe-i Kirâm, peygamberler ve evliyaların ruhları ayak üzere hazır durdular.

*Tatar askeri Yıldırım Hân’ın başına üşüp Timur huzûruna getirüp Timur **ayağa kalkup** ikisi bir seccâde üzre oturup bal ve yoğurd tenâvül edüp (I, 24a.23)*

Tatar askeri Yıldırım Han’ın başına üşüşüp Timur huzuruna getirirler. Timur ayağa kalkıp ikisi bir seccade üzere oturup bal ve yoğurt yediler.

*Yıldırım Hân’ın başına üşüp dest ber-kafa kayd-bend ile Timur-ı bî-nûr huzuruna getirüp Timur **ayağ üzre kalkup** ta ‘zîm edüp yanına oturdup (II, 234b.35-36)*

Yıldırım Han’ın başına üşüşüp elini ayağını bağlayarak nursuz Timur’un huzuruna götürdüler. Timur ayak üzere kalkıp tazim edip yanına oturarak

*Nâme-i kilî-i cevâhir-nisârda Hazret-i Risâletin ve Çâr-yâr-ı güzînin nâm-ı şerîfi kirâ’at olunca cümle huzzâr-ı meclis, hâs [u] âm **ayâğ üzre kalkup** nâm-ı Resûlullah’ı ta ‘zîm etdiler. (II, 297b.13)*

Cevher saçan mektupta Hazret-i Risâlet’in ve Çâr-yâr-ı Güzin’in (dört halife) mübârek isimleri okununca bütün mecliste bulunanlar, büyük küçük ayak üzere kalkıp Peygamberimizin ismini ta’zîm ettiler.

*İbrâhîm Kethüdâ'ya varup anınla paşaya vardığımızda paşa **ayağa kalkup***
“Evliyâ'm! Yol zahmetleri, hoş geldin...” (III, 34a.3-4)

İbrahim Kethüda'ya varıp onunla paşaya vardığımızda paşa ayağa kalkıp,
“Evliyam! Yol zahmetleri, hoş geldin...”

Yıldırım Hân huzûrına piyâde götürüp Yıldırım Hân'a ayağa kalkup ta'zîm edüp
(III, 74a.6)

Yıldırım Han'ı (Timur'un) huzuruna yaya getirdiklerinde (Timur) Yıldırım Han'a
ayağa kalkıp tazim ederek

*Sâhib-i salâbet âdem zâhir olunca cümle erbâb-ı dîvân **ayağa kalkdılar** ve ta'zîm*
etdiler. (IV, 299a.15-16)

Gösterişli adam belirince bütün divan erbabı ayağa kalktılar ve saygı gösterdiler.

*Cümle pîr ü cüvân **ayağa kalkup** şeyhe selâm verdiler. (IV, 312b.26-27)*

Bütün yaşlı ve gençler ayağa kalkıp şeyhe selâm verdiler.

Ayağa kalkmak/ayağ üzre durmak: I, 7a.19-21 | I, 24a.23 | II, 234b.35-36 | II,
297b.13 | II, 338b.4 | III, 34a.3-4 | III, 74a.6 | III, 175b.34 | III, 182b.18 | IV, 299a.15-16 |
IV, 312b.26-27

4.10. SEVGİ

Sevgi doğuştan var olan temel duygulardan biridir. İhtiyaç duyma, beğenme, takdir etme duygularının bir bütünüdür. Kişi ortak zaman geçirdiği, özel deneyimler yaşadığı, fiziksel veya psikolojik olarak çekici bulduğu, iyi bir iletişim kurduğu ve güven duyduğu kişiye karşı sevgi duyabilir. Gülümsemek, heyecanlı ve enerjik hissetmek gibi çeşitli mutluluk tepkileri sevgiyi ifade eden bazı durumlardır. Seven kişi tipik olarak sevgi nesnesini görmek ve onun yanında olmak, sarılmak, öpmek, kucaklamak ve sevgisini sözel olarak iletme ister. Sevgi duyan kişi tıpkı mutlu insan gibi, olayların sadece olumlu

yönlerini görmeye eğilimlidir, kendine güvenir ve yenilmez hisseder. Aynı zamanda sevilen kişinin yanındayken (ya da onun hakkında düşünürken) kendini sıcak, güvende ve emniyette hisseder (Shaver ve diğerleri, 1987 s. 1079).

Duygular üzerine yapılan metafor çalışmalarında daha ziyade aşk duygusu üzerinde yoğunlaşıldığı görülür. Aşk ise sevginin türlerinden biridir (Tarhan, 2010, s. 66). Bu nedenle aşk metaforları üzerine yapılan çalışmalar sevgi metaforları hakkında da fikir vermektedir. Lakoff ve Johnson (1980) aşk metaforlarında “yolculuk, fiziksel bir güç, hastalık, büyü, delilik, savaş, ortak sanat çalışması” kaynak alanlarının kullanıldığını Kövecses, (1986; 2000) “besin, yolculuk, birlik, yakınlık, bir bağ, bir kap içindeki akışkan, ateş, ekonomik bir değişim, doğal bir güç, fiziksel bir güç, rakip, esir hayvan, savaş, spor/oyun, hastalık, büyü, delilik, sosyal bir üstünlük, kendinden geçme, iştah açıcı bir yemek, küçük bir çocuk, ilah, değerli bir nesne” kaynaklarının kullanıldığını tespit etmiştir. Gemici’nin Garipname’deki aşk metaforlarını incelediği yüksek lisans tezi (2021) Türkçedeki aşk metaforlarının incelenmesi bakımından önemli bir çalışmadır. Bu çalışmada “canlı bir organizma (insan/hayvan), nesne, din/ideoloji, ateş, yol, meta, doğal bir güç, fiziksel bir güç, kap, organ, bina, delilik, besin, gıda, can, ileride olma, mekânsız mekânda olma, ışık, aşağıda olma, söz, yara, ip/bağ, suret” kaynak alanları tespit edilmiştir.

Aşk yoğunluklu, kuvvetli ve derin bir sevgi biçimi olarak diğer sevgi türleri (annenin çocuğuna olan sevgisi, arkadaşına olan sevgi, doğa sevgisi vs.) ile ortak metaforlara sahiptir. Örneğin “onunla yollarımızı ayırdık” cümlesi arkadaşlık ilişkisi içerisinde de bir romantik ilişki içerisinde de kullanılabilir. Dolayısıyla “yolculuk” metaforunun hem sevgi hem aşk için geçerli olduğu söylenebilir. Benzer şekilde sevgi duygusunu ifade eden “çocuklar hemen kaynaştılar” (birlik), “en yakın arkadaşım”, “kendimi ona çok yakın hissediyorum” (yakınlık), “aramızda güçlü bir bağ var” (bağ), “bana çok soğuk/sıcak davranıyor (ateş/sıcaklık), “o benim için değerlidir” (değerli bir nesne) gibi örneklerde de görüleceği üzere sevgi ve aşk duygusu ortak bazı metaforlara sahiptir.

4.10.1. Sevgi Duygusunda Yapısal Metaforlar

4.10.1.1. Sevgi Sıcaklıktır

Olumlu duygular genellikle sıcak olarak görülür. Fakat sevginin sıcak olarak algılanmasını “bir aradalık hipotezi” adı verilen başka bir temele daha dayandırabiliriz. Mutluluk metaforlarında da bahsedildiği üzere çocukken anne kucağında edinilen sıcaklık duyu motor tecrübesi ile sevgi öznel tecrübesinin bir arada yaşanması bu iki kavram arasında bir birleşmeye ve beyinde bir sinirsel bağlantı meydana gelmesine sebebiyet verir. Bebeklik döneminden sonra “sıcak” ve “sevgi” iki ayrı kavram olarak öğrenilse de zihinde birleşen tecrübeler sevginin sıcak olarak algılanmasına ve bu şekilde dile yansımaya neden olur (Lakoff ve Johnson, 1980, s. 317). Günümüz Türkçesinde bu algıyı yansıtan “sıcak bir insan”, “buz gibi kadın”, “bana çok sıcak/soğuk davranıyor”, “ondan soğudum” gibi ifadeler kullanılır. Aşağıdaki örneklerde sevginin azalması “soğukluk” anlamına gelen *burûdet* kelimesi ile aktarılmıştır. Sevgi sıcaklık, sevginin azalması/yokluğu soğukluktur.

Aşağıdaki örneklerde sevginin azalması “soğukluk” anlamına gelen *burûdet* kelimesi ile aktarılmıştır. Sevgi sıcaklık, sevginin azalması/yokluğu soğukluktur.

KAYNAK: Soğukluk

HEDEF: Sevginin azalması

*Kaçan kim er ve avret hânelerinde birbirleriyle cidâl edüp **bürûdet üzre olduklarında** ya er kişi, ya zen kişi ol amûdu dirâgûş etdükde elbette ol gece mâbeynlerine mahabbet çivisi girüp... (I, 16b-28)*

Ne zaman ki er ve avrat evlerinde birbirleriyle kavga edip soğuduklarında er kişi veya avrat kişi o sütunu kucakladığında elbette o gece aralarına sevgi çivisi girip...

Çivi metaforu ile manevi yakınlık birliktelik ifade edilir. Bu ifade SEVGİ YAKINLIKTIR metaforunu barındırır.

*İpşir Paşa ile efendimiz mâbeynine ibtidâ **bürûdet** bundan hâsıl oldu. (III, 174b.4-5)*

İpşir Paşa ile efendimiz arasında ilk defa soğukluk bundan meydana geldi.

*Musul pâdişâhı Âzerbaycân'da Ahlat pâdişâhıyla mâbeynlerine **bürûdet** hâsıl olup... (IV, 399a.22)*

Musul padişahı Azerbaycan'da Ahlat padişahıyla aralarında soğukluk meydana gelip...

Burûdet hasıl olması: I, 16b-28 | III, 174b.4-5 | IV, 399a.22

4.10.2. Sevgi Duygusunda Kapsayıcı Metaforlar

4.10.2.1. Kalp/Ciğer Sevginin Kabıdır

Kalp, duyguların oluştuğu ve durduğu bir merkez veya kap olarak algılanır. Birine veya bir şeye karşı duyulan sevginin kalpte oluştuğu ve durduğu düşünülür. Bu düşünce günümüz Türkçesinde “kalbinde sevgi beslemek”, “kalbinde sevgi taşımak” gibi ifadelere yansımıştır.

Kalp sevginin mekânı olduğu için bazen sevgi ile birebir aynı kavram gibi algılanmış ve sevgi duygusunun yerine kullanılmıştır: “Kalbinden söküp atmak”, “kalbinde yaşamak”, “kalbi biri için atmak” vs.

Sevgi kalpte/ciğerde meydana geldiği ve yer aldığı için sevilen kişi de kalbin ve ciğerin bir parçası olarak algılanmıştır:

KAYNAK: Kap olarak kalp

HEDEF: Sevgi

*Üçbin aded ma'sûmların üç bin aded babaları ve üç bin aded anaları ki herbiri **ciğer-pârelerinden** ayrılıyor (I, 13a-24-25)*

Üç bin masumun üç bin adet babaları ve üç bin adet anaları ki her biri ciğer-pârelerinden ayrılıyor.

*Bu dahi Süleymân Hân'ın binâsıdır kim **ciğer-kûşesi** olan şehzâde-i ciivân-bahtı Şehzâd Mehmed'e gâyet mahabbet edüp cümle seferlerde bir ân yanlarından münfek olmazdı. (I, 46b. 11-13)*

Süleyman Han'ın yapısıdır ki ciğer-köşesi olan bahtlı genç şehzâdesi Şehzâde Mehmed'i çok sevdiğinden bütün seferlerde bir an yanlarından ayırmazdı.

*Dâr-ı dünyâda iki **ciğer-kûşe** kızlarımâ tâli '-i kur'a düşüp (II, 266a.29-30)*
Dünyâda iki ciğerköşem kızlarımâ şans çekilişi düştü.

*Hazînedârın kırk gulâmı ve paşanın **ciğer-kûşesi** beğ efendinin kırk güzîde gulâmları başka idi. (II, 362b.16-17)*

Hazinedarın kırk kölesi ve paşanın ciğer köşesi bey efendinin kırk seçkin köleleri başka idi.

*Bu şehrin **ciğer köşeleri** gâyet necîb ü reşîd ü tîz-fehm olduklarından hâfız-ı Kur'an'ı ve huffâz-ı kitâb-ı Muhammediyesi gâyet çokdur (III, 64b.5-6)*

Bu şehrin ciğer-köşeleri gayet zeki, yetkin ve tez kavrayışlı olduklarından Kur'an hafızı ve Muhammediye kitabı okuyanları gayet çoktur.

Her sene ıyd-i şerîfde her ciğer-kûşe tâlib-i ilm nâresîde sabîye birer kat libâs u surre ve atıyye cânib-i vakfdan tasadduk olunur. (III, 157b.29-30)

Her sene bayramlarda her ciğer köşesi ilim öğrenmek isteyen yetişmemiş çocuğa birer kat elbise, çanta ve harçlık vakıf tarafından verilir.

*Bu hod henüz yedi aylık bir **ciğerpâredir**. (III, 184a.15)*

Bu da henüz yedi aylık bir ciğerparedir.

*Hazret-i Fâtıma'nın İmâm Hasan ve İmâm Hüseyin **ciğer köşeleridir**. (IV, 349b.3)*

Hazret-i Fâtıma'nın İmâm Hasan ve İmâm Hüseyin ciğer köşeleridir.

“*Ey nûr-ı hûn-ı ciğerkûşem İmâm Hüseyin, sen de bu hâk-i Irâk’ın Deşt-i Kerbelâ’sında vatan edin*” (IV, 355a.2)

Ey ciğer-köşem, göz nurum İmam Hüseyin, sen de bu Irak ülkesinin Deşt-i Kerbelâ’sında vatan edin.

Ciğer-pâre/ciğer-kûşe: I, 13a-24-25 | I, 46b.11-13 | I, 71a.1 | I, 98b.31 | I, 99b.36 | I, 105b.16 | I, 127b.12 | II, 252a.14 | II, 266a.29-30 | II, 273b.17 | II, 275b.30 | II, 283a.32 | II, 362b.16-17 | II, 362b.29 | II, 368b.27 | II, 370b.10 | III, 11a.24 | III, 15b.33 | III, 24a.8-9 | III, 64b.5-6 | III, 83a.15 | III, 129a.16 | III, 157b.29-30 | III, 166b.9 | III, 184a.5 | III, 184a.7 | III, 184a.13 | III, 184a.13 | III, 184a.15 | III, 184a.17 | IV, 194a.25 | IV, 201b.22 | IV, 221a.31 | IV, 225a.19 | IV, 230b.6 | IV, 235a.14 | IV, 235b.8 | IV, 235b.19 | IV, 236b.6 | IV, 250a.16 | IV, 250a.23 | IV, 256b.36 | IV, 259a.3 | IV, 283b.5 | IV, 287b.10 | IV, 302b.14 | IV, 303a.28 | IV, 306b.6 | IV, 307a.28 | IV, 309b.36 | IV, 345b.7 | IV, 349b.3 | IV, 351a.11 | IV, 351a.13 | IV, 355a.2 | IV, 383a.10 | IV, 384a.1 | IV, 384a.4

Aşağıdaki örneklerde derununda muhabbet olmasından bahsedilir. Derûn ifadesi, “iç, yürek, kalp” gibi anlamlara gelir. Bu ifadeler ile sevginin kalpte meydana geldiği ve orada durduğu, dolayısıyla kalbin sevginin kabı olarak algılandığı anlaşılmaktadır.

Ammâ bu teslîm dâğını yakan terk-i tecrîd olup derûnunda mahabbet-i Hudâ’dan gayrı bir ârzû olmamak gerek. (I, 150b.5-6)

Ancak bu teslim dâğını yakan (kişinin) her şeyi terk edip içinde Allah sevgisinden başka bir arzu olmaması gerekir.

Ve sıhhat buldukça hekîme derûn-ı dilimden muhabbet edüp ihsânlar etsem gerekdir (III, 145a.1-2)

Sıhhat buldukça hekime gönülden sevgi gösterip bağışlarda bulunsam gerektir.

*“Hakkâ Evliyâm, sen de er oğlu ersin ve hakkâ ki pâk seyyâh-ı âlemsin kim böyle bir rû'yâ-yı sâliha gördün!” deyü hakîre dahi du‘â ve senâlar edüp **derûnî muhabbet** etdiler. (III, 145a.11-12)*

“Gerçekten Evliyâm, sen de er oğlu ersin ve gerçekten de pâk âlem seyyahısın ki böyle bir salih rüya gördün!” diye dualar ettiler ve içten muhabbet ettiler.

Derununda muhabbet olmak vb.: I, 150b. 5-6 | III, 145a.1-2 | III, 145a.11-121

Sevgiyi kalpte meydana gelen ve orada bulunan bir duygu gibi algıladığımız için sevilen kişiyi de kalbin içinde duruyormuş gibi algılarız. Sevdiklerimizi kalbimize alır, sevmediklerimizi ise kalbimizden atarız. Bazen sevdiğimiz kişi kalbimizle o kadar bütünleşir ki veya kalbimizde o kadar büyük yer kaplar ki onu kalbimizin bizzat kendisi olarak algılar ve bu şekilde ifade ederiz: “Canım”, “canımın içi”, “cancağızım” gibi. Buradaki “can” ifadesi ile “insanın duygularını taşıyan iç âlemi, gönül, iç, yürek” (Kubbealtı Lugatı, t.y.) gibi anlamlar kastedilmektedir.

*“**Cânım** Usta Alî neye geldin?” (I, 78b.18-19)*

“Canım Usta Ali ne için geldin?”

*“Râhat-ı cândır, bedene kandır, benî âdemi kandırır, **cânım** hoşâb” (I, 171b.35-36)*

“Canın rahatlığıdır, bedene kandır (kan yapar), ademoğlunun susuzluğunu giderir, canım hoşaf”

*“Ve aleyküm selâm! Hâmid Efendi Medresesi’nde Şeyh-zâde hakîrin şerîki karındaşım, **cânım**” deyüp ayâğ üzre kalkup hakîrin elin eline alup öpüşüp kucaştık. (II, 370a.25-26)*

“Ve aleyküm selâm! Hamid Efendi Medresesi’nde Şeyhzâde hakirin ortağı karındaşım, canım” deyip ayak üzere kalkarak hakirin elini eline alıp öpüşüp kucaklaştık.

“Sultânım, yâr-ı kadîmim, ömrüm, cânım, şerîkim ve çelebim Şeyhzâde azîzimsin” dedim. (II, 370a.27)

“Sultanım, kadim dostum, ömrüm, canım, yoldaşım ve efendim Şeyhzade azizimsin” dedim.

“Cânım! Hânım. Ve Melek Ahmed be cânânım!” (IV, 231a.25-26)

“Canım! Hânım. Ve Melek Ahmed be cananım!”

“Ey cânım kızımızdan bize bu hedâyâlar gelmek ne lâzım idi...” (IV, 278a.34)

“(Ey) canım kızımızın bize bu hediyeleri göndermesine ne gerek vardı...”

Cânım: I, 78b.18-19 | I, 171b.35-36 | I, 172a.17 | I, 172b.1 | I, 173b.30 | I, 211a.28 | II, 343b.35 | II, 346a.26 | II, 355a.20 | II, 364a.25 | II, 370a.25-26 | II, 370a.27 | II, 370b.31 | II, 374b.8 | III, 13b.35 | III, 31b.3 | III, 33b.23 | III, 52a.34 | III, 52b.12 | IV, 214b.8 | IV, 214b.12 | IV, 221b.12 | IV, 231a.25 | IV, 232b.1 | IV, 235b.24 | IV, 242b.32 | IV, 261a.7 | IV, 231a.25-26 | IV, 278a.34 | IV, 281b.29 | IV, 290a.5 | IV, 292b.11 | IV, 293a.8 | IV, 296a.34 | IV, 299a.31 | IV, 302b.18 | IV, 396a.4

Aşağıdaki ifadede sevilen kişi “can ile beraber olan” şeklinde çevrilebilecek *cân-berâber* ifadesi ile aktarılmıştır. Nitekim sevgi gönülde yer aldığı için gönülle beraber olan, sevgiyle de beraberdir. Sevilen kişi sevginin mekânı olan kalbin içindedir.

Ahmed Hân’ın şehzâ-deleri henüz sağîr olmağile bürâder-i cân-berâberi Sultân Mustafâ pâdişâh oldu. (I, 61a.12-13)

Ahmed Han'ın şehzâdeleri henüz küçük olduğundan kardeşi Sultan Mustafa padişah oldu.

“*Ey birâder-i cân-berâberim* Evliyâ-yı mâ...” (II, 220b.30-31)

“Ey can dostum kardeşim Evliyâm!...”

“*Ey birâder-i cân-berâber-i mâ! Gör ki benim nûr-ı dîdem ve sîrûr-ı sînem...*” (II, 301b.15-16)

“Ey benim canberaber kardeşim! Gör ki benim göz nurum ve gönül sürürüm...”

Evvelâ yâr-ı gâr-ı cân-beraberimiz olan merhûm ve mağfûrun leh Fehîm Çelebi... (III, 9b.27)

Evvela can dostumuz, sırdaşımız olan merhum Fehim Çelebi

Bayrâm-ı Acemî hazretlerinin nûr-ı dîde ve ciğer-kûşesi ve Defterdâr Dervîş Çelebi'nin birâder-i cân-beraberi kîhteridir (III, 129a.16-17)

Bayram-ı Acemî hazretlerinin göz nuru ve ciğer köşesi, Defterdar Dervîş Çelebi'nin canının parçası küçük kardeşidir.

“*Ey bürâder-i cân-berâberim* ve cân-ı azîzimden azîz ahî-yi e‘azzim...” (IV, 292a.33-34)

Ey canımın parçası kardeşim ve aziz canımdan aziz kardeşim

“*Ömrüm! Sen benim birâder-i cân-berâberimsen.*” (IV, 299a.5)

“Ömrüm! Sen benim canımla bir tuttuğum kardeşimsin.”

Can-berâber (جان برابر) birl. sıf. (Fars. berâber ile) “Canım kadar sevdiğim, canımla bir tuttuğum” anlamında birâder, hemşîre, şerik vb. sözlerle kullanılır (Kubbealtı Lugatı, t.y.).

Cân-berâber: I, 46b.32 | I, 61a.12-13 | II, 220b.30-31 | II, 256b.15 | II, 256b.28 | II, 301b.15-16 | II, 256b.28 | II, 365a.33 | III, 9b.27 | III, 74.20 | III, 129a.17 | III, 130a.12 | III, 129a.16-17 | III, 145b.33 | III, 168a.30 | III, 173a.3 | III, 179b.28 | III, 180a.14 | III, 182a.2 | IV, 225b.7 | IV, 231a.21 | IV, 273b.35 | IV, 292a.34 | IV, 299a.5 | IV, 302b.25 | IV, 312a.21 | IV, 332a.16 | IV, 351a.27

Aşağıdaki örnekte “kalpleri yapmak” anlamındaki *kulûb yapmak* ifadesi geçer. Bu deyim, “kalpleri, gönülleri kazanmak” (Dankoff, 2004, s. 185), “tatlı sözle, iyilik yaparak sevgi kazanmak” (Aksoy ve Dilçin, 2009, s. 1512) gibi anlamlara gelir. Buradan bir insanın sevgisini kazanmak için kalbini kazanmak gerektiği, dolayısıyla sevginin mekanının kalp olduğu algısı çıkarılabilir. Ayrıca “kalp yapmak” ifadesi kalbin sevgileri barındıran bir bina gibi algılandığı da gösterir. Bu bina sağlam oldukça sevgi de içinde sağlam durur. Bir insanın kalbinde yer edinmek ve sevgisini kazanmak için onun kalbini yapmak, bina etmek gerekir. Dolayısıyla “gönül yıkmak” deyimini de o insanın kalbindeki sevgiyi zedelemeye işaret eder.

*Ve herkes ile hüsn-i ülfet edüp **kulûb yap*** (III, 179b.31-32)

Ve herkes ile güzel bir yakınlık kurup kalpleri yap (kazan).

Kulûb yapmak: III, 179b.31-32

Aşağıdaki örneklerde insanların sevdiği kişi “kalplerin sevgilisi” anlamına gelen *mahbûbu’l-kulûb* ifadesi ile aktarılmıştır. Bu ifadede sevgi duygusunu deneyimleyen kalp organıdır. Dolayısıyla kalbin sevgiyi üreten bir organ olarak görüldüğü ve sevginin kalpte oluşan ve orada bulunan bir duygu olarak algılandığı anlaşılır.

*Sultân-ı melâmiyyûn ve büdelâ-yı mecâzibûn **mahbûbu’l-kulûb-ı benî âdem*** (I, 115a.7-8)

Ama Melâmîlerin sultanı, meczupların seçkini, insanların (gönüllerinin) sevgilisi...

*Ve henü[z] sakal salup bir **mahbûbu'l-kulûb** olmuş idi. (II, 372b.23-24)*

Yeni sakal bırakmış, gönüllerin sevgilisi olmuştu.

*Cümle şehir halkı Halîl-sıfat **mahbûbu'l-kulûb** mü'min u muvahhid ve ehl-i sünnet ve'l-cemâ'at müttakî âdemlerdir. (III, 57a.21)*

Bütün şehir halkı Halil sıfatlı gönüllerin sevgilisi mümin, muvahhit ve ehl-i sünnet ve'l-cemaat dindar adamlardır.

Mahbûbu'l-kulûb: I, 115a.7-8 | II, 307b.23 | II, 336b.5 | II, 372b.23-24 | III, 57a.21 | III, 162b.6 | III, 165b.32 | III, 175a.24-25

4.10.2.2. Göz Sevginin Kabıdır

Yüz ve göz bir duyguyu en belirgin şekilde ifade eden ve karşı tarafa yansıtan organlardır. Bu sebeple göz duyguların olduğu, yer aldığı bir kap gibi tahayyül edilmiştir. Günümüz Türkçesinde kullanılan “göz bebeği”, “gözden düşmek”, “göze girmek” gibi ifadeler sevgi duygusunun ve sevilen kişinin gözde yer aldığını anlatır. Aşağıda yer alan “iki gözüm”, “gözüm” ifadelerinde göz, sevilen kişinin sevgisi ile o kadar doludur ki göz ve sevilen kişi artık bir ve aynı olmuştur. Göz nuru anlamına gelen “Nur-ı dide” ifadesinde ise sevilen kişi göz kabının içindedir fakat onun nuru olarak tahayyül edilmiştir. Gemici “gözüm nuru” ifadesini AŞK GÖZDE BİR IŞIKTIR/NURDUR metaforu kapsamında değerlendirir. Bu metaforu ise AŞK IŞIKTIR metaforuna dayandırır (2021, s. 110).

KAYNAK: Kap olarak göz

HEDEF: Sevgi

*“Vay oğul vay cânımdan sevgülüm vay **iki gözlerim** vay (---)” deyü feryâdları... (I, 13a.28-29)*

“Vay oğul vay canımdan (çok) sevdiğim vay iki gözlerim vay (...)” diye feryatları...

*Yürü ileri **gözüm**, kalma geri* (II, 241b.2)

Yürü ileri gözüm, kalma geri

*Gel **gözümün nûr**!* (II, 301b.29-30)

Gel gözümün nuru!

*Gör ki benim **nûr-ı dîdem** ve sürûr-ı sînem çığı çığı mirza şâhım sana ber-ayak durup bir ayak çakır-ı nâb verir* (II, 301b. 15-16)

Gör ki benim göz nurum ve gönül sürürüm, çığı çığı mirza şahım sana bir ayak durup bir ayak saf çakır verir.

*Der-medh-i mekteb-i tıflân-ı ebcedhân: Cümle (---) aded mekteb-i **nûr-ı dîde-i püserândır**.* (III, 64b.5)

Ebced okuyan çocuk mekteplerinin anlatılması: Tamamı (---) adet göz nuru çocuk mektepleridir.

*Bayrâm-ı Acemî hazretlerinin **nûr-ı dîde** ve ciğer-küşesi ve Defterdâr Dervîş Çelebi'nin birâder-i cân-beraberi kîhteridir* (III, 129a.16-17)

Bayram-ı Acemî hazretlerinin göz nuru ve ciğer köşesi, Defterdar Derviş Çelebi'nin canının parçası küçük kardeşidir.

*Zîrâ ciğer-küşe-i Aliyy-i Vefâ'dır ve **nûr-ı çeşm-i Fâtımatü'z-Zehrâ**'dır.* (IV, 351a.11-12)

Zira Hazret-i Ali'nin ciğer-köşesi ve Fâtımatü'z-Zehrâ'nın göz nurudur.

*“Ey **gözüm** biz bu Murtezâ Paşa karındaşıdır bilmezdik...”* (IV, 298a.13)

Ey gözüm biz bu(nun) Murteza Paşa'nın kardeşi olduğunu bilmiyorduk.

Göz, göz nuru, nur-ı dîde vb.: I, 13a.28-29 | II, 241b.2 | II, 301b.15-16 | II, 301b.29-30 | III, 24a.8 | III, 30a.13 | III, 64b.5 | III, 129a.16-17 | IV, 228b.36 | IV, 238a.15 | IV, 298a.13 | IV, 309b.36 | IV, 351a.12 | IV, 351a.13

4.10.3. Sevgi Duygusunda Metonimiler

4.10.3.1. Okşamak Sevgi Yerine Geçer

Sevgi duygusunun davranışsal tepkilerinden biri de fiziksel temastır. Sarılmak, el ele tutuşmak, okşamak gibi davranışlar sevgiyi yansıtan davranışlardır. Aşağıdaki örneklerde bir babanın sevgi ifadesi olarak anne karnındaki bebeği okşamasından söz edilir.

KAYNAK: Okşamak

HEDEF: Sevgi

*“Bire benim şâ‘ir ü mâhir ve âlim ü fâzıl u kâmil oğlum” deyü vâlideleri rahminde iken **yiüyüşüp ohşarmış**. (I, 98b.24-26)*

“Bre benim şair ve becerikli ve âlim ve fâzıl ve kâmil oğlum” diye annesi karnında iken yiyişip okşarmış.

*Ammâ bunlar dahi rahm-i mâderde iken vâlideleri karnına pederleri urup “Bre benim zî-akl Aristo-yı zû-fünûn ve şâ‘ir ü mâhir ve musannif ü mü’ellif oğlum” deyü vâlidî, vâlidesinin batnın **ohşarmış**. (II, 368b.21-23)*

Ama bunlar da ana karnında iken annelerinin karnına babaları vurup; “Bre benim akıllı, bilgili Aristo, şair, becerikli, çalışkan ve yazar oğlum” diye babası, annesinin karnını okşarmış.

Ohşamak: I, 98b.24-26 | II, 368b.21-23

4.10.3.2. Sarılmak Sevgi Yerine Geçer

Chapman, insanların sevgiyi ifade etmede beş temel eğilimden birinin fiziksel temas olduğunu ifade eder (1992). Sarılmak, öpmek, el ele tutuşmak gibi fiziksel yakınlıklar sevgiyi ileten en güçlü kanallardır.

KAYNAK: Sarılmak

HEDEF: Sevgi

*Ba 'zı cânlar mahbûbları ile mezkûr nehre girüp şinâverlik edüp birbirlerin bî-bâk **dirâğûş ederler** bir nehr-i mahabbetdir. (I, 145b.36- 146a.1)*

Bazı canlar sevgilileri ile bu nehre girip yüzerek birbirlerini çekinmeden sararlar, böyle bir sevgi nehridir.

*Dervîş Sünnetî ile yine öpüşüp koç-kucağ ve birbirlerin **derâğûş edüp** künc-i bucağda bir çağ dahi sohbet-i hâssa meşğûl oldular. (III, 175b.35-176a.1)*

Dervîş Sünneti ile yine öpüşüp kucaklaştı, birbirlerine sarılıp bir köşe bucakta bir çağ daha has sohbe başladı.

*Birbirlerin **derâğûş ederek** öpüşerek görüşerek hayli musâhabetden sonra (IV, 221a.21-22)*

Birbirlerine sarılıp öpüşerek görüşerek hayli sohbetten sonra

*Yine hân ile birbirimizi **dirâğûş edüp** hân sağ tarafına bu hakîri sol tarafına Murtezâ Paşa ağasın alup meydân-ı muhabbete destehânlar ve peşkîr ü makrameler geldi (IV, 290b.16-17)*

Yine han ile birbirimizi kucaklayıp han sağ tarafına bu hakiri, sol tarafına Murtaza Paşa ağasım alıp muhabbet meydanına sofra örtüleri, peşkirler ve makrameler geldi.

Dirâğûş/derâğûş etmek: I, 145b.36-146a.1 | III, 175b.35-176a.1 | IV, 221a.21-22 | IV, 290b.16-17

*Selîm, Süleymân'ı **bağrına basup** (I, 140b.15-16)*

Selim, Süleyman'ı bağrına basıp

*Pederi hamd [ü] senâ edüp ciğer-kûşesin **bağrına basup** hânesinde terbiye eder.*
(I, 127b.12-13)

Babası hamd ü sena edip ciğer köşesini bağrına basıp evinde terbiye eder.

*Seydî Ahmed Paşa'ya otak kapusuna dek piyâde istikbâle çıkup **birbirini bağrına basup** Bâkî Paşa'yı soluna, Seydî Paşa'yı sağ cânibine alup meks etdiler. (II, 333a.34-36)*

Seydî Ahmed Paşa'yı otak kapısına dek yaya olarak karşılamaya çıktı. Birbirlerini bağrına basıp Baki Paşa'yı soluna, Seydî Paşa'yı sağ tarafına alıp durdular.

*Dervîş Mehmed Paşa ile bizim Melek Paşa birbirlerin **bağrına basup** (III, 172a. 22)*

Derviş Mehmed Paşa ile bizim Melek Paşa birbirlerini bağrına bastı.

*Birâderleri Ken'ân eline gidince İbnyâmin'i âlet-i mülâhaza-i kânûn hapisten ıtlâk edüp **bağrına basup** taht üzre beraber karâr ederlerdi. (III, 36b.32-33)*

Kardeşleri Kenan eline gidince Bünyamin'i usul gereği hapisten çıkarıp bağrına basıp taht üzere beraber oturdular.

*Murtezâ Paşa ayağa kalkup bürâder-i mihter-i cân-berâberin **bâğrına basup** eynindeki semmûr kürki karındaşına giydirüp (IV, 332a.16-17)*

Murtaza Paşa ayağa kalkıp büyük kardeşini bağrına basıp sırtındaki samur kürkü kardeşine giydirdi.

Bağrına basup: I, 140b.15-16 | I, 127b.12-13 | I, 140b.16 | II, 333a.34-36 | II, 360a.2 | III, 36b.32-33 | III, 93a.16 | III, 172a. 22 | III, 177a.26 | IV, 235b.24 | IV, 332a.16-17

*Bir cüvân ve bir mahbûbe-i zamân birbirleri ile sîne-ber-sîne **kucuşup** dururlardı.*
(I, 16b.28)

Bir genç ve bir güzel birbirleriyle göğüs göğse sarılıp dururlardı.

*Âşık [u] ma‘şûk birbirlerin bilâ vâsıta **kuc-kucağ olup** dirâgûş ederler.* (I, 143b.22)

Âşık ve mâşuk birbirlerini aracısız kucak kucağa olup sarılırlar.

*Bu ılıcalarda herkes dilberânıyla sîne-ber-sîne **koç-kocâğ olup** bir bucağa gitmek tâze çağlıktır.* (II, 228a.3-4)

Bu ılıcalarda herkes dilberleriyle sine sineye kucak kucağa olup bir bucağa gitmek taze çağlıktır.

*“Ve aleyküm selâm! Hâmid Efendi Medresesi’nde Şeyh-zâde hakîrin şerîki karındaşım, cânım” deyüp ayâğ üzre kalkup hakîrin elin eline alup öpüşüp **kucaştık.*** (II, 370a.25-26)

“Ve aleyküm selâm! Hamid Efendi Medresesi’nde Şeyhzâde hakirin ortağı karındaşım, canım.” deyip ayak üzere kalkarak hakirin elini eline alıp öpüşüp kucaklaştık.

*Dervîş Sünneti ile yine öpüşüp **koç-kucağ** ve birbirlerin derâgûş edüp künc-i bucağda bir çağ dahi sohbet-i hâssa meşğûl oldular.* (III, 175b.35-36, 176a.1)

Derviş Sünneti ile yine öpüşüp kucaklaştı, birbirlerine sarılıp bir köşe bucakta bir çağ daha has sohbe başladılar.

“Hay kapu yoldaşım ve karındaşım cânım.” deyü öpüşüp **kocuşup** hâl u hâtır sorup (IV, 281b.28-29)

“Hay kapu yoldaşım ve karındaşım canım.” diye öpüşüp kucaklaşıp hâl hatır sorup

Kucuşmak/ kuc-kucağ olmak vb.: I, 16b.28 | I, 143b.22 | II, 228a.3-4 | II, 370a.25-26 | III, 140a.18 | III, 140a.22 | III, 172b.35 | III, 175b.36 | IV, 245b.2 | IV, 281b.28-29 | IV, 381a.2

4.10.3.3. Öpmek Sevgi Yerine Geçer

Öpmek sevgi duygusunu yansıtan davranışsal tepkilerinden bir diğeridir.

KAYNAK: Öpmek

HEDEF: Sevgi

*Râhib sûreti müslime buluşup, görüşüp, **öpüşüp** niçe hüsn-i tedbîr meşveretleri ederler.* (I, 136b.)

Rahip şeklindeki Müslümanla buluşup, görüşüp, öpüşüp nice güzel tedbirler alırlar ve görüşmeler yaparlar.

*Andan birbirimizle vedâlaşup **öpüşüp** görüşüp...* (II, 307a.5)

Sonra birbirimizle vedalaşıp öpüşüp görüşüp...

*Yüzlerine gülerek **yanakların öperek** eyitdim* (II, 352a.13)

Yüzlerine gülerek yanaklarını öperek dedim

***Öpüşüp** hâl hâtır soruşduk.* (II, 353b.35)

Öpüşüp hâl hatır soruştuk.

*Bir semmûr kürk ve iki kîse altun Siyâvuş Paşa bizim paşaya verüp birbirleriyle **öpüşüp** vedâlaşup...* (III, 104a.32-33)

Bir semmur kürk ve iki kese altın Siyavuş Paşa bizim paşaya verip birbirleriyle öpüşüp vedalaşıp...

*Eş-Şeyh Kâsımpaşa Tekkesi Şeyhi Abdî Dede ile cümle görüşüp **öpüşüp** bilirler.*
(III, 159b.8-9)

Eş-Şeyh Kâsımpaşa Tekkesi Şeyhi Abdî Dede ile hepsi görüşüp öpüşüp tanışırlar.

*Derhâl yanıma çağırıp hal-hatır soruşduktan mâ'adâ kalkıp iki **yanağından bûs etdim.*** (III, 33b.14)

Derhal yanıma çağırıp hâl hatır soruştuktan başka kalkıp iki yanağından öptüm.

*Kafadâr u sırdaş ve hâldaş u yoldaş ve karındaşlarıyla **öpüşüp** ve görüşüp ve gülüşüp* (IV, 268a.26-27)

Kafadar, sırdaş, hâldaş, yoldaş ve kardeşleriyle öpüşüp, görüşüp ve gülüşüp...

*Atının yanına varup atının iki **gözlerin bûs edüp*** (IV, 282a.22)

Atının yanına gidip atının iki gözünü öpüp...

*Meydân-ı muhabbetde at üzre hân ile **öpüşüp** görüşüp anlar bize biz anlara muhabbet üzre âşinâlıklar etdik.* (IV, 290a.33)

Muhabbet meydanında at üzere han ile öpüşüp görüşüp onlar bize biz onlara muhabbet üzere aşinalık ettik.

Öpüşmek/yanak, göz öpmek: I, 136b.15 | I, 148a.13 | II, 314a.7 | II, 352a.13 | II, 353b.35 | II, 354b.1 | II, 355b.13 | II, 366a.3 | II, 370a.26 | III, 33b.14 | III, 93a.14 | III, 93b.12 | III, 104a.32-33 | III, 128b.29 | III, 159b.8-9 | III, 175b.36 | III, 178b.32 | III, 180a.23 | IV, 221a.22 | IV, 235b.16 | IV, 236a.25 | IV, 268a.26 | IV, 281b.29 | IV, 282a.22 | IV, 290a.33

4.11. ŞAŞKINLIK

Şaşkınlık çoğunlukla temel duygulardan bir duygu olarak kabul edilmiştir (Ortony ve Turner, 1990, s. 316). Fakat bir duygu olarak kabul etmeyenler de bulunmaktadır (Ortony ve Turner, 1990, s. 317).

Şaşkınlık tüm duyguların en kısasıdır ve en fazla birkaç saniye sürer. Ne olduğunu anladığımızda şaşkınlık bir anda geçer ve sonra bizi şaşırtan şeyin ne olduğuna bağlı olarak korku, eğlence, rahatlama, öfke, tiksinti vb. ile birleşir veya şaşırtıcı olayın hiçbir önemi olmadığına karar verirse onu hiçbir duygu takip etmeyebilir (Ekman, 2003, s. 148) Şaşkınlık ancak ani, beklenmedik bir olayla tetiklenebilir. Beklenmedik bir olay yavaş yavaş ortaya çıktığında şaşkınlık oluşmaz. Olayın ani ve kişinin hazırlıksız olması gerekir. (Ekman, 2003, s. 149). Wierzbicka, şaşkınlığı şöyle tanımlar: “Bazen insan şunu düşünür: Şimdi bir şey oldu. Daha önce bunun olacağını düşünmemiştim. Eğer bunu düşünseydim bunun olmayacağını söylerdim. Bu nedenle bir şeyler hissediyorum.” (1992, s. 549) Diğer bir deyişle şaşkınlık gerçekleşme ihtimali daha önce aklımıza gelmeyen, fakat üzerinde düşünseydik olmayacağını söyleyeceğimiz bir şey gerçekleştiğinizde hissettiğimiz şeydir.

Kövecses, İngilizcede şaşkınlığı ifade eden metaforlarda “fiziksel bir güç, doğal bir güç ve patlayacak bir kap” kaynak alanlarının kullanıldığını tespit etmiştir. (2000, s.33)

4.11.1. Şaşkınlık Duygusunda Yapısal Metaforlar

4.11.1.1. Şaşkınlık Nefes Keser

Şaşırtma duygusu insan üzerinde bazı fizyolojik etkilere neden olabilir. Nefes almakta zorlanmak, nefesin kesilmesi bunlardan biridir.

KAYNAK: Nefes kesme

HEDEF: Şaşkınlık

*Cesed-i şerîfini gasletmek murâd edindikleri mahalde Aya-sofya'nın Terlerdirek küncinden bir sadâ zâhir olup, “Merhûm u mağsûldur, hemân defn edün” deyü nidâ gelince cümle hâzırûn **dembeste** ve hayrân **oldular**.* (I, 30a.24-26)

Mübarek cesedini yıkamak istedikleri sırada Ayasofya'nın Terlerdirek köşesinden “Merhum yıkanmıştır, hemen defnedin”, diye ses duyulunca bütün hazır olanların nefesi kesilip şaşırdılar.

*El-azametullah kaçan paşa-yı zevi'l-ihirâm bu kal'a zîrinde meks etdikde kal'ada bir yaylım tüfenk ve bir yaylım top-ı pür-renk [ve] alay-ı ceng eyledi kim zemîn ü âsumân dir dir ditreyüp Kal'a-i Hasan mûrg-i semender-vâr âteş-i nemrûd içinde kaldı. Acem elçisi bu hâli görüp **dem-beste kaldı**. (II, 290a.32-35)*

Azamet ve gösteriş sahibi paşa bu kale altında konakladığında kaleden bir yaylım tüfek, bir yaylım top ve cenk alayı eyledi ki yer ve gök tir tir titreyip Hasankalesi semender hayvanı gibi Nemrud ateşi içinde kaldı. Acem elçisi bu hâli görüp nefesi kesildi (şaşırp kaldı).

*Mü'ezzinzâde Alî Çelebi cür'et edüp eline ağaç keşkülü alup su alam derken hemân su kesilüp cümle yârân şaka ile tebessüm edüp “Bre sen mef'ûlmüşsün” dediklerinde garîb herîfin rûyunda kan kalmayup **dem-beste** ve hayrân kaldı. (III, 142b. 22-24)*

Müezzinzâde Ali Çelebi cüret edip eline ağaç keşkülü aldı, su alayım derken hemen su kesildi. Bütün dostlar şaka ile gülüp, “Bre sen mef'ulmüşsün” dediklerinde garip herifin yüzünde kan kalmayıp nefesi kesildi (şaşırp dondu kaldı).

*Koca Süleymân Hân mezkûr mağaraların niçesi kalyon karnındaki top deliklerine mânend delikler delüp her bir gârda birer gûne san'at-ı usret ile toplar çıkarmış kim âdem gördükde engüşt ber-dehen edüp **dem-beste** ve hayrân olur. (IV, 251b.7-9)*

Koca Süleyman Han adı geçen mağaraların nicesine, kalyon kamındaki top deliklerine denk delikler delip her bir mağarada birer çeşit zor sanatla toplar çıkarmış ki insan gördüğünde parmağını ağzına götürüp susar ve hayran olur.

Dem: nefes, soluk. Dem-beste: (دمبسته) birl. sıf. (Fars. beste “bağlanmış” ile)
Nefesi kesilmiş, susmuş, sessiz, sâkit (Kubbealtı Lugatı, t.y.)

Dem-beste: I, 30a.24-26 | II, 290a.32-35 | II, 301b.28 | III, 142b.22-24 | IV, 251b.7-9 | IV, 268b.23

4.11.1.2. Şaşkınlık Akla Zarar Verir

Şaşkınlık duygusu diğer duygular gibi akla zarar verici görülmüştür. Şaşkınlık durumunda kişi düşünemez hale gelir. Bu durum *akıl dairesinden çıkmak, akli perişan olmak, akli gitmek, akli ihata edememek* gibi ifadelerle yansıtılmıştır.

KAYNAK: Akılda işlev bozuklukları

HEDEF: Şaşkınlık

*Elçi bu hâle vâkıf olup **akıl dâ'iresinden çıkup** mebhût [u] mütehayyir kalup* (I, 44b.34-35)

Elçi bu hâli görünce akıl dairesinden çıkıp sustu ve hayrette kaldı.

Akıl dairesinden çıkmak: I, 44b.34-35

*Erzurum'da Süleyman Paşa'ya gelip başından geçenleri bir bir anlatınca **aklımız perişan olurdu**. Başından geçen nice bin türlü maceraları ve yaptığı işler kanıtlayarak anlatırdı.* (I, 66b. 26-27)

Erzurum'da Süleyman Paşa'ya gelip başından geçenleri bir bir anlatınca aklımız perişan olurdu. Başından geçen nice bin türlü maceraları ve yaptığı işleri kanıtlayarak anlatırdı.

*Anlar lağım fenninde yer sıçanından üstâd san'atlar etdiler kim **âdemin akli perîşân olur**.* (II, 261a.13-14)

Onlar tünel işinde yer sıçanından usta sanatlar ettiler ki adamın akli şaşar.

*Ammâ karada kalan kâfir kalyonun küffâr-ı hilekâr bir san 'at etmiştir kim **akıllar perîşân olur** (III, 41b.32)*

Kalan kafir kalyonunu hilekâr küffar bir sanat etmiştir ki akıllar perişan olur.

*Bu hakîrin **akl-ı kâsırı perîşân olduğu** şeydir kim mâder-zâd a 'mâ kimesne sâ 'atçı ola, aceb ihsân-ı Hudâ'dır. (III, 112a.10-11)*

Bu hakirin kısa aklı perişan olduğu şeydir ki anadan doğma kör olan kimse saatçi ola, acep Tanrı vergisidir.

Aklı perişan olmak: I, 66b.26-27 | I, 127b.20 | II, 261a.13-14 | III, 41b.32 | III, 112a.10-11

*Ve zelehör hammâlları cümle iki yüzdür, kırkar ve ellişer kantâr gelir kına ve kettân çuvalların ilm-i cerr-i eskâl ile kaldırdıklarında **âdemin aklı gider**, zîrâ kâr-ı insân değildir (I. 178b.12-14)*

Ve zelehör hamalları toplam 200'dür, kırkar ve ellişer gelir kına ve keten çuvallarını caraskal ile kaldırdıklarında insanın aklı gider, zira insan işi değildir.

*Hazret-i Ömer'e hâşâ sümme hâşâ sebb etdiklerin bunda işidüp **aklım gitti** (II, 297a.26-27).*

Hazret-i Ömer'e hâşâ sümme hâşâ sövdüklerini burada işitince aklım gitti.

*Hakîr İpşir mektûbun kırâ'at edüp ol kadar iltiyâm u mudârâ vü imhâl ve niyâz-gûne girişmeler tahrîr eylemiş kim istimâ' edenin **aklı gidüp** (II, 363b.25-26)*

Hakir, İpşir'in mektubunu okudum. O kadar kılınmış, iltifat etmiş ve yalvarırcasına girişmeler yazmış ki dinleyenin aklı gider.

*Bu gûne bir yalan söyledi kim **aklım gitti** (III, 52a.26-27)*

Böyle bir yalan söyledi ki aklım gitti.

“Sultânım, ol karı başka soydur. Kış geceleri yılda bir kerre eyle kara koncoloz olurdu. Ammâ bu yıl tavuk oldu. Kimseye zararı yokdur” deyüp gitti. İşte bu hakîr-i pür-taksîr mezkûr Çalikkavak’da böyle bir temâşâyâ düş gelüp **aklım başımdan gideyazdı**. (III, 130b.14-16)

“Sultanım, o karı başka soydur. Kış geceleri yılda bir kere öyle kara koncoloz (umacı, öcü) olurdu, ama bu yıl tavuk oldu. Kimseye zararı yoktur” deyip gitti. İşte bu çok kusurlu hakîr adı geçen Çalikkavak’da böyle bir temaşaya düş gelip neredeyse aklım başımdan gidecekti.

*Kaçan kim murassa ‘eğerli ve pâk rahatlı bisâtli eşheb cılgıdan iki başdan küheylân atları görünce koca kırçıl Kaytmaz Hân’ın **aklı gidüp** eydür: “Hân karındaşımız yahşılık etdi. Hak berekât versin.” deyü birkaç kerre atın zîr ü pestine nazar edüp **aklı gitti**. (IV, 302a.19-22)*

Murassa eyerli ve pâk koşumlu, beyaz safkan, iki baştan küheylân atları görünce koca kırçıl Kaytmaz Han’ın aklı gidip: “Han karındaşımız yahşilik etti. Hak berekât versin” diye birkaç kere atın önüne arkasına bakıp aklı gitti.

Aklı gitmek: I. 178b.12-14 | II, 297a.26-27 | II, 335a.5 | II, 363b.25-26 | III, 52a.26-27 | III, 120b.2 | III, 130b.14-16 | III, 176a.31 | IV, 221b.27 | IV, 292a.6-7 | IV, 302a.19-22

*Makdûr-ı beşer değil, **akıl ihâta etmez** kâr-ı mühlikdir. (I, 175b.4)*

İnsanın gücü yetecek şey değil, akıl ermez öldürücü bir iştir.

Aklın ihata etmemesi: I, 175b.4

4.11.1.3. Şaşkınlık Canlılığın Kaybıdır

Şaşkınlık duygusu kuvvetli bir duygudur. Kişinin bedenini etkisi altına alabilir. Kişi şaşırdığı şey karşısında hareket edemez hale gelebilir.

KAYNAK: Canlılığın kaybı

HEDEF: Şaşkınlık

“Paşa karındaşım! Kılıcın yahşisin-den tanır mısın?” dedi. Paşa dahi “Kılıcın eyisi diş tutmayandır, göreyim şu kılıcı” dedikde, kılıcı paşanın eline verdiklerinde heman kılıcı dişiyile kütür kütür kırıp “Şey değil imiş”, deyü meydân-ı muhabbete bıraktıkda fakîr elçi Tokmak Hân, âlem-i hayretde **bî-cân kalup** kılıcı medh etdüğüne peşîmân oldu (II, 336a.28-31).

“Paşa karındaşım! Kılıcın yahşisinden tanır mısın?” dedi. Paşa da “Kılıcın eyisi diş tutmayandır, göreyim şu kılıcı” deyince, kılıcı paşanın eline verirler. Hemen kılıcı dişiyile kütür kütür kırıp; “bir şey değilmiş”, diye muhabbet meydanına bıraktığında fakir elçi Tokmak Han, hayretler içinde cansız kalıp kılıcı övdüğüne pişman oldu.

Bî-cân kalmak: II, 336a.28-31

4.11.1.4. Şaşkınlık Yüzden Kanın Çekilmesidir /Yüzün Beyaz Olmasıdır

Şaşkınlık duygusunun fizyolojik etkilerinden bir diğeri de yüzden kanın çekilmesi dolayısıyla yüzün beyazlamasıdır. Korku, endişe, şaşkınlık gibi durumlarda yüzdeki kan dolaşımı azalır. Bu da yüzün solgun bir renge dönmesine neden olur. Bu etki bazen metaforik olarak şaşkınlığı anlatır. Nitekim bir duygunun fiziksel tepkisi o duygunun yerine geçer.

KAYNAK: Yüzden kanın çekilmesi

HEDEF: Şaşkınlık

*Mü'ezzinzâde Alî Çelebi cür'et edüp eline ağaç keşkülü alup su alam derken hemân su kesilüp cümle yârân şaka ile tebessüm edüp “Bre sen mef’ûlmüşsün” dediklerinde garîb herîfin **rûyunda kan kalmayup** dem-beste ve hayrân kaldı. (III, 142b.22-24)*

Müezzinzâde Ali Çelebi cüret edip eline ağaç keşkülü aldı, su alayım derken hemen su kesildi. Bütün dostlar şaka ile gülüp, “Bre sen mef’ulmüşsün” dediklerinde garip herifin yüzünde kan kalmayıp şaşırıp dondu kaldı.

Buradaki ifade şaşkınlık, hoşuna gitmeme ve bozulma ile karışık bir duygudur. Nitekim Ali Çelebi sudan içmek istediğinde su kesilir. Etrafindakiler ile ise ona “meğer sen mef’ulmüştün” (çirkin fiile maruz kalmış) diyerek takılıp gülerler. Ali Çelebi böyle bir durumla karşılaşacağını tahmin etmediği için hem şaşırır hem de morali bozulur. Yüzü bembeyaz kesilir.

Ruyunda kan kalmamak: III, 142b.22-24

4.11.2. Şaşkınlık Duygusunda Kapsayıcı Metaforlar

4.11.2.1. Şaşkınlık Bir Kaptır

Şaşkınlık duygusu, diğer pek çok duygu gibi bir kap olarak algılanmıştır. *Alem-i hayrette kalmak* ifadesinde hayret bir dünya gibi algılanmıştır. Şaşkınlık/hayret içine girilebilen/kalınabilen/düşülebilen bir mekân veya kaptır.

KAYNAK: Kap

HEDEF: Şaşkınlık

Hikâye etdükde hakîr âlem-i hayrette kalırdım (I, 28b-15).

Hikâye ettikte hakîr hayretler içinde kalırdım.

“Bire hay meded hâlim nice olur” deyü âlem-i hayrete düşüp hicâbından cümle vücûdu fıska fıska şişüp (I, 37a.35-36)

“Bre hay medet hâlim nice olur” diye hayrete düşüp utancından bütün vücudu fıska fıska şişince

Sadâ gelen mahalle bir satur urunca hemândem ol mahalden güldürrede kenz-i azîm cereyân edüp zemîn ırğalanup sarsılır. Bu gâzî, âlem-i hayrette kalup şaşar. (II, 229a.8-9)

Ses gelen mahalle bir satır vurunca hemen o an o yerden güröldeyerek büyük bir hazine akıp zemin ırğalanıp sarsılır. Bu gazi, hayretler içinde kalıp şaşar.

“Hâlâ kabri sayf u şitâda leş gibi kokup türâbı yağıyla cehennem azâbı çeküp kaynar” dedikde bu hakîr-i pür-taksîr âlem-i hayrette kaldım. (II, 289a.16-17)

“...Hala kabri yaz ve kışta leş gibi kokup toprağı yağıyla cehennem azabı çekip kaynar” deyince bu hakir hayretler içinde kaldım.

“Yâ Allah” deyüp ol topu kuvvet-i bâzû ile hevâya atup ol top hevâda ditreyüp mu’allak kaldı. Cümle halk dahi yine hayrette kaldı. (III, 42a.27-29)

“Ya Allah” diyerek topu pazu kuvveti ile havaya attı. O titreyerek havada asılı kaldı. Bütün halk da yine hayrette kaldı.

Ol kesîf hevâda pehlivân ber-hevâ gâ’ib olup cümle halk hayret ender hayrette kalup (III, 42b.15-16)

O yoğun karanlık havada oyuncu adam göklere doğru kayboldu. Bütün halk hayretler içinde kaldı.

Kutu içre duran fil meyyitinin gûşleri ve lebleri hortumu ve dideleri ve düm-i çâr-pâların medh edüp “Azamet-i Hudâ” deyü ta’accübâne hayrette kalup (III, 79a.20-21)

Kutu içinde duran fil ölüsünün kulakları, dudakları hortumu, gözlerini, kuyruğunu ve dört ayağını övüp “Allah’ın azameti” diye hayrette kaldı. (Fil doğuran kız hikayesi)

“Sultânım, hân cenginde kırdığımız kellelerdir kim kânûn-ı Van üzre getürüp böyle kelle nakılları ederiz!” dediler. Paşa hayrette kalup hakkâ çam ağacı direklerine kellelerden servler ve kulleler etmişler kim ve mine’l-acâ’ib idi. (IV, 283a.24-25)

“Sultanım, han çenginde kırdığımız kellelerdir ki Van kanunu üzere getirip böyle kelle nakılları ederiz!” dediler. Paşa hayrette kalıp gerçekten çam ağacı direklerine kellelerden serviler ve kuleler etmişler ki acayip idi.

Bi-emri Hâfizullah on aded ukâb kuşları İmâdiyye kayalarındaki âşiyânelerinden pervâz urup mezkûr mücrim herifi minkâr u nâhunlarıyla kapup alâ melei'n-nâs Seyyid Murâd Hân'ın huzûruna müttehem {zann etdikleri} âdemi koyup yine berhevâ pervâz edüp âşiyânlarına giderler. Bu hâli cümle ahâlî-i İmâdiyye görüp âlem-i hayretde kalırlar. (IV, 378b.14-17)

Allah'ın emri 10 adet akbaba kuşları İmâdiye kayalarındaki yuvalarından kanat çırpıp o suçlu herifi gaga ve pençeleriyle kapıp insanların gözleri önünde Seyyid Murad Han'ın huzuruna suçlu sandıkları adamı koyup yine havalanıp kanat vurarak yuvalarına giderler. Bu hâli bütün İmâdiye halkı görüp hayretler içinde kalırlar.

Alem-i hayretde kalmak/hayrete düşmek vb.: I, 28b.15 | I, 37a.35-36 | I, 108a.3 | I, 111a.5 | I, 135b.21 | I, 201b.10 | I, 217b.4 | II, 229a.8-9 | II, 233a.20 | II, 241a.5 | II, 275a.7 | II, 284b.23 | II, 289a.16-17 | II, 290a.16 | II, 334a.29 | II, 336a.30 | II, 343b.29 | II, 349a.25 | II, 351b.34 | II, 351b.35-36 | II, 359a.21 | II, 359b.30 | II, 360a.5 | II, 363b.23 | II, 365a.35 | III, 26b.32 | III, 41a.1 | III, 42a.9 | III, 42a.22 | III, 42a.29 | III, 42b.3-4 | III, 42b.15-16 | III, 42a.27-29 | III, 45b.15 | III, 48a.11 | III, 53a.1-2 | III, 79a.11 | III, 79a.20-21 | III, 99b.30 | III, 109a.14 | III, 150a.34 | III, 159b.1 | III, 176b.13 | III, 179b.5 | IV, 212b.15 | IV, 214b.8 | IV, 216b.31 | IV, 221b.15 | IV, 238b.18 | IV, 272b.26 | IV, 277b.36 | IV, 283a.24-25 | IV, 290b.7 | IV, 291a.2 | IV, 291b.21 | IV, 292a.7 | IV, 308a.23 | IV, 309b.5 | IV, 336a.29 | IV, 378b.14-17 | IV, 393a.23 | IV, 393a.34

4.11.3. Şaşkınlık Duygusunda Metonimiler

4.11.3.1. Eli Ağza Götürmek Şaşkınlık Yerine Geçer

Aşağıdaki pek çok örnek şaşkınlık duygusu ile beraber hayranlık anlamı da taşır. Hayranlık içinde şaşkınlığı da barındıran bir duygudur. Kişi hayran olduğu şeyin güzelliği karşısında şaşkınlığa düşer. Bu sebeple *engüşt ber-dehan* ifadesi hayranlık duygusunu ifade eden örnekler içerisinde de yer alır.

KAYNAK: Eli ağza götürmek

HEDEF: Şaşkınlık

*Ve hâlâ evce ser çekmiş on âdem dirâgûş edemez, çâr-kûşe bir amûd-ı müntehâdır kim çâr-kûşesinde birer tuç kürsî üzere sâbitdir kim ilm-i mi 'mârîden haberdâr olan gördükde âdem **engüşt ber-dehen** eder. (I, 17b.10-12)*

Hâlâ göklere baş kaldırmış on adam kucaklayamaz dört köşe bir yüksek sütundur ki dört köşesinde birer tunç kürsü üzere sabittir ki mimarlık ilminden haberli olan gördüğünde insanın ağzı kapanır.

*Erjeng Freng Mânî Manastır Mutallâ ve müzehheb ve mînâ ve tasâvîr ve eşkâl-i garîbe ve acîbe sihr-âsâr timsâl-i kerrûbiyân ve gayrî âdemiân sûretleri etmiştir kim hâlâ im 'ân-ı nazar ile nazar eden **engüşt ber-dehen edüp** cümle eşkâlleri zî-rûh zan ederler (I, 35a.25-27).*

Erjeng Freng Mânî Manastır yaldızlı, altınlı, mina resimler, garip şekiller, acayip sihirli melek ve insan resimleri yapmışlar ki hâlâ insafla bakan hayretler içinde kalıp bütün şekilleri canlı sanırlar.

*Ma 'rifet-i amûd-ı hadîd, üstâd-ı hukemâ-yı bennâ-yı kudemâ bu demir direciğin üstünde evvel ol tâkı binâ edüp tâkin ta zirve-i âlîsi ortasına bir seng-i azîm mıknaş komuş ve bir mıknaş taş-ı kebîri dahi hendese üzere âlî mıknaşın aşağısı olan zemîne {komuş}, ba 'dehû bu demir direciği bu iki mıknaş taşlarının mâbeynine vaz ' edince iki seng-i mıknaşın mâbeyninde mu 'allak kalmıştır. Yohsa ne kerâmet-i havâriyyûn-ı Şam 'ûn ve ne tılsım-ı Şemsûn 'dır. Her gören **engüşt-ber-dehen edüp** valih [u] hayrân olur. (II, 325b.4-8)*

Demir direğin marifeti, eski yapıcı feylesof usta bu demir direciğin üstünde önce o kemeri yapıp kemerin ta en yüksek kısmının ortasına büyük bir taş mıknaş koymuş ve bir büyük taş mıknaş da hendese üzere yüksek mıknaşın aşağısı olan yere koymuş. Daha sonra bu demir direciği bu iki mıknaş taşlarının arasına

koyunca iki taş mıknatısın ortasında asılı kalmıştır. Yoksa ne Havari Şem'un'un kerameti ve ne Şemsun'un tılsımıdır. Her gören parmağını ısırıp hayran olur.

*Niçe yüz âdemlere kavun ve karpuz ve kabak ve hıyar ve turp ve havuç-misâli yüz sebzevât, nebâtât tohumları verüp her âdem ellerindeki tohumları yire sokup temâşâyâ durdular. Hemân ol pehlivân tohumlar üzre bir yeşil tulum içre bir gûne su serpüp ol ân cemî'i çekirdeklerden sebzegûn çemenzâr olup ân-ı vâhidde cümle mahsûli kemâlin bulup herkes ekdiği yerden beşer onar kavun ve karpuz ve hıyar alup birbirlerine bezl edüp tenâvül etdiklerinde cümle halk, âlem-i hayretde kalup **engüşt ber-dehân** etdi. (III, 42a.5-9)*

Nice yüz adamlara kavun, karpuz, kabak, hıyar, turp ve havuç gibi yüz sebze ve ot tohumları verdi. Her adam ellerindeki tohumları yere sokup seyre durdular. Hemen o sanatçı tohumlar üzerine bir yeşil tulum içinde bir çeşit su serpti. O anda bütün çekirdeklerden yeşil filizler çıktı ve bir anda bütün ürünü olgunlaştı. Herkes ektiği yerden beşer onar kavun, karpuz ve hıyar alarak birbirlerine dağıtıp yediklerinde bütün halk hayretler içinde kalıp dudaklarını ısırdılar.

*Hikmet-i Hudâ Melek Ahmed Paşa efedimizin tâli'ine yetmiş aded müteferrika ta'bîr etdikleri morina balık geldi kim kırk elli seneden berü ol hizmetde tek [ü] pû eden müsinn âdemler bir günde bu mertebe yetmiş müteferrika {balık} çıktığın görmedik, deyü **engüşt-ber-dehen** etdiler. (III, 120b.34-36)*

Tanrı'nın hikmeti, Melek Ahmed Paşa efendimizin bahtına 70 adet müteferrika dedikleri morina balık geldi ki 40-50 seneden beri o hizmette koşup seğırtten yaşlı adamlar "Bir günde bu derece 70 müteferrika balık çıktığını görmedik" diye hayret ettiler.

Bu hakîrin akl-ı kasîri üzre Cenâb-ı Hallâk, âlem[e] sun'un ızhâr için ve kullarına kudretin bildirmek için Tûfân-ı Nûh'da temevvüc-i deryaya emr edüp bu kûhun

türâbın sahrâ-yı Hemedân'a çekdirüp kayanın altı boş kalup görenler engüş ber-dehen edüp âlem-i hayretde kalır. (IV, 309b.2-5)

Ancak bu hakirin kısa düşüncesiyle, âlemin Yüce Yaratıcı, sanatını göstermek ve kullarına kudretini bildirmek için Nuh Tufanında deniz dalgalarına emredip bu dağın toprağını Hemedan Ovası'na çektirip kayanın altı boş kalır. Görenler parmaklarını ağızlarına koyup hayretler içinde kalırlar.

Engüş ber-dehan: Parmağı ağzında (olan), şaşırıp kalmış, hayret etmiş (olan) (Kubbealtı Lugatı, t.y.).

Engüş ber-dehan: I, 17b.10-12 | I, 35a.25-27 | II, 261b.34-35 | II, 290b.3-4 | II, 325b.4-8 | III, 42a.9 | III, 120b.36 | III, 123b.5 | III, 145a.12 | III, 175a.8-9 | III, 179b.4-5 | IV, 231b.11-12 | IV, 251b.9 | IV, 309b.2-5 | IV, 346b.12

4.12. TELAŞ

Telaş, “herhangi bir sebeple acelecilik” ve “kaygı, tasa, sıkıntı”, “şaşkınlıktan doğan karışıklık, kargaşa” (TDK, Güncel Türkçe Sözlük, t.y.); telaşlanmak ise “sıkıntı duyarak acele etmek, endişelenmek; tutuşmak, telaş etmek” (TDK, Güncel Türkçe Sözlük, t.y.) anlamlarını taşır. Çetinkaya telaşı “beklenilmeyen bir olay sonucu, ne yapacağını bilememe; bir işi gerçekleştirmek için aceleci olma; beklenilmeyen ve istenmeyen olaylar sonucunda kişinin ne yapacağını, nasıl bir tavır takınacağını belirleyememekten duyulan üzüntü; meydana gelen istenmeyen ani bir gelişmenin getireceği olumsuzlukları düşünerek bir çare arama yönünde çırpınan insanın duygu durumu” (2006, s. 305) olarak açıklar. Özetle telaş, gerçekleşmesi istenmeyen bir durum karşısında kişinin korku, kaygı, üzüntü, endişe ve şaşkınlık gibi duyguları hissetmesi, ne yapacağını bilememesi ve panikleme halidir. Tanımlardan da anlaşılacağı üzere telaş aslında birden fazla duyguyu içinde barındırır. Bu yüzden Türkçede telaş ile endişe, kaygı, sabırsızlık, acelecilik gibi kavramlar bazen birbirinin yerine de kullanılırlar.

4.12.1. Telaş Duygusunda Varlık Metaforları

4.12.1.1. Telaş Bir Varlıktır

Aşağıdaki örneklerde “telaş el vermek” ifadesi ile telaş hareket edebilen bir varlık gibi tahayyül edilmiştir. Buna göre telaş, el organına sahip bu eli insanlara uzatan bir varlık gibi algılanmıştır.

KAYNAK: Canlı varlık

HEDEF: Telaş

*Ammâ henüzde benim belim boşandı ve elim ayağım tutmaz olup bu kerre **telâş bana el verdi**.* (II, 355a.6-7)

Ama henüz benim belim boşandı ve elim ayağım tutmaz olup bu kere telâş bana el verdi.

*Kimi âh ve kimi vâh deyüp atdan ve cândan bîzâr olmak sadedinde olup feryâd [u] figânları eflâke irüp **herkese bir telâş el verüp** feryâd [u] figâna rehâ buldurdular* (II, 349a.34-36)

Kimi ah kimi vah deyip attan ve candan usanmak sadedinde olup feryat ve figanları göklere erdi. Herkese bir telâş el verip ağlaşıp inlemeye başladılar.

*Bu kerre pehlivâna **telâş el verüp** gazab-âlûd olup “Hoş âdem peşîmân olursun. İşime mâni’ olma. Sana kıyarım!” deyüp* (III, 42b.5-6)

Bu kere pehlivan telaşa kapılıp öfkelenerek, “Hoş adam pişman olursun. İşime engel olma. Sana kıyarım!” deyip

*Kazak karaya âdem döküp Balçık şehrinin cânib-i erba’asından âteşe urup ahâlî-i beledde **telâş el verüp** halk vâveylâda iken* (III, 124a.7-8)

Kazak karaya insan döküp Balçık şehrini dört tarafından ateşe vurdu. Belde halkına telâş el verip halk feryat etmekte iken...

*Bu kerre temâşâcılara **telâş el verdi** kim “bu ejder monlâya böyle edince ya bizim hâlimiz neye müncer olur?”, deyü halk fîrâra başladılar. (IV, 232a.13-14)*

Bu kere seyircilere telâş el verdi. “Bu ejder Mollaya böyle edince ya bizim hâlimiz ne olur?”, diye insanlar kaçışmaya başladılar.

*Ammâ fakîr hâna **telâş elvermiş** “Bu {Van} askerinden çaşıtlarım bir haber alabilmediler. Ben güzelce şâhuma ne cevâb vereyim?” deyü serserî gezerken (IV, 303a.24-25)*

Ama fakir hana telâş elvermiş, “Bu Van askerinden çaşıtlarım bir haber alamadılar. Ben Güzelce Şahuma ne cevap vereyim?” diye serseri gezerken...

Telaş el vermek: II, 349a.34-36 | II, 354b.14 | II, 355a.6-7 | II, 366a.24 | III, 42b.5-6 | III, 124a.7-8 | IV, 232a.13-14 | IV, 292a.33 | IV, 303a.24-25

4.12.1.2. Telaş Bir Nesnedir

Aşağıdaki örneklerde ise telaş kişinin kendisine verdiği bir nesne gibi tahayyül edilmiştir.

KAYNAK: Nesne

HEDEF: Telaş

*Ammâ hâne sâhibinin gerisi tutmaz oldu ve **kendüye gâyet telâş verdi**. (II, 354b.14)*

Ama hane sahibinin gerisi tutmaz oldu ve kendine gayet telâş verdi.

*Murtezâ Paşa efendimizin akli başından gidüp düşman içinde iken gâyet müte’ellim olup **kendüye telâş verüp** (III, 44a.10-11)*

Murtaza Paşa efendimizin akli başından gidip düşman içinde iken gayet üzülüp telaşa kapıldı.

Kendüye telaş vermesi: II, 354b.14 | III, 44a.10-11

4.13. ÜZÜNTÜ

Üzüntü çoğunlukla temel duygulardan biri olarak kabul edilir (Ortony ve Turner, 1990, s. 316). Sevilen birinin ölümü, bir ilişkinin kaybı, ayrılık, istenilenin alınamaması, sosyal reddedilme, onaylanmama, olumsuz bir sürpriz, gibi istenmeyen bir durumun gerçekleşmesi sonucu üzüntü meydana gelir. Üzgün kişi, bu koşulları değiştirmek için güçsüz, çaresiz veya iktidarsız hisseder. İstenmeyen olay zaten gerçekleştiği için kaçma girişimlerinde bulunmaz. Hareketsiz, uyuşuk ve kayıtsız hale gelir. Sosyal temastan çekilir, çok az konuşur ya da hiç konuşmaz. Üzüntüsünü sıklıkla ağlayarak ya da sızlanarak ifade eder. Düşük, yavaş, monoton bir sese; çökmüş ve sarkık bir duruşa sahiptir. Sinirli, alıngan ve huysuz olabilir. Kaşlarını çatar ve gülümsemez. Üzüntü, kişinin idraklerini olumsuz yönde yönlendirdiği için üzgün kişi olayların yalnızca olumsuz yönlerini düşünme eğilimindedir. Bu durum onun umutsuz ve karamsar olmasına dolayısıyla vazgeçmesine ve çabadan kaçınmasına neden olur. Üzgün kişi olayların gerçekleşmesinde kendisini eleştirebilir ve suçlayabilir. Bazen de kişinin üzüntüsünü bastırmak için kasıtlı olarak daha enerjik ve aktif olmaya çalıştığı görülebilir (Shaver ve diğerleri, 1987, s. 1077)

Üzüntü metaforları pek çok dilde bilişsel dilbilimi açısından incelenmiştir. Kövecses (2000), duygu metaforlarını incelediği çalışmasında üzüntü metaforlarında yararlanılan kaynak alanları belirtmiştir. Buna göre üzüntü duygusu, “düşüş, karanlık, ısı eksikliği, canlılık eksikliği, bir kap içindeki sıvı, fiziksel bir güç, doğal bir güç, hastalık, delilik, yük, yaşayan bir organizma, tutsak bir hayvan, rakip, sosyal üstünlük” kaynak alanlarını kullanmaktadır. Çetinkaya (2006) ise Türkçedeki üzüntü göstergelerini incelediği çalışmasında “üzüntünün kabı olarak beden, aşağı doğru olma, güç, kap, kaptaki sıvı, mekân, rakip, yiyecek, yük, canlı bir varlık, canlılığın kaybı/ölüm, çıldırmak, fiziksel bir darlık, fiziksel bir hasar (yaralanma, burkulma, yanma, parçalanma), karanlık, sahip olunan bir eşya” kaynak alanlarının kullanıldığını tespit etmiştir. Üzüntü metonimilerinde ise “yüzde sararma/ solma, ağlama, beden eğriliği, derin soluk alma, dövünme, durgunluk, düşünme, sızlanma, suskunluk, yas eylemleri” alanlarının üzüntünün yerine geçtiğini belirtir. Kövecses ve Çetinkaya’nın çalışmalarında üzüntü ile ilgili ortak kaynak alanlarla beraber farklı alanların da yer aldığı görülmektedir.

Seyahatnamede tespit edilen üzüntü metaforlarında bu kaynak alanların pek çoğu ile karşılaşlmıştır. Yalnızca “üzüntü bir pastır” metaforunda “kalbin paslanması” kaynak alanı diğer çalışmalarda karşımıza çıkmayan farklı bir kaynak alan olarak dikkat çekmektedir.

4.13.1. Üzüntü Duygusunda Yapısal Metaforlar

4.13.1.1. Üzüntü Ateştir/Yakıcıdır

Üzüntü duygusu ve üzüntünün etkileri ile ateş kavramı ve ateşin yanıcılığı arasında algısal bir benzerlik görülmüştür. Ateşin yakıcı, etrafındakileri yok edici bir tarafı vardır. Üzüntü duygusu da istenmeyen bir duygudur; kişinin yaşama sevincini azaltır, huzursuzluk verir. Dolayısıyla bu duyguya kapılan kişiyi hem psikolojik hem de fiziksel açıdan olumsuz etkiler. Üzüntünün de tıpkı ateş gibi hem kişiyi hem de çevresini yaktığı, yok ettiği, zarar verdiği düşünülür. Bu sebeple üzüntülü insanın duyduğu hisler ateş ve ateşin etkilerine benzetilir. Günümüz Türkçesinde bununla ilgili “içine ateş düşmek”, “ciğeri/ canı yanmak”, “yüreği dağlanmak”, “bağrı yanık olmak” gibi ifadeler kullanılır.

KAYNAK: Ateş

HEDEF: Üzüntü

Sûzen-i ciğer-sûz yer ya ‘nî derûnu dâ’imâ âh [u] enîn yanıklığı yer. (I, 148a.34-35)

Ciğer yakan iğne yer, yani içi daima âh u enin yanıklığı yer.

Maktelü’l-Hüseyni, Rum’da kürsî üzre Mevlûd-i Nebî okur gibi tilâvet ederler. Cümle muhibb-i hânedânlar süst-endâm olup hulû‘ [u] huşû‘ ile sâmi’inden olup âh [u] enîn-i ciğer-sûz çekerek dinlerler. (II, 301a. 4-6)

Maktelü’l-Hüseyn’i, Anadolu’da kürsü üzerinde Mevlûd-i Nebi okur gibi okurlar. Bütün Ehl-i Beyt muhibleri boyunlarını büküp huşû ile dinleyenlerden olup ciğer yakıcı âh çekerek dinlerler.

Bu gûne ma'nîleri hüzn-i dil ile garîbâne savt-ı ciğer-sûz ile tegannî eyleyerek ağlayup (III, 99b.32-33)

Bu gibi manileri gönül acısıyla ile garipçe ciğer yakan bir sesle söyleyerek ağlıyor.

Ciğer-sûz: (جگرسوز) birl. sıf. (Fars. sūz “yakan” ile) İnsanın ciğerini yakacak kadar etkili, çok acıklı (Kubbealtı Lugatı, t.y.).

Ciğer-sûz: I, 148a.34-35 | II, 301a. 4-6 | III, 99b.32-33

Üzüntünün kişide yarattığı olumsuz hisler iç organlarda bir yanma gibi tahayyül edilmiştir. Bilhassa kalp ve ciğer, duyguların taşıyıcısı olarak kabul edildikleri için, üzüntüden en çok etkilenen organ olarak düşünülür. Dolayısıyla üzüntülü insanın durumu kalbinin, ciğerinin, yüreğinin veya içinin yanması ile ifade edilir.

Ve on bin aded akrabâ ve ta'allukâtı ile cümle yigirmi bin ciğeri yanmış benî âdem baş açup derûn-ı dilden ve cân [u] gönülden” ... deyü feryâdları evce peyveste olup (I, 13a.24-28)

Ve on bin adet akraba ve yakınları ile hepsi 20.000 **ciğeri yanmış** âdemoğlu baş açıp yüreğinin derinliklerinden ve can u gönülden ... diye feryatları göklere yükselip

Ciğeri yanmak: Çok acı ve sıkıntı çekmek, büyük bir acıya uğramak, yüreği yanmak (TDK, Güncel Türkçe Sözlük, t.y.)

Ciğeri yanmak: I, 13a. 24-28

Üzüntü ateştir. Ah etmek, ahlamak, feryat etmek, sızlanmak üzüntünün metonimileridir. Bunlar üzüntünün yerine geçerek üzüntüyü ifade eder.

Rivâyet-i uhrâda kal'ada mahsûr olan Yâvedûd Sultân'ın âh-ı sūz-nâkinin harâretinden ile'l-ân terler derler (I, 38b.28-29)

Başka bir söylentide “kalede kuşatılmış olan Yâvedûd Sultan’ın yakıcı âhını sıcaklığından hâlen terler” derler. (Ayasofya Camisinin içinde “Terlerdirek” isimli sürekli ıslak olan bir mermer sütun hakkındaki söylentiden bahseder.)

Yukarıdaki “ciğeri yanmak” ifadesinde ateş kaynak alanının yakıcılık özelliğinden yararlanılmıştı. Bu örnekte ise ateşin yakıcılığı ile beraber sıcaklığı da üzüntüyü ifade etmek için kullanılmıştır. Sultan’ın ahı dolayısıyla üzüntüsü bir ateş gibi tahayyül edilmiş, onun yakıcılığı ve sıcaklığından direğin terlediği düşünülmüştür.

Gören uşşâklar âh-ı ciğer-sûz çekdiklerinden Âhî tahallüs ederdi (I, 101b.10)

Gören âşıklar ciğer yakan âh çektiklerinden Ahî mahlasını kullanırdı.

Âh-ı sûz-nâk/ âh-ı ciğer-sûz: I, 38b.28-29 | I, 101b.10

Aşağıdaki örneklerde üzüntülü kişinin hali kebab olmak, yanmak anlamına gelen “büryan” kelimesi ile ifade edilmiştir. Bu cümlelerde önceki örneklerden farklı olarak ciğer, yürek gibi bir organdan bahsedilmez. Dolayısıyla kişinin baştan aşağı bütünüyle yandığı, buradan da üzüntünün büyüklüğü ve kişiyi tamamen sardığı anlaşılmaktadır.

Bakıyyetü’s-seyf olanlar uryân [ü] büryân ve nâlân [ü] giryân Tokat’da Halîl Paşa’ya yetişüp feryâd [ü] tazallum etdiler. (I, 64b.1-2)

Kılıç artıkları çıplak, (yüreği) yanarak, ağlayarak ve inleyerek Tokat’ta Halil Paşa’ya yetişip feryat ettiler ve durumlarını anlattılar.

Deli Hüseyin Paşa ile asâkir-i İslâm büryân ü giryân, “Bire imdâd, el-amân” deyü feryâd etmede (I, 78a.22)

Deli Hüseyin Paşa ile İslâm askeri içi yanmış ve ağlayarak bre imdâd el-aman diye feryat ederek gittiler.

*Cezîre-i Girid'de Serdâr Deli Hüseyin Paşa asâkir-i İslâm **büryân** u giryân u nâlân olup, bre bize imdâd el-amân deyü feryâd etmede. (II, 370a. 6-7)*

Girit Adası'nda Serdâr Deli Hüseyin Paşa İslâm askeri ile ağlayıp, sızlayıp, yanıp yakılarak; bre bize imdat el-aman diye feryat etmede.

*Üçünün dahi gerdenlerinde tokuz zincir ile uryân u **büryân** ve giryân u nâlân havz içinde iki gün iki gece imiş aç u zâc bir kamîs u serâvile muhtâc olduklarından (III, 184b. 31-33)*

Üçünün de boyunlarında dokuz zincir ile çıplak, yanıp yakılmış, ağlayıp inleyerek havuz içinde iki gün iki gecedir aç susuz bir gömlek ve dona muhtaç olduklarından

*Ammâ İslâmbol a 'yânları cümle sekbân ve sarıca ve muklacıyân ellerinde **büryân** u uryân oldular. (III, 185a.20-21)*

Ama İstanbul ileri gelenlerinin tamamı sekban, sanca (eyalet valilerinin buyruğundaki başıbozuk asker) ve yağmacıların ellerinde soyulup kebab oldular.

*Kend-i kebîrleri gâret ü âlân u tâlân ve halkını **büryân** u nâlân edüp mâl-ı firâvân ile cümle guzât Bağ-ı Cinân altında ordu-yı İslâm'a sâlimîn ü gânimîn vâsıl oldukların (IV, 317b.9-11)*

Büyük köyleri, kasabaları yağmalayıp talan edip halkının (ciğerini) yakıp ağlatarak bol bol mallarla bütün gaziler Bağ-ı Cinân altında İslâm'a esenlikle ve ganimetlerle ulaştılar.

Büryan: (بريان) i. (Fars. biryân) Kebab, püryan. Büryan (Biryen) olmak: Kebab olmak, kavrulmak, yanmak (Kubbealtı Lugatı, t.y.).

Büryan: I, 64b.1-2 | I, 78a.22 | II, 370a.6-7 | III, 101a.10 | III, 184b.31-33 | III, 185a.20-21 | IV, 317b.9-11

Aşağıdaki cümlelerde üzüntüyü ifade etmek için büryan kelimesiyle benzer anlama gelen kebab kelimesine yer verilmiştir. Kebab kelimesi temelde “ateşte veya susuz olarak bir kap içinde pişirilen et yemeği” (Kubbealtı Lugatı, t.y.) anlamına gelirken mecazen yanmayı/üzüntüyü ifade eder. Örneklerde yer alan “halkı, ahaliyi, ciğerlerini kebab etmek” ifadeleri ile can yakıldığı, üzüntü verildiği anlatılır.

*“...deryâ-misâl asker ile üzerine varup elin, vilâyetin harâb u yebâb, halkın dendân-ı tîğdan geçirüp **ciğerlerin kebâb edelim**” dediklerinde (I, 9b.12-13)*

“...deniz gibi asker ile üzerine varıp ilini, vilâyetini yakıp yıkalım, halkını kılıçtan geçirip ciğerlerini kebab edelim” dediklerinde

*Yüz binden mütecâviz esîr ve niçe kerre yüz bin devâbbât-ı kesîr ve mâl-ı ganâyim alınıp Eflak ve Boğdan diyârın harâb [ü] yebâb ve halkın esîr [ü] **kebâb** ve hânelerin ihrâk bi’n-nâr ile türâb edüp (I, 77a.27-29)*

Yüz binden fazla esir ve yüz binlerce hayvan ve ganimet malları alarak Eflâk ve Boğdan ülkesini harap ve halkın esir edip evlerini barklarını ateşe vererek yerle bir ettiler.

*Kadîm-i eyyâmda İreme zâtü’l-‘imâd misilli ma‘mûr olan şehri asker-i deryâ-misâline fermân edüp ân-ı vâhidde harâb u yebâb ve der-i dîvârların türâb, halkının **ciğerin kebâb edüp** (II, 294b.13-15)*

Eski zamanlarda direkli İrem bahçeleri gibi bakımlı olan şehri, denizler gibi askerine buyruk buyurup bir anda yakıp yıktı, duvarlarını toprak etti ve halkının ciğerlerini kebab etti.

*Hülâgû Hân gelüp bu şehri harâb [u] yebâb ve ahâlîsin **kebâb edüp** Bağdâd’ı dahi harâb etdi. (II, 323b.1-2)*

Hülâgu Han gelip bu şehri harap, halkını kebab edip Bağdad’ı da harap etti.

*Bu şehri harâb u yebâb ve halkın **kebâb** ve hâneleri Aksarây'ı turâb etdiğinden* (III, 69b.29-30)

Bu şehri harap, halkını kebab, hanelerini ve Aksaray'ını toprak ettiğinden

*Kendü büldânları harâb u yebâb, hânelerin türâb, âdemlerin giryân u **kebâb** ederek* (III, 182a.16-17)

Kendi ülkesi vilâyetinde köyleri, kasabaları harap edip yıkarak, hanelerini toprak ederek, insanların ağlatıp kebab ederek

*Şehr-i Muş'u harâb u yebâb edüp ahâlîsin **kebâb** eder.* (IV, 244b. 32-33)

Muş Şehri'ni harap edip halkını da kebab eder.

*Kırk günde yetmiş altı şehri harâb u yebâb ve ahâlîsin esîr ü **kebâb** ve hânedânların türâb edüp* (IV, 250a.32-33)

40 günde 76 şehri yakıp yıkarak, halkını esir ederek, (canlarını) yakarak ve hanelerini toprak ederek...

Kebâb etmek: I, 9b.12-13 | I, 66a.2 | I, 77a.27-29 | I, 107b.33 | II, 293a.29 | II, 294b.13-15 | 305b.26 | 309b.2 | 315b.12 | II, 323b.1-2 | II, 354b.9 | II, 373a.33 | III, 49a.10 | III, 69b.29-30 | III, 87a.29 | III, 182a.16-17 | IV, 244b.32-33 | IV, 250a.32-33 | IV, 291b.7 | IV, 306b.18 | IV, 371b.3 | IV, 375a.35 | IV, 391a.2 | IV, 407a.25

Üzüntülü olmak “yanmak” ile ifade edilirken, birini üzme ise “yakmak” veya “canını yakmak” deyimini ifade edilir. Her halükârda üzüntü duygusunun ateş kavramı açısından anlaşıldığı görülmektedir.

*Bâzâr edüp akçesin alırken hisâbında müşterîye kan ağladup müşterî gitdikden sonra, “Gidiyi ey **yakdım**” deyü tefâhur kesb eder bî-insâf kavmdir* (I, 195b.27-28)

Pazar edip akçasını alırken hesabında müşteriye kan ağlatıp müşteri gittikten sonra “Gidiyi eyi **yaktım**” diye övünür insafsız bir kavimdir.

-i yakmak: (mecaz) Yıkıma, zarara yol açmak, büyük bir zarara uğratmak, mahvetmek (TDK, Güncel Türkçe Sözlük, t.y.).

(Birini) yakmak: I, 195b.27-28

4.13.1.2. Üzüntü Bir Yüktür

Üzüntü istenmeyen bir duygudur. Kişiyi psikolojik ve fiziksel anlamda olumsuz etkileyebilir. Fakat insan istemese bile hayatta kendisine üzüntü verecek şeylerle karşılaşır. Bu sebeple üzüntü duygusu bir yük gibi algılanmıştır. Çekilmek, taşınmak zorunda kalınan bir ağırlık gibi görülmüştür. Bu algılama dile de yansımıştır. Günümüz Türkçesinde “acı yüklü”, “acıları hafiflemek”, “ağırlığını taşımak” “acı çekmek”, “dert çekmek”, “eziyet çekmek”, “sıkıntı çekmek” gibi deyimler kullanılır. Bu deyimlerdeki çekmek fiilini “(Bir şeyi bulunduğu yerden) kendine doğru getirmek, yaklaştırmak”, “(Bir şeyi) sürüklemek”, “(Bir şeyi bir yerden yahut bulunduğu diğer şeyler arasından) çıkarmak” (TDK, Güncel Türkçe Sözlük, t.y.) gibi anlamlara dayanır. Aydın, bu birleşik fiillere başka bir açıdan daha yaklaşmıştır. “Çekmek” fiilinin “bu yük iki yüz kilo çekiyor” örneğinde olduğu gibi “tartıda ağırlığı olmak” anlamından ve çeki kelimesinin “tartı” ve “ağırlık ölçü birimi” anlamlarından yola çıkarak üzüntünün, ağırlığı olan, tartılan, yüklenen bir nesne olarak algılandığını ifade etmiştir (2018, s. 167). Buradan hareketle beden ve kalp duyguların kabı olarak görüldüğü için üzüntünün beden ve kalpte ağırlık yapan bir yük gibi algılandığı ifade edilebilir.

KAYNAK: Yük

HEDEF: Üzüntü

*“Yâ Kostantîn, sen ol ma’sûmlara merhamet edüp bu cüzâm **derdin çekmek** bana yeğ gelir deyü kan dökmeği irtikâb etmeyüp ehl-i maraz olmağı irtikâb etdin.”* (I, 13b.1)

“Ey Kostantin, sen o masumlara merhamet edip bu cüzzam derdini çekmek bana yeğ gelir diye kan dökmeyi işlemeyip hasta olmayı seçtin.”

*Bu kışta bu kadar yiğit ile gelip çok **derd çekdin**.* (II, 354b.28)

Bu kışta bu kadar yiğit ile gelip çok dert çektin.

*Varvar Alî Paşa Celâlî gazâsında bile sultânımla bu kadar **derd çekdik**.* (III, 184b.22)

Varvar Ali Paşa Celâlî gazasında bile sultanımla bu kadar dert çektik.

*Zîrâ elli senedir kim koca hânın **derdin çeküp** niçe kerre şehrimiz böyle âlân u tâlân ve halkımız zulmünden nâlân olmuştur.* (IV, 274a.11-12)

Zira 50 senedir kim koca hanın derdini çekip nice kere şehrimiz böyle alan u talan ve halkımız zulmünden nâlân olmuştur.

Dert çekmek: I, 13b-1 | II, 354b.28 | III, 184b.22 | IV, 265a.17 | IV, 274a.11-12

Aşağıdaki örneklerde üzüntünün büyüklüğü ve yoğunluğu, şiddetli anlamına gelen şedâid kelimesi ile ifade edilmiştir. Üzüntünün şiddet sıfatı ile betimlenmesi dikkat çekicidir. Nitekim şiddet temelde “depremin şiddeti”, “şiddetli rüzgâr” örneklerinde olduğu gibi “bir hareketin, bir gücün derecesi” veya “bir hareketten doğan güç” (TDK, Güncel Türkçe Sözlük, t.y.) anlamlarına gelerek gücü betimler. Mecazen duygu ve davranışlarda aşırılık anlamı kazanmıştır. Bu durum ise duyguların bir güç olarak algılandığını gösterir. Dolayısıyla aşağıdaki örneklerde yer alan “şiddetli acılar/sıkıntılar” anlamına gelen “âlâm-ı şedâid” ve “mihnet-i şedâid” ifadeleri ÜZÜNTÜ BİR GÜÇTÜR metaforu kapsamında da değerlendirilebilir.

*Hezârân renc-i anâ ve **âlâm-ı şedâ'id çekerek*** (II, 349b.1)

Binlerce sıkıntı ve şiddetli acılar çekerek

*Ol gün ol gice Kırkgeçit’de **çektiğimiz âlâm-ı şedâ’idi** Hudâ-yı Müte’âl Malta küffârına virmesin* (III, 177a. 18-19)

*O gün o gece Kırkgeçit’de **çektiğimiz şiddetli sıkıntıları** Cenâb-ı Hak Malta kafirlerine vermesin.*

Âlâm-ı şedâ’id çekmek: II, 266a.5 | II, 349b.1 | II, 335a.4 | II, 338b.22 | II, 342a.34 | II, 349a.18 | II, 349b.1 | II, 351b.13 | II, 351a.34 | II, 355a.36-355b.1 | III, 177a.18-19 | III, 182b.34

*On iki gün bu **mihnet-i şedâ’idi çekmeden** cümle ibâdullah ve sâ’ir mahlûk-ı Hudâ bîzâr olup* (III, 51b.35)

12 gün bu şiddetli sıkıntıları çekmekten bütün insanlar ve Allah’ın diğer yarattıkları bıktı usandı.

Mihnet-i şedâ’id çekmek: III, 51b.35

*“Hayfâ kim Bağdâd henüz yeniçeriler zulmünden harâb olmadadır” deyü **te’essüf çeküp*** (III, 90a.7-8)

“Ne yazık ki Bağdad henüz yeniçeriler zulmünden harap olmadadır” diye teessüf çekip (üzülüp)...

*“Âh anın dağlarında olan altun ve gümüş ve kurşum ve demir ma’âdinleri bizim devletimizde olsa İskender-i Kübrâ gibi cihângîr olurduk” deyü **te’essüf çekerlerdi.*** (III, 133b.36-134a.1)

“Âh onun dağlarında olan altın, gümüş, kurşun ve demir madenleri bizim devletimizde olsa Büyük İskender gibi cihangir olurduk” diye teessüf çekerlerdi (ederlerdi).

Te’essüf çekmek: III, 90a.7-8 | III, 133b.36-134a.1

*“Beğim sen **elem çekme**; bu kal’anın fâtihi sen olasın deyü âlem-i şehzâdeliğinde sana tebşîr etmişdik...”* (I, 25b.34-35)

“Beyim sen elem çekme, bu kalenin fatihi sen olası diye şehzâdeliğin sırasında sana müjdelemiştik...”

“Hey beğim! *Ne elem çekersin, sözü verenden alan uslu gerek...*” (II, 274b.13-14)

“Hey beyim! Ne (diye) elem çekersin, sözü verenden alan uslu gerek...”

“Evliyâ Çelebi *elem çekme. Helâl mâlın ise yabana gitmez*” deyü tesellî-i hâtır verüp (III, 93a.22)

“Evliya Çelebi elem çekme. Helal malın ise yabana gitmez” diye gönlüme teselli verdi.

“...Ammâ Evliyâm sen benimsin ve ben seninim, *elem çekme. Dağ dağa kavuşmaz âdem âdeme kavuşur.*” (IV, 408b.6)

“Ama Evliya’m sen benimsin, ben seninim, elem çekme. Dağ dağa kavuşmaz adam adama kavuşur.”

Elem çekmek: I, 25b.34-35 | I, 28a.1 | I, 139b.33 | II, 274b.13-14 | II, 358b.22 | III, 93a.22 | III, 177a.22 | IV, 408b.6

4.13.1.3. Üzüntü Fiziksel Bir Hasardır

Üzüntü duygusu bazen fiziksel bir hasar gibi algılanmıştır. Olumsuz/istenmeyen bir duygu olan üzüntü kişi üzerinde psikolojik ve fiziksel etkiler yaratır. Bu sebeple üzüntü kişiyi yaralayan, parçalayan, acıtan kısaca zarar verici bir duygu olarak görülür. Üzüntüyü ifade etmek için çoğunlukla duyguların kabı olarak görülen kalbin/yüreğin ve ciğerin parçalandığı, hasar gördüğü, incindiği aktarılır. Çetinkaya, üzüntünün yarattığı fiziksel hasarı, “yaralama, burkma, yakma, kırma/parçalama” olarak belirlemiş ve her bir hasarla ilgili günümüz Türkçesinde kullanılan metaforlardan örnekler vermiştir. Buna göre üzüntü için “yürek burkmak”, “yüreği kanamak”, “gönül yarası”, “yaralanmak”, “yarasını

deşmek”, “yarasına tuz biber ekmek”, “bağrını delmek”, “içi parçalanmak”, “kalbi kırılmak” gibi ifadeler kullanılır (2006, s. 464).

Aşağıdaki örneklerde üzüntülü kişi, kalbi viran, yıkık dökük ve harap olmuş bir şekilde tasvir edilmiştir. Dolayısıyla üzgün bir kimsenin kalbinin fiziksel olarak hasar görmüş gibi algılandığı ve bu şekilde aktarıldığı görülmektedir. Aşağıdaki örneklerde viran gönlün âbâd olmasından bahsedilerek üzüntüden kurtulmak, neşe bulmak kastedilmiştir. Burada kalbin bir bina/yapı gibi algılandığı çıkarımını da yapabiliriz. Nitekim “viran” ve “âbâd” kelimeleri temelde bir bina/yapı veya mekân için kullanılır. Üzüntü kalp binasının yıkılması iken mutluluk kalp binasının mamur olmasıdır.

KAYNAK: Fiziksel hasar

HEDEF: Üzüntü

*Zîrâ sen dünyâda mahzûn kalbleri dil-şâd, **vîrân gönülleri** âbâd etmedesin.* (I, 211a.2-3)

Zira sen dünyada hüznü kalpleri neşeli, viran gönülleri abat etmedesin.

*Paşaya bir muhabbetnâmeniz ihsân edüp bu ma'zûllığında mahzûn kalbini dilşâd ve **vîrân gönlünü** âbâd idün* (II, 366b.1-2)

Paşaya (bir) dostluk mektubunuzu ihsan edip azledildiği bu -günlerde- hüznü kalbini şâd edin ve viran gönlünü şenlendirin.

*Hikmet-i Hudâ ol kabr-i münevverde bu **dil-i vîrânım** ma'mûr u mesrûr ve münevver olunca* (IV, 220b.25-26)

Allah'ın hikmeti o nurlu kabirde bu viran gönlüm mamur, sevinçli ve aydınlık olunca

Vîran: (ویران) sıf. (Fars. virân) 1. Yıkık, yıkılmış, harap, 2. mec. Gamlı, kederli, üzüntülü (Kubbealtı Lugatı, t.y.).

Viran gönüller: I, 211a.2-3 | II, 366b.1-2 | IV, 220b.25-26

“Canı acımak” ve “canı yanmak” deyimini temelde çarpma, vurma, kesik veya bir hastalık nedeniyle vücudun herhangi bir yerinde hissedilen acı, sızı veya ağrıyı ifade eder. Fakat mecazen üzülmek anlamı da kazanmıştır. Bu durum ise üzüntünün fiziksel hasar verici, yaralayıcı bir duygu olarak algılanmasından kaynaklanır.

*“Anıniçün senin askerinin **cânları acıyup** yoldaşları kanın anlar dahi Revân kal’asında menden alup yedi günde Îrân-zemîn askerinin kökün kesdiler”* (I, 70b.21-22)

“Onun için senin askerinin canları acıyıp yoldaşlarının kanım onlar da Revan Kalesi’nde benden alıp yedi günde İran ülkesi askerinin kökünü kestiler”

*Bâyezîd askeri **cânı acımış** kavimdir mebâdâ bir el kaldıralar ve Îrân-zemînde bir bed-nâmlık edeler* (III, 78a.1-2)

Bayezid askeri canı acımış kavimdir, olmaya ki bir el kaldırsınlar ve İran ülkesinde adını kötüye çıkarsınlar.

*Bunlar dahi başları havfinden ve **cânları acısından** bir gicede İslâmbol’dan gâ’ib olup Üsküdar’a geçüp firâr etdiler.* (III, 99a.19-20)

Bunlar da başları korkusundan ve canları acısından bir gecede İstanbul’dan kaybolup Üsküdar’a geçerek firar ettiler.

Cânı acımak: I, 70b.21-22 | III, 78a.1-2 | III, 99a.19-20

Zehresi çak olmak ifadesi birebir çeviride “ödü yırtılmak” anlamına gelir. Günümüz Türkçesinde ise bu ifadeyi çoğunlukla korku anlamı barındıran “ödü patlamak” deyimini karşılar. Aşağıdaki cümlelerde ise *zehreleri çâk olup* ifadesi daha ziyade üzüntü duygusunu anlatmaktadır. Bu sebeple günümüz Türkçesi çevirisinde “kalbi parçalanmak” deyimini kullanmak daha uygun görülmüştür.

Üzüntünün manevi açıdan yarattığı olumsuz etkileri ile beden üzerinde oluşan fiziksel rahatsızlıklar arasında bir algısal benzerlik söz konusudur. Böylece üzüntü

yaralanma, kırılma, kanama gibi bedende fiziksel hasar meydana getiren bir duygu gibi algılanmıştır. Aşağıdaki örneklerde ise bu hasar, ödün/safranın yırtılması şeklinde aktarılmıştır. Günümüz Türkçesi çevirisinde *zehresi çâk olmak* ifadesini üzüntü için “kalbi parçalanmak” şeklinde çevirmek daha uygun görülmüştür.

Cümle der-i dîvârları asker-i İslâm ile pîrâste olmuş görünce cümle küffârın zehreleri çâk olup “elvedâ‘ ey Hanya elvedâ‘” deyüp âh [u] enîn ile hâ‘ib ü hâsir cânib-i Suda‘ya giderken (II, 272b.16-18)

Bütün duvarları İslâm askerleri ile donanmış görünce bütün küffârın kalpleri parçalanıp “Elvedâ ey Hanya elvedâ” deyip inleyerek ve sızlayarak perişan olmuş halde Suda tarafına giderken

{Gûyâ lisân-ı hâl ile feryâd ederlerdi. Her kim bu feryâdı istimâ‘ ederdi, gûyâ zehresi çâk olurdu} (III, 143b.2)

Sanki hâl dili ile feryat ederlerdi. Her kim bu feryadı işitse, sanki kalbi parçalanırdı.

Fuzûlî-i Bağdâdî muhibb-i Hânedân-ı Âl-i Abâ olduğu haysiyetden dâğ-ı derûn hâsıl edüp Hadîkatü’s-Sü‘adâ nâm kitâbında hâdise-i Kerbelâ’yı eyle tahrîr etmiş kim kırâat edenin zehresi çâk olur. (IV, 355b.9-11)

Bağdadlı Hanedân-ı Âl-i Abâ muhibbi olduğu haysiyetten gönül yarası hâsıl edip Hadîkatü’s-Süada adlı kitâbında Kerbelâ olayını öyle yazmış ki okuyanın kalbi parçalanır.

Zehresi çâk olmak: II, 272b.16-18 | III, 143b.2 | IV, 355b. 9-11

Aşağıdaki örneklerde üzüntüyü belirtmek için günümüz Türkçesine “iç yarası” olarak çevrilebilecek *dâğ-ı derûn* ifadesi kullanılmıştır. Üzüntü bedene hasar veren bir duygu olarak algılanır. Onun ruh üzerindeki olumsuz etkileri insanın içinin kızgın bir demirle dağlanmasına benzetilmiş ve bu şekilde aktarılmıştır.

*Ba'zı guzât-ı müslimîn Yıldırım Hân inhizâmında mâl [u] menâlden ayrıldıkları **dâğ-ı derûnlarından** Timur askerinin dendân-ı tîğdan geçenlerinin derilerini yüzüp* (I, 24a.32-33)

Bazı Müslüman gazileri Yıldırım Han yenilgisinde mallarından ayrılmalari acısından Timur askerinin kılıçtan geçenlerinin derilerini yüzüp

*Bu hâdisât dahi Âl-i Osmân'ın **derûnuna bir dâğ-ı derûn olup*** (I, 24b-9)

Bu olaylar da Osmanogullari'nin içine bir iç yarasi oldu.

*Üçüncü gün Yıldırım Hân **dâğ-ı derûnundan** hummâ-yı muhrıkaya mübtelâ olup demir kafes içre merhûm oldu* (II, 235a.4-5)

Üçüncü gün Yıldırım Han üzüntüsünden ateşli sıtmaya tutulup demir kafes içinde vefat etti.

*Vakt-i sabâh İslâmbol içre bir gulgule ve velvele-i Rûm olup cemî'î askerî tâ'ifesi ve gayrı **dâğ-ı derûnu** olan dilgîr ibâdullah ve gayrılar guluvv-i âm edüp pür-silâh Atmeydânı'nda ve Etmeydânı'nda ve İslâmbol içre meşhûr on iki meydânda âdem deryâsı cem' olup* (II, 369b. 23-26)

Sabah vakti İstanbul içinde bir gürültü ve bir karışıklık olup bütün askerî taifesi ve başka iç yarasi olan gücenmiş, kırıgın insanlar ve diğerleri ayaklanıp silahlanarak Atmeydanı'nda, Etmeydanı'nda ve İstanbul içinde meşhur on iki meydanda insan deryası toplandı.

*Yezîd ibn Mu'âviye asrında deşt-i Kerbelâ'da İmâm Hüseyin tarafından bulunup ol hâdise-i pür-melâlde dibelik **dâğ-ı derûn** hâsıl edüp Basra'ya firâr edüp* (III, 78b.5-6)

(Süheyb-i Rumi) Muaviye oğlu Yezid zamanında Kerbela Çölü'nde İmam Hüseyin tarafında bulundu. O içler acısı olayda dibelik (büsbütün) iç yarası hasıl edip Basra'ya kaçtı.

*Çomar Bölükbaşı hakiri görünce haymesinden taşra çıkup hakîri bağına basınca hemân **dâğ-ı derûnumdan** iki gözlerim pürnem olup...* (III, 93a.16-17)

Çomar Bölükbaşı hakiri görünce çadırından dışarı çıkarak hakiri bağına basınca hemen içimin yanmasından iki gözlerim ıslanarak...

*Hazret-i Resûl'ün dâmâdı Hazret-i Alîyy-i Velî **dâğ-ı derûnundan** cümle ehl [ü] iyâliyle Mekke'ye ve Medîne'ye uğramayup diyâr-ı Kûfe'de şehr-i Hille'ye hicret edüp anda sâkin olup Irâk-ı Arab şâhı idi.* (IV, 354b. 27-28)

Hazret-i Resûl'ün damadı Hazret-i Ali-i Velî üzüntüsünden bütün ailesiyle Mekke'ye ve Medine'ye uğramayıp Küfe diyarında Hille Şehri'ne göçüp orada yerleşti, Irak-ı Arab şahı idi.

*Fuzûlî-i Bağdâdî muhibb-i Hânedân-ı Âl-i Abâ olduğu haysiyetden **dâğ-ı derûn** hâsıl edüp Hadîkatü's-Sü'adâ nâm kitâbında hâdise-i Kerbelâ'yı eyle tahrîr etmiş kim kırâat edenin zehresi çâk olur.* (IV, 355b.9-11)

Bağdadlı Hanedân-ı Âl-i Abâ muhibbi olduğu haysiyetten gönül yarası hâsıl edip Hadîkatü's-Süada adlı kitâbında Kerbelâ olayını öyle yazmış ki okuyanın kalbi parçalanır.

Dâğ: (دَاغ) i. (Fars. dâğ) 1. Kızgın demirle vücûda vurulan damga, işâret, nişan; 2. Tedâvi için vücutta kızgın bir demirle oluşturulan yanık; 3. mec. Aşk, elem, keder vb. içe işleyen duyguların verdiği yanıklık, yara (Kubbealtı Lugatı, t.y.).

Dâğ-ı derûn: I, 24a.32-33 | I, 24b.10 | I, 38b.8 | I, 65a.1 | I, 65a.36 | I, 141a.23 | II, 235a.4-5 | II, 274b.29 | II, 289a.16 | II, 299a.5 | II, 312b.22 | II, 361b.6 | II, 369b.24 | III,

9b.29 | III, 68a.25 | III, 78b.5-6 | III, 92b.31 | III, 93a.16-17 | III, 107b.15-16 | IV, 243a.3 | IV, 272a.1 | IV, 284b.17 | IV, 340b.2 | IV, 354b.27-28 | IV, 355b.9-11 | IV, 384b.32

“Dağılmak, karışmak” anlamlarına gelen “perişân” kelimesi mecazen “acınacak durumda, zavallı, kederli” gibi anlamlar kazanmıştır. Dertli, kederli insan fiziksel olarak da dağılmış gibi algılanır. Aşağıdaki örneklerde ise dertli kişinin hali “düşüncesi/gönlü dağınık, karışık” anlamına gelen *perişân-hâtır* ifadesi ile aktarılır.

“Âh bunlar benim süvâr olduğum tahtaya bâr-ı girân olup garkıma sebep olurlar. Âh hal-i digergûnum neye müincer ola” deyüp **perişân-hâtır** olup (II, 265b.20-21)
“Âh bunlar benim bindiğim tahtaya ağır yük olup boğulmama sebep olurlar. Âh berbat hâlîm neye varır” deyip asabım bozuldu.

*Ey gussa vü gamda **perişân-hâtır** olan bîcâre ve aklın yitirmiş âvâre!* (III, 172b.6)
Ey sıkıntı ve gamda gönlü perişan olan biçare ve aklını yitirmiş avare!

Perişan: (پريشان) sıf. (Fars. perişân) Dağınık, düzensiz, karmakarışık. Perişan-hâtır: (پريشان خاطر) birl. sıf. (Ar. hâţir “zihin” ile) Akli fikri karmakarışık olan, düşünceli (Kubbealtı Lugatı, t.y.).

Perişân-hâtır: II, 265b.20-21 | III, 172b.6

İncinmek temelde “çarpma, sıkışma, burkulma vb. etkenlerle vücudun bir yeri ağrı verir duruma gelmek” anlamına gelirken mecazen “birinin herhangi bir sözü veya davranışı yüzünden üzüntü duymak, gücenmek, kırılmak” (TDK, Güncel Türkçe Sözlük, t.y.) anlamı kazanmıştır. Bu durum da yukarıda belirtildiği üzere üzüntünün fiziksel hasar meydana getiren bir duygu olarak algılandığını gösteren bir başka örnektir.

*Bana **incinmiştir*** (II, 300a.5-6)

Bana incinmiştir.

*İmdi hânım azîz başın için **incinme**.* (IV, 291b.7-8)

Şimdi hanım aziz başın için incinme (üzülme).

İncinmek: II, 300a.5-6 | IV, 291b.7-8

4.13.1.4. Üzüntü Hastalığıdır

Bu metafor, üzüntünün fiziksel hasar yarattığını anlatan metafor ile benzerdir. Burada somut bir fiziksel sıkıntıdan bahsedilmez. Hastalığın türünden, etkilerinden bahsedilmeden üzüntünün gönülde hastalık yaratan bir duygu olarak aktarıldığı görülmektedir. Aşağıdaki örneklerde geçen günümüz Türkçesine “gönlü hasta” olarak çevirebileceğimiz *dil-haste* ifadesinde yer alan “haste” kelimesi temelde “yaralanmak, incinmek” anlamına “hasten” fiilinden gelir. Bu durum da üzüntünün hem bir hastalık hem de fiziksel hasar olarak algılandığını göstermektedir.

KAYNAK: Hastalık

HEDEF: Üzüntü

***Dil-haste** esîrlerdir, dîdebânları ve vardıyanları destinde girîbânları beste ve giryân ve hayrân ü nâlân esîrlerdir.* (I, 125a.26)

Gönülleri hasta esirlerdir. Yakaları bekçileri ve vardıyanları elinde, gözü yaşlı gönlü buruk esirlerdir.

*Kimi pâ-y-beste ve **dil-haste** ve şikeste-beste bu kadar kavm, koyun sürüsü gibi giderlerdi.* (II, 363a.16)

Kimi ayakları bağlı, gönlü hasta, kırık-dökük bu kadar insan koyun sürüsü gibi giderlerdi.

*Niçün âyende vü revende tüccâr, züvvâr mahlûk-ı Hudâyı rencîde-i hâtır edüp **dil-haste** ü şikeste-beste edersiz?* (III, 125b.18-19)

Niçin gelen geçen tüccar ve ziyaretçi Tanrı kullarını incitir, yaralar, kırıp geçirirsiniz?

Dil-haste (دلخسته) birl. sıf. (Fars. haste “yaralı” ile) Gönlü yaralı, gönül hastası, âşık (Kubbealtı, t.y.).

Dil-haste: I, 21a.24 | I, 73b.26 | I, 75a.7 | I, 125a.26 | II, 253b.27 | II, 260b.36 | II, 262a.24 | II, 262a.26 | II, 319a.10 | II, 329a.24 | II, 363a.16 | III, 125b.18-19

4.13.1.5. Üzüntü Akla Zarar Vericidir

Üzüntünün akla zarar verici olması, fiziksel hasar yaratması ile benzer durumlar gibi gözükse de burada akla yönelik fiziksel bir sıkıntıdan ziyade duygunun sağlıklı düşünmeyi engelleyici yönüne vurgu yapılmak istenir. Nitekim araştırmalar üzüntünün zihinsel ve motor aktiviteleri yavaşlattığını ortaya konmuştur (Izard ve Ackerman, 2000, s. 258). Üzüntünün bilişsel sistemi yavaşlatması aşağıda *aklı başından gitmek* deyimini ile ifade edilmiştir.

KAYNAK: Aklın işlevlerinde bozulma

HEDEF: Üzüntü

*Hikmet-i Hudâ kazâ-yı âsumânî bir ra‘d ü berk ve zulemât olur kim Bursa içinde âdem âdemi görmeden kalup cümle halk feza‘ u ceza‘a başlar. Âhir-i kâr bir gün bir gece bu zulemât Bursa üzre ber-karâr olup Sa‘dîzâde’nin güvercinleri gelmeyüp **aklı başından gidüp** (I, 190b.34-36)*

Hudâ’nın hikmeti gök kazası bir yıldırım, berk ve karanlık olur ki Bursa içinde insan insanı görmeden kalıp bütün halk bağırıp çağırmaya başlar. İşin sonunda bir gün bir gece bu karanlık Bursa üzerinde durup Sadîzâde’nin güvercinleri gelmeyip aklı başından gider.

*Kudde Kethüdâ ve Moralı Defterdâr ve Mehemed Efendi, üçünün dahi gerdenlerinde tokuz zincir ile uryân u büryân ve giryân u nâlân havz içinde iki gün iki gice imiş aç u zâc bir kamîs u serâvile muhtâc olduklarından mâ‘ada her gice cellâdlardan biner tâziyâne kırbaç yiyüp niçe gûne işkence ederlermiş. Hemân Kudde Kethüdâ’yı ol hâl-i diyergûnda görüp **aklım başımdan gitti**. Yanına varup*

üçünün dahi destlerinden bûs etdim. Zîrâ veliyy-i ni‘metlerim idi. (III, 184b.31-34)

Kudde Kethüda, Morali Defterdar ve Mehmed Efendi, üçünün de boyunlarında dokuz zincir ile çıplak, yanmış, yakılmış, ağlayıp inleyerek havuz içinde iki gün iki gecedir aç susuz bir gömlek ve dona muhtaç olduklarından başka her gece cellatlardan biner kamçı kırbaç yiyip nice türlü işkence ederlermiş. Hemen Kudde Kethüda’yı o perişan hâlde görüp aklım başımdan gitti. Yanına varıp üçünün de ellerinden öptüm. Zira velinimetlerim idi.

Aklı (başından) gitmek: I, 190b.34-36 | III, 44a.10-11 | III, 97b.36 | III, 172b.6 | III, 184b.31-34

4.13.1.6. Üzüntü Bir Yiyecektir

Üzüntü bazen bir yiyecek gibi algılanmış, yiyecek kaynak alanının kavramları ile ifade edilmiştir. Duyguları hissetmek soyut bir tecrübedir. Bu soyut tecrübeyi anlatmak için beslenmek gibi somut bir tecrübeden yararlanılır. Besinleri vücudumuza alma, onları sindirme, bedenimizin besinlerden olumlu olumsuz etkilenmesi şeklindeki fiziksel süreç ile bir duygu durumu içerisine girme, o duyguyu yaşama, duygudan olumlu olumsuz etkilenme şeklindeki psikolojik süreç arasında algısal bir benzerlik görülmüştür. Tıpkı besinler gibi duyguları da tadar, bedenimize alır, onları acı veya tatlı olarak algılar, onlardan keyif alır veya hoşlanmayız. Günümüz Türkçesinde pek çok duyguda olduğu gibi üzüntü duygusunun tatmak fiili ile ifade edildiği görülür: “Acıyı tatmak”, “ızdırabı tatmak”, “melali tatmak” gibi (Çetinkaya, 2006, s. 458). Ayrıca “sindirmek” anlamına gelen “hazmetmek” fiilinin mecazen “hoşa gitmeyen bir davranışı içine atmak”; “bir olay veya duruma katlanmak” (TDK, Güncel Türkçe Sözlük, t.y.) gibi anlamlar kazanması da üzüntü kavramı için yiyecek kaynak alanından yararlanıldığını gösterir. “Acı bir hatıra”, “tatlı bir hüznün” gibi cümlelerde geçen “acı” ve “tatlı” sıfatları temelde tat alma organı ile alınan duyumlara işaret ederken mecazen üzüntüyü niteleyen bir anlam kazanmıştır.

Aşağıdaki örneklerde geçen “gam yemek” ifadesi Farsçadaki “gam horden” kullanımdan tercüme yolu ile Türkçeye geçmiştir (Kamus-ı Türki, 2015, s. 969).

KAYNAK: Yiyecek

HEDEF: Üzüntü

“...Ma’nisa’da hâkim iken Akka kal’asın küffâr aldığına **gam yemen** İslâmbol’u feth ettiğiniz günler pişmiş helvâ yersiz dediğim...” (I, 31b.1-2)

Ya biz size Manisa şehrinde Akka Kalesi’ni kâfirlerin aldığına gam yemeyin. İstanbul’u fethettiğiniz günler pişmiş helva yersiz dediğim...

“Safâ geldin, felek hâlidir, böyle olur, **gam yeme**” deyü nice musâhabet edüp (II, 234b.36-235a.1)

“Hoş geldin, felek halidir, olur böyle şeyler, gam yeme” diye nice sohbet edip...

Râh-ı Mekke’de ve diyâr-ı Mısır’da aslâ **gam yiyüp** havf u haşyet çekme. (III, 176b.8-9)

Mekke yolunda ve Mısır diyarında aslâ gam yiyip korku ve sıkıntı çekme.

“...Ordu-yı İslâm’a bu kadar mâl-ı ganâ’imle gelüp orduyu ol ganâ’imle muğtenim edüp gözüm önünde benim koyunlarım yeyen hân askerinden yedi yüzünü bu sâ’atde katl etdin. Şimden gerü oldu kim **gam yemem**.” (IV, 273b.9-11)

“...İslâm ordusuna bu kadar ganimet mallarıyla gelip orduyu o ganimetle doyum edip gözüm önünde benim koyunlarımı yiyen han askerinden yedi yüzünü bu saatte katlettin. Bundan sonra artık gam yemem.”

Gam yememek: Tasa etmemek, kaygılanmamak, üzülmemek (TDK, Güncel Türkçe Sözlük, t.y.).

Gam yemek: I, 31b.1-2 | II, 234b.36-235a.1 | III, 176b.8-9 | IV, 256a.17 | IV, 273b.9-11 | IV, 284a.32 | IV, 378b.18 | IV, 378b.19

4.13.1.7. Üzüntü Canlılığın Kaybıdır

Mutluluk canlılık ve dirilik, üzüntü ise canlılığın kaybı olarak algılanmıştır.

KAYNAK: Canlılığın kaybı

HEDEF: Üzüntü

İpşir Paşa eleminden zerd-rû olup **meyyit-i müteharrik** oldu (I, 80b.32)

İpşir Paşa üzüntüsünden sapsarı kesilip yürüyen ölüye döndü.

Meyyit-i müteharrik olmak: I, 80b.32

4.13.1.8. Üzüntü Bir Güçtür

Rüzgâr, yağmur, deprem, sel gibi doğa olayları insan ve doğa üzerinde bir güce sahiptir. İnsanın güçlü doğa olayları karşısında pasif kalması ve ondan olumsuz şekilde etkilenmesi ile duygular karşısında pasif kalması ve etkilenmesi arasında algısal bir benzerlik görülmüştür. Duyguların insanlar üzerindeki etkilerini anlatmak için doğa olaylarının gücünden ve etkilerinden yararlanılır. Bilhassa olumsuz bir duygu olarak kabul edildiği için üzüntü duygusu bir doğa olayı ve hatta bazen bir afet gibi algılanır. Bu anlamda günümüz Türkçesinde “üzüntüye kapılmak”, “sarsılmak”, “deprem etkisi yaratmak”, “içinde fırtınalar kopmak” gibi ifadeler kullanılır.

Aşağıdaki örnekte üzüntü insanı içine çeken ve karışıklık yaratan bir girdap gibi algılanmıştır.

KAYNAK: Doğal güç

HEDEF: Üzüntü

*Gelin sizinle bu **girdâb-ı gamda** teşvîş-i endîşe-i gamı def'etmek için bir segâh faslı eyleyelim* (II, 221a.23-24)

“Gelin sizinle bu gam girdabında üzüntünün verdiği karışıklığı yok etmek için bir segâh faslı eyleyelim”

*Sinop ve Amasıra dağları dahi önümüzde nâm [u] nişânı yok bir **girdâb-ı elîmde** kâh eyyâm-ı muvâfık ve kâh eyyâm-ı nâ-muvâfık ile bir gün bir gicede deryâ-yı biemân içre çalkanup* (II, 264b.17-18)

Sinop ve Amasra dağlarından da önümüzde belirti ve iz yok, acı verici bir girdapta kâh uygun rüzgârla ve kâh uygun olmayan bir rüzgârla bir gün bir gecede amansız denizler içinde çalkalanıp

*Bu güne bir **girdâb-ı gamda** talattum-ı deryâ ile serserî gezerken hikmet-i Hudâ gün doğusu rûzgârı tarafında evc-i semâda kara bulutlar zâhir olur.* (II, 264b.20-21)

Böyle bir gam ve üzüntü girdabında denizin dalgalarıyla serseri gezerken Hudâ'nın hikmeti gün doğusu rüzgârı tarafında gökyüzünde kara bulutlar belli olur.

Girdâb-ı gâm/elîm: II, 221a.23-24 | II, 264b.17-18 | II, 264b.20-21

Aşağıdaki örnekte üzüntünün insanı ele almasından bahsedilir. Burada insan, üzüntü karşısında pasif bir varlık, üzüntü ise insanı etkisi altına alan bir güç olarak aktarılmıştır.

*Ne hikmetdir kim elçi nâmesi kırâ'at olunaldan berü **gumûm [u] elem beni almışdı*** (II, 275a.32-31)

Ne hikmettir ki elçi mektubu okunduğundan beri üzüntü ve sıkıntılar beni almıştı.

Gumûm u elemin kişiyi alması: II, 275a.32-31

4.13.1.9. Üzüntü İstenmeyen Bir Şeydir

Üzüntü istenmeyen bir durumun gerçekleşmesi sonucu meydana gelir. Böyle bir durumla karşılaşmak kişinin psikolojisi ve fizyolojisine olumsuz yönde etki edebilir. Bu sebeple üzüntü insanlar tarafından olumsuz ve istenmeyen bir duygu olarak kabul edilir. Üzüntüyü anlatan ifadelerde bu duygu bir düşman, kişiye zarar veren bir güç veya kendisinden kurtulunmak istenen bir varlık olarak aktarılır.

Aşağıdaki örnekte üzüntü kurtulunacak dolayısıyla istenmeyen bir şey olarak aktarılmıştır. Üzüntünün “bulanıklık; pislik” gibi anlamlara gelen *kesâfet* kelimesi ile karşılanması da bu duyguya karşı olumsuz tutumu gösterir.

KAYNAK: İstenmeyen bir şey

HEDEF: Üzüntü

*Pür-mağmûm âdem bu gurâfeye gelüp ziyâret etdiği ân **kesâfetden ol kes halâs olup şâd u handân olur.*** (III, 71b.3-4)

Bu kabristanda öyle ruhaniyet var ki kedere gömülmüş bir adam bu mezarlığa gelip ziyaret ettiği an sıkıntılarından o an kurtulup şen ve neşeli olur.

*Evhâm-ı tahayyülât dan ve gill u gışdan berî olup **kesâfetden halâs oldum.*** (III, 175b.30-31)

Hayali vehimlerden, korku ve şüphelerden uzaklaşıp sıkıntıdan kurtuldum.

Kesâfetden halâs olmak: III, 71b.3-4 | III, 175b.30-31

*Andan tesellî-i hâtır olup Nûh Necî bu **gamdan fâriğ olup** Tûfân'dan necât ricâsında oldu.* (IV, 384a.22-23)

Ondan teselli bulup Nuh Necî üzüntüden kurtulup Tufan'dan kurtulma ricasında oldu.

Gamdan fâriğ olmak: IV, 384a.22-23

Def, “itme; kovma; ortadan kaldırma” gibi anlamlara gelir. Aşağıdaki örneklerde geçen *def-i gam* ifadesi ile gamı kovmak, ortan kaldırmak kastedilir. Böylece gam/üzüntü kovulmak, ortadan kaldırılmak istenen bir durum olarak karşımıza çıkar.

*Mülûk için sûrnâ ve boru ve tabl ve deff [ü] kudüm ve nây ve rebâb çalmağa sehel ruhsat vermişlerdir kim sâz [u] söz sevdâyı mahv edüp **def-i gam eder.*** (I, 206b.8-9)

Hükümdarlar için zurna, boru, davul, def, kudüm, ney ve rebap çalmaya azıcık izin vermişlerdir ki saz u söz sevdâyı mahvedip gamı defeder.

*Ba‘dehû pâdişâh, Venedik mel‘unu nâmesinin eleminden **def‘-i gam** için
“Şehzâde-i âzâdelerim lu‘bede-bâzlık etsinler” deyü destûr-ı şâhî olunca* (II, 274b.24-26)

Padişah, Venedik mel‘unu mektubunun eleminden kurtulmak için; “Şehzâdelerim oyunlarını göstereyinler” diye izin verince...

Def-i gam: I, 71a.22 | I, 202a.34 | I, 206b.8-9 | I, 214b.13 | II, 240b.32 | II, 274b.18 | II, 274b.24-26 | II, 275a.32

4.13.1.10. Üzüntü Darlıktır

Üzüntü fiziksel bir darlık, mutluluk ise genişlik olarak algılanmış ve bu şekilde ifadelere yansımıştır. Bu durum fizyolojik bir temele dayanır. Nitekim üzüntü duygusuna sahip kişinin göğsünde ve iç organlarında hissettiği ağırlık ve baskı hissi bir daralma, mutluluk duygusuna sahip kişinin kalbindeki rahatlama hissi de genişlik olarak algılanmıştır. Günümüz Türkçesinde bu durumla ilgili “sıkıntı”, “canı sıkılmak”, “yüreği daralmak”, “yüreği sıkışmak”, “içi daralmak”, “sıkıntı çekmek”, “darlığa düşmek”, “başı dara düşmek”, “başlarına dar etmek” gibi ifadeler kullanılır.

KAYNAK: Darlık

HEDEF: Üzüntü

*Anda karâr edem zan edüp anı dahi sadrîa‘zam {---} gün muhâsara edüp
başlarına dar etdi.* (I, 86b.3-4)

Orada karar ederiz sanırken orayı da sadrazam (—) gün kuşatıp başlarına dar etti.

*Diyârların nehb ü gâret edüp dârların Kızılbaşların **başına dar edüp*** (IV, 250a.5)

Diyarlarını yağmalayıp Kızılbaşların yurtlarını başlarına dar edip

(Birine bir yeri)dar etmek: bir kimseyi sıkıntıya sokmak (TDK, Güncel Türkçe Sözlük, t.y.).

Başına dar etmek: I, 86b.3-4 | IV, 250a.5

Üzüntülü kişi bazen daralma hissini o kadar yoğun hisseder ki, içinde olduğu ortamı veya dünyayı küçülüp daralıyormuş gibi algılar. “Duvarlar üstüne üstüne gelmek”, “dünya başına dar olmak” gibi deyimler bu algıyı ifade eder.

*Nîm sâ‘atden sonra **cihân başıma dâr olup** serâsîme oldum.* (II, 291a.2)

Yarım saatten sonra cihan başıma dar olup sersem oldum.

*“Pederiniz merhûm oldu. Innâ-lillah” deyü haber gelince **cihân başıma teng ü dar oldu.*** (II, 367b.19-20).

“Pederiniz merhum oldu. Innâ-lillah...” diye haber gelince cihan başıma dar oldu.

*Andan Hazret-i Havvâ Cidde’ye indi ve yalnızlıktan **cihân başına dar oldu.*** (IV, 397a.22-23)

Cihan başına dar olması: II, 291a.2 | II, 367b.19-20 | IV, 397a.22-23

*Mağmûm [u] **dil-teng** olup* (II, 366a.14-15)

Gamlı ve gönlü daralmış olup

Dil-teng (دل‌تنگ) birl. sıf. (Fars. teng “dar” ile) Gönlü daralmış, kederli, içi sıkkın, sıkıntılı (Kubbealtı Lugatı, t.y.)

Dil-teng olmak: II, 366a.14-15

4.13.1.11. Üzüntü Sahip Olunan Bir Nesne

Bir duygu durumu içine girmek, bir duygudan uzaklaşmak, duygudan etkilenmek gibi durumlar soyut oldukları için algılanmaları ve aktarılmaları zordur. Bu yüzden onları somutlaştırma yoluna gideriz. Duyguları alıp verilen, kaybedilen, elde edilen bir nesne gibi algılar ve bu şekilde ifade ederiz. Günümüz Türkçesinde kullanılan “üzüntü vermek”, “acı vermek”, “acıyı paylaşmak”, “üzüntüsünü gizlemek” gibi ifadeler bu durumu gösteren örneklerdir.

KAYNAK: Nesne

HEDEF: Üzüntü

Bâğları ve dud bâğçeleri kendi biter kendi yiter gider. Harâbın görmesi âdeme keder verir. (III, 59a.3)

Bağları ve dut bahçeleri kendi biter kendi yiter gider. Harabını görmesi insana keder verir.

Keder vermek: III, 59a.3

4.13.1.12. Üzüntü Bir Kaptaki Sıvıdır

Üzüntü bazen bir kaba dolan bir sıvı gibi algılanmıştır. Aşağıdaki örneklerde *pür-gümûm/gussa/melâl* gibi ifadeler geçmektedir. Bu ifadelerde kişi, yer, durum bir kap, üzüntü ise onun içinde dolan bir sıvı gibi tahayyül edilmiştir. Kişi üzüntü duygusu ile dolduğunda üzgün, durum üzüntü ile dolduğunda acı ve üzüntü duyulacak bir hal, mekân üzüntü ile dolduğunda ise üzgün insanların yer aldığı veya acı olayların yaşandığı yer gibi düşünülebilir. Günümüz Türkçesinde üzüntü duygusunun dol-, kapla-, taş- gibi fiiller ile kullanıldığı tespit edilmiştir (Çetinkaya, 2006, s. 456).

KAYNAK: Bir kaptaki sıvı

HEDEF: Üzüntü

Erzurûm-ı pür-gumûm böyle bir metin hisâr-ı şumdur kim hasretü'l-mülûk olup celâlîler dâr-ı karârı olmuşdur. (II, 286a.19-20)

Gam dolu şehir Erzurum böyle sağlam uğursuz bir hisardır ki kralların hasret çektiği kale olup celalîlerin (isyancıların) sığınağı olmuştur.

{küffâra} gelen imdâdların kıra kıra derûn-ı kal'ada Bulgar ve Sırp ve Voynuk ve Laz ve Rûm cümle pür-gumûm olup ale'l-umûm kaht [u] galâdan "Aman el-amân ey asâkir-i Âl-i Osmân!" deyü derûn-ı kal'adan feryâd etdiler (III, 137b.22-24)

Küffâra gelen yardımlarını kıra kıra kale içinde Bulgar, Sırp, Voynuk, Laz ve Rum hepsi kederle dolup genel bir kıtlıktan dolayı, "Aman el-aman ey Âl-i Osman askeri!" diye kale içinden feryat ettiler.

Pür-gumûm: II, 286a.19-20 | III, 137b.22-24

***Pür-mağmûm** âdem bu gurâfeye gelüp ziyâret etdiği ân kesâfetden ol kes halâs olup şâd u handân olur. (III, 71b.3-4)*

Bu kabristanda öyle ruhaniyet var ki keder dolu bir adam bu mezarlığa gelip ziyaret ettiği an sıkıntılarından o an kurtulup şen ve neşeli olur.

Pür-mağmûm: III, 71b.3-4

*Bir ândan sonra hâbden bîdâr olup vücûd-ı **pür-gussa**ı arak-âlûd buldum. (III, 123a.20)*

Bir andan sonra uykudan uyanınca sıkıntılı vücudumu ter içinde buldum.

*Kim bir âdem ne kadar mağmûm u **pür-gussa** vü müte'ellim olup nutka mecâli olmasa bir kerre ziyâret edince cemî'i gull u gışdan ve gam u gussa ve evhâm-ı mühlikden ve vesvâs-ı düllîden ârî olup bir güne inşirâh-ı sadr-ı zevk-i derûn hâsıl olup (IV, 351a.7-9)*

Bir adam ne kadar üzüntülü, gamlı ve kederli olup konuşmaya dermanı olmasa bile bir kere ziyaret edince bütün gam, keder, sıkıntı, yıkıcı vehim ve kötü vesveseden temizlenip öyle bir iç sevinci ve gönül rahatlığına kavuşur ki insanın yapısı değişip canlanır ve tazelenir.

*Derûn-ı câmi'-i pür-envârda eyle rûhâniyyet vardır kim **pür-gussa** olan âdem girüp rek'ateyn ibâdet etse cemî'i âfât-ı semâvî ve arazîden masûn u mahfûz olur. (IV, 357a.15-16)*

Nur dolu caminin içinde öyle rûhaniyet vardır ki çok gamlı olan adam girip iki rekât ibâdet etse göklerden ve yerden gelecek bütün afetlerden korunmuş ve kurtulmuş olur.

Gussa: (غصة) i. (Ar. guşşa) Gam, keder, hüzn, tasa (Kubbealtı Lugatı, t.y.).

Pür-gussa: III, 123a.20 | IV, 351a.7-9 | IV, 357a.15-16

*Yaş şehrin zabt edüp yeni zolta kesmeğe başlayup diyâr-ı Boğdan'ı kabza-i tasarruفا aldı. Bu **ahvâl-i pür-melâl** Der-i devlet-me'âba mün'akis olup (I, 85b.1-2)*

Yaş şehrini ele geçirip yeni zolta kesmeye başlayarak Boğdan ülkesini kendi yönetimi altına aldı. Bu acı durum devlet katına yansıyınca...

*Niçe yüz Mehemed isimli ma'sûmları dahi katl edüp niçeleri esîr-i pâ-beste ve dil-haste çâker-i efkende-misâl hizmet ederler. Bu **hâl-i pür-melâli** ahâlî-i Tarabefzûn görüp (II, 253b.26-28)*

Nice yüz Mehmed isimli masumları da katledip nicelerini de ayakları bağlı gönülleri hasta sefil köle gibi hizmet ettirirler. Bu içler acısı hali Trabzon halkı görüp...

*Mehemed Paşa efendimize gelüp bu **vâkı'ât-ı pür-melâli** bir bir takrîr etdükde (II, 352a.27)*

Mehammed Paşa efendimize gelip bu acı dolu hadiseleri bir bir anlatınca...

*Bu **ceng-i musîbet-i pür-melâl** olup (II, 371b.35)*

Keder dolu savaş musibeti olup...

*{Dest-i küffârda cümle} şehîd olan guzât-ı müslimînin **ahvâl-i pür-melâlin** ve Îslâmbol'a küffârın istilâsın istimâ' edüp (III, 73b.18)*

Küffar elinde tamamen şehit olan Müslüman gazilerin içler acısı hallerini ve İstanbul'a küffarın istilasını işitip

*Deşt-i Kerbelâ'da İmâm Hüseyin tarafından bulunup ol **hâdis-e pür-melâlde** dibelik dâğ-ı derûn hâsıl edüp Basra'ya fîrâr edüp (III, 78b.5-6)*

Kerbela ölü’nde İmam Hüseyin tarafında bulundu. O içler acısı olayda dibelik (büsbütün) iç yarası hasıl edip Basra’ya kaçtı.

Bu mâbeynde sadria ‘zam kâh hoş-hâl kâh mizâcı pür-melâl olup (III, 173b.12-13)

Bu arada sadrazam kâh biraz iyileşir kâh sağlığı tümnden bozulurdu.

Bu hâl-i pür-melâl üzre derûn-ı kal‘adan feryâd [u] figânlar evce urûc edüp anı gördük (IV, 271a.13-14)

Bu içler acısı hâl üzerine kale içinden ağlaşmalar, bağışmalar ve feryatlar göklere yükseldi

Pür: (پُر) sıf. (Fars. pur) Dolu. Pür-melâl: Çok sıkıntılı, çok hüznü (Kubbealtı Lugatı, t.y.).

Pür-melâl: I, 8b.7 | I, 64b.13 | I, 65a.32 | I, 65b.19 | I, 67a.1 | I, 77b.8 | I, 85b.1-2 | I, 120b.21 | II, 253b.26-28 | II, 268b.34 | II, 275b.33 | II, 309b.9 | II, 329b.5 | II, 331b.19 | II, 350b.31 | II, 351b.21 | II, 352a.27 | II, 360.5 | II, 363b.22-23 | II, 365b.4 | II, 366a.17 | II, 371b.5 | II, 371b.35 | III, 7a.32 | III, 10a.18 | III, 15b.22 | III, 33b.19 | III, 73b.18 | III, 76b.34 | III, 77b.7 | III, 78b.5-6 | III, 90a.2 | III, 97b.4 | III, 99a.31 | III, 104b.4 | III, 104b.12 | III, 126b.19 | III, 130b.17 | III, 143b.8 | III, 144a.3 | III, 150b.15 | III, 153a.34 | III, 156a.26 | III, 158a.15 | III, 173b.12-13 | III, 177a.8 | III, 178a.32 | III, 184a.8 | III, 184b.29 | III, 185a.19 | IV, 193a.11-12 | IV, 199a.4 | IV, 215a.9 | IV, 216b.19 | IV, 231b.35 | IV, 232a.19 | IV, 265b.34 | IV, 269a.22 | IV, 271a.13-14 | IV, 284a.17 | IV, 284a.23 | IV, 299b.34 | IV, 305b.8 | IV, 334b.30 | IV, 351b.9

4.13.1.13. Üzüntü Toz, Kir, Pastır

Kalp duyguların mekanıdır. Olumsuz ve istenmeyen bir duygu olarak üzüntünün kalbi olumsuz yönde etkilediği düşünülür. Buradan hareketle aşağıdaki örneklerde kalp bir ayna, üzüntü ise onun pası olarak tahayyül edilmiştir. Kişinin üzüntüden kurtulmak ve

neşelenmek için kalp aynasını gam pasından arındırıp parlatması gerekir. Bu, günümüz Türkçesinde kullanılmayan ve daha önce başka kaynaklarda üzüntü metaforları içerisinde karşılaşmadığımız bir metafordur. Bu durum ise 17. yüzyılda kullanılan dilin özgünlüğü göstermesi açısından önemlidir.

KAYNAK: Toz, kir, pas

HEDEF: Üzüntü

Teferrüc ve mahbûb-ı cemâl, hukemâ kavlince kalbin âyînesin jeng-i gamdan mücellâ edüp âdemi tâze cüvân eder. (I, 206b.9-10)

Gezinti ve güzel yüz, hekimlerin görüşüne göre kalp aynasını gam pasından arıtıp (parlatarak) adamı taze civan eder.

Kalbün âyînesi jeng-i gamdan mücellâ olup mahzûn gönlümüz şâd ve gam-gîn gönlümüz âbâd olup (II, 220b.33-34)

Kalbin aynasını gam pasından arındırıp hüznü gönlümüzü şenlendirelim. Gamlı gönlümüzü gamdan kurtaralım.

Be-kavl-i hukemâ-yı kudemâ, hûb-rû ve mâ-i cârî ve hoş-âvâz u saz [u] söz, âdemin derûnun küşâde edüp jeng-i gamdan mücellâ eder. (III, 165b.33-34)

Zira eski hekimlerin görüşlerine göre güzel yüz, akarsu, güzel ses, saz ve söz insanın içini açıp gam pasından arındırarak parlatır.

Jeng: (ژنگ) i. (Fars. jeng < zeng) Pas, küf, zeng (Kubbealtı Lugatı, t.y.).

Jeng-i gam: I, 206b.9-10 | II, 220b.33-34 | II, 352a.4 | III, 165b.33-34

Aşağıdaki örneklerde ise gücenme, kırılma gibi duygular “gönlü tozlanmış” anlamına gelen *muğber-hâtır* ifadesi ile aktarılmıştır.

Paşa koynuna mührü kodu ammâ gûyâ bir akreb-i Kâşiyân koynuna girüp aslâ hazz etmeyüp muğber-hâtır oldu. (III, 174a.20-21)

Paşa koynuna mührü kodu ama sanki koynuna bir akrep girdi. Aslâ hoşlanmayıp gücendi.

*Hemân bu monlâ darcıkup külhana varup bu tomruğa bir efsûn edüp bu eşkâl-i nahîfde bir esb-i lâğar olup süvâr olup işte bu mahalde böyle arz-ı ma'rifet edüp böyle herzekârlık etdi, ammâ hân pek **muğber-i hâtır** oldu. (IV, 221b.24-26)*

Hemen bu molla gücenip külhana varıp bu tomruğa bir efsun edip bu zayıf biçimde bir cılız at olup bindi, işte bu mahalde böyle ustalık gösterip böyle herzeler etti, ama han pek gücendi.

*“Gazânız mübârek ola!” demeğe gelmediğinden Murâd Hân gâyet **muğber-i hâtır** olup (IV, 235b.33)*

“Gazanız mübârek ola!” demeye gelmediğinden Murad Han gayet gücenip, hatırı kırıldı.

Muğber: (مغبر) sıf. (Ar. iğbirâr “tozlanmak; gücenmek”ten muğberr) (Kubbealtı Lugatı, t.y.).

Muğber-i hatır: III, 95b. | III, 174a.20-21 | IV, 221b.24-26 | IV, 235b.33 | IV, 236a.33 | IV, 265a.8 | IV, 267a.3 | IV, 293b.8

Aşağıdaki örneklerde üzüntülü ve sıkıntılı kişinin hali, bulanıklık ve pislik gibi anlamlara gelen *kesafet* içerisinde görülmüştür. Kesafetten kurtulan kişi sıkıntıdan kurtularak neşeli olur.

*Pür-mağmûm âdem bu gurâfeye gelüp ziyâret etdiği ân **kesâfetden ol kes halâs olup şâd u handân olur.** (III, 71b.3-4)*

Bu kabristanda öyle ruhaniyet var ki kedere gömülmüş bir adam bu mezarlığa gelip ziyaret ettiği an sıkıntılarından o an kurtulup şen ve neşeli olur.

*Evhâm-ı tahayyülâtıdan ve gıll u gışdan berî olup **kesâfetden halâs oldum.*** (III, 175b.30-31)

Hayali vehimlerden, korku ve şüphelerden uzaklaşıp sıkıntıdan kurtuldum.

Kesâfetden halâs olmak: III, 71b.3-4 | III, 175b.30-31

*Bir senede Koca Bayram Paşa İslâmbol’u ve Galata kal’aların ve cemî’i câmi’-i selâtînleri ta’mîr ü termîm edüp İslâmbol henüz bir tim iken beyâz bir dürr-i yetîm olup ahâlî-yi İslâmbol’dan **kesâfet gidüp ferahnâk oldular.*** (I, 14b.34-36)

Bir senede Koca Bayram Paşa İstanbul’u ve Galata kalelerini, bütün selâtin camilerini onarıp İstanbul henüz yetim iken beyaz bir dürr-i yetim (inci) olup İstanbul halkından sıkıntı gidip rahatladılar.

*Derûn-ı askerde bir sürûr u şâdimân olup halkdan **kesâfet kalkup*** (IV, 262a.29-30)

Asker içinde bir sevinç ve şenlik olup halktan sıkıntı kalkıp

Kesâfet: (كسافت) i. (Ar. kesf “örtmek, perdelemek” kesâfet) 1. Bulanıklık, duru olmama; 2. Pis olma durumu, pislik (Kubbealtı Lugatı, t.y.).

Kesâfet gitmek/kalkmak: I, 14b.34-36 | IV, 262a.29-30

4.13.2. Üzüntü Duygusunda Varlık Metaforları

4.13.2.1. Üzüntü Bir Varlıktır

Bu metafor ÜZÜNTÜ BİR GÜÇTÜR metaforu ile benzerdir. Duygular soyut düşünceler oldukları için onları daha kolay bir şekilde algılama yoluna gideriz. Bunun için bazen hareket eden, yürüyen, gelip gidebilen canlı bir varlık veya niceliği ölçülebilen, atıf yapılabilen, sınırlandırılabilen bir madde gibi algılayarak onları somutlaştırmaya çalışırız. Buradan hareketle aşağıdaki örneklerde üzüntü insanı ele alan, dolayısıyla bir irade ve gücü olan bir varlık gibi görülmüş ve ifade edilmiştir.

KAYNAK: Canlı varlık

HEDEF: Üzüntü

*Ne hikmetdir kim elçi nâmesi kırâ'at olunaldan berü **gumûm [u] elem beni almışdı.** (II, 275a.32-31)*

Ne hikmettir ki elçi mektubu okunduğundan beri üzüntü ve sıkıntılar beni almıştı.

Gumûm u elemin (birini) alması: II, 275a.32-31

4.13.3. Üzüntü Duygusunda Kapsayıcı Metaforlar

4.13.3.1. Üzüntü Bir Kaptır

Bazen üzüntü insanı kapsayan, insanı içine alan bir kap metaforu olarak karşımıza çıkar. İnsan bu kaba girdiğinde üzüntü onu sarar, dört bir yanını üzüntü kaplar. Günümüz Türkçesinde üzüntüyü ifade eden kelimelerin “kaplamak”, “sarmak”, “ört(ül)mek” ve “içinde olmak” gibi kapsayıcılığı anlatan fiillerle beraber kullanıldığı görülür (Çetinkaya, 2006, s. 455). Aşağıdaki örneklerde ise üzüntü, *gussa vü gamda olmak*, *ye's ü matemde olmak* gibi ifadelerle anlatılmıştır.

KAYNAK: Kap

HEDEF: Üzüntü

***Ey gussa vü gamda** perişân-hâtır olan biçâre ve aklın yitirmiş âvâre! (III, 172b.6-7)*

Ey sıkıntı ve gamda gönlü perişan olan biçare ve aklını yitirmiş avare!

Gussa vü gamda olmak: III, 172b.6-7

*Tarhuncu Ahmed Paşa sadâretinde zabt u rabt hengâmesinde ve kaht [u] galâdan ve kefare-i fecerenin Akdeniz'de cezîrelere tasallutundan cemî'i halk **âlem-i ye's u mâtemde olup** “Yâ Kâbız” ismine mazhar olmuş **halk cümle inkıbâzda idiler.** (III, 173a.12-14)*

Tarhuncu Ahmed Paşa sadrazamlığında genel düzenin sağlanması patırtısından, yokluktan, kıtlıktan, keferelerin Akdeniz'de adalara tasallutundan bütün halk

ümitsizlik ve üzüntü içinde olup “Yâ Kâbız” ismine mazhar olmuş halk tamamen inkıbazda (sıkıntı, peklilik içinde) idiler.

İnkıbâz: (انقباض) i. (Ar. kabız “pençe ile tutmak, almak, zaptetmek”ten inkıbâz).

Sıkıntı, kasvet (Kubbealtı Lugatı, t.y.).

Ye’s u mâtemde olmak: III, 173a.12-14

4.13.3.2. Kalp/Ciğer Üzüntünün Kabıdır

Kalp duyguların kabı ve taşıyıcısı olarak kabul edilir. Duyguların kalpte ortaya çıktığı ve orada durduğu düşünülür. Türkçede kalbin yanı sıra ciğer ve yürek gibi organlar ile gönül, iç, can gibi kalbi çağrıştıran soyut bedensel kavramlar da duyguların mekânı olarak kabul edilir ve duyguları ifade etmekte çokça kullanılır. Bu sebeple bu ifadeleri tek bir başlık altında değerlendirdik. Aşağıdaki örnekte ciğer yakan anlamına gelen *ciğer-sûz* ifadesi ile insana keder ve üzüntü vermek kastedilmiştir. Üzüntünün yakıcılık özelliğinden daha önce bahsedilmişti. Ciğer üzüntünün kabı olduğu için üzüntü içinde bulunduğu kabı yakmaktadır. Ayrıca cümlede geçen “gönül üzüntüsü” anlamına gelen *hüzn-i dil* ifadesi de üzüntünün meydana geldiği ve durduğu yer olarak kalbin/gönlün algılandığını gösteren bir örnektir.

KAYNAK: Kap olarak kalp ve ciğer

HEDEF: Üzüntü

Bu gûne ma’nîleri hüzn-i dil ile garîbâne savt-ı ciğer-sûz ile tegannî eyleyerek ağlayup (III, 99b.32-33)

Bu gibi manileri gönül acısıyla garipçe ciğer yakan bir sesle söyleyerek ağlıyor

Ciğer-sûz: I, 148a.34-35 | II, 301a.4-6 | III, 99b.32-33

Yukarıda da ifade edildiği üzere üzüntünün yakıcılık özelliği vardır ve ciğer üzüntünün kabı olduğu için üzüntü ciğeri yakar. Aşağıdaki örnekte “ciğeri yanmış” ifadesi de bunun bir örneğidir.

*ve on bin aded akrabâ ve ta'allukâtları ile cümle yigirmi bin **ciğeri yanmış** benî âdem baş açıp derûn-ı dilden ve cân [u] gönülden" ... deyü feryâdları evce peyveste olup* (I, 13a.22)

ve on bin adet akraba ve yakınları ile hepsi 20.000 ciğeri yanmış âdemoğlu baş açıp yüreğinin derinliklerinden ve can u gönülden ... diye feryatları göklere yükselip

Ciğeri yanmak: I, 13a.22

Üzüntü fiziksel bir hasardır. İnsanı yaralar. Aşağıdaki örnekte üzüntünün insanın derununda/içinde bir yaraya neden olduğundan bahsedilir. Derûn kelimesi ile kalp, göğüs anlaşılabilir. Kalp üzüntünün kabı olduğu için yarayı da kalpte açar.

*Bu hâdisât dahi Âl-i Osmân'ın **derûnuna bir dâğ-ı derûn olup*** (I, 24b.9)

Bu olaylar da Osmanoğullarının içine bir iç yarası oldu.

Dâğ-ı derûn: I, 24a.32-33 | I, 24b.10 | I, 38b.8 | I, 65a.1 | I, 65a.36 | I, 141a.23 | II, 235a.4-5 | II, 274b.29 | II, 289a.16 | II, 299a.5 | II, 312b.22 | II, 361b.6 | II, 369b.24 | III, 9b.29 | III, 68a.25 | III, 78b.5-6 | III, 92b.31 | III, 93a.16-17 | III, 107b.15-16 | IV, 243a.3 | IV, 272a.1 | IV, 284b.17 | IV, 340b.2 | IV, 354b.27-28 | IV, 355b.9-11 | IV, 384b.32

Aşağıdaki örneklerde üzgün kişinin hali *vîran gönüllü* olarak aktarılmıştır. Üzüntü, fiziksel hasar verici özelliğinden dolayı içinde bulunduğu kabı yani gönlü yıkmıştır.

*Sen dünyâda **mahzûn kalbleri** dil-şâd, **vîrân gönülleri** âbâd etmedesin* (I, 211a.2-3)

Sen dünyada hüznü kalpleri neşeli, viran gönülleri abat etmedesin.

*Paşaya bir muhabbetnâmeniz ihsân edüp bu ma'zûllığında **mahzûn kalbini** dilşâd ve **vîrân gönlünü** âbâd idün* (II, 366b.1-2)

Paşaya bir dostluk mektubunuzu ihsan edip azledildiği bu -günlerde- hüznü kalbini şâd edin ve viran gönlünü şenlendirin.

Kalbün âyînesi jeng-i gamdan mücellâ olup mahzûn gönlümüz şâd ve gam-gîn gönlümüz âbâd olup (II, 220b.33-34)

Kalbin aynasını gam pasından arındırıp hüznülü gönlümüzü şenlendirelim. Gamlı gönlümüzü gamdan kurtaralım.

“Hüznülü gönül” anlamına gelen *mahzûn gönül* ve “gamlı gönül” anlamına gelen *gam-gîn gönül* ifadeleri ise hüznün ve gamın meydana geldiği, onları tecrübe edip, taşıyan organın gönül olarak algılandığı gösteren örneklerdir.

Viran gönüller: I, 211a.2-3 | II, 366b.1-2 | IV, 220b.25-26

Mahzun kalp/gönül: I, 211a.2-3 | II, 366b.1-2 | II, 220b.33-34

Gam-gîn gönül: II, 220b.33-34

Üzüntü vermek anlamına gelen “kalbe dokunmak” ifadesi kalbin duyguların kabı olarak algılandığını gösteren farklı bir örnektir. Bu düşünceye göre kalbe dokunulduğunda kalp zarar görür. Kalp olumsuz yönde etkilendiğinde ise üzüntü duygusu açığa çıkar.

Seni birkaç kerre tecrübe için itâb [ü] şitâb edüp kulûbuna dokundum. (I, 38a.1)

Seni birkaç kere denemek için azarlayıp dövüp kalbine dokundum.

Kulûb-ı ibâdullahâ dokunup bed-du‘â almanın âkıbeti eyle olur. (II, 352a.33)

Allah’ın kullarının kalplerine dokunup beddua almanın sonu öyle olur.

Kalbe dokunmak: Acı veya üzüntü vermek (TDK, Güncel Türkçe Sözlük, t.y.).

Kalbe dokunmak: I, 38a.1 | II, 352a.33

Kalp/gönül duyguların taşıyıcısı ve kabı olduğu için duygusal bir talepte bulunulduğunda da önce kalbe/gönle müracaat etmek gerekir. Gönlün derinliklerinden anlamına gelen *derûn-ı dilden* ve *can u gönülden* (istemek, feryat etmek, yalvarmak vb.)

ifadelerinde duygunun içten, gönülden, kalpten çıktığı dolayısıyla orada yer aldığı algısı anlaşılmaktadır.

*Cümle yigirmi bin ciğeri yanmış benî âdem baş açup **derûn-ı dilden ve cân [u] gönülden**” ... deyü feryâdları evce peyveste olup* (I, 13a.22-28)

Hepsi 20.000 ciğeri yanmış âdemoğlu baş açıp yüreğinin derinliklerinden ve can u gönülden ... diye feryatları göklere yükselip

Canıgönülden: İçtenlikle, çok isteyerek, canıyürekten (TDK, Güncel Türkçe Sözlük, t.y.).

Derûn-ı dil/ cân u gönül: I, 13a.22-28

4.13.4. Üzüntü Duygusunda Metonimi

4.13.4.1. Feryat Etmek Üzüntü Yerine Geçer

Üzüntü duygusu kişinin bazı davranışsal tepkilerde bulunmasına neden olabilir. Kişi acısını ifade etmek için veya duygu yoğunluğu ile kontrolü kaybederek feryat edebilir, sızlanabilir, bağırabilir, ahlayabilir. Bu davranış bazen üzüntü duygusunun yerine geçerek onu ifade eder.

KAYNAK: Feryat etmek

HEDEF: Üzüntü

*Ve on bin aded akrabâ ve ta'allukâtları ile cümle yigirmi bin ciğeri yanmış benî âdem baş açup derûn-ı dilden ve cân [u] gönülden” ... deyü **feryâdları evce peyveste olup*** (I, 13a.24-28)

Ve on bin adet akraba ve yakınları ile hepsi 20.000 ciğeri yanmış âdemoğlu baş açıp yüreğinin derinliklerinden ve can u gönülden ... diye feryatları göklere yükselip

Gûyâ bu asker murg-ı semender-vâr âteş-i Nemrûd içinde kalup feryâd [u] figânları evce çıkararak “Allâh’ı seven hû” diyerek gırîv ü feryâdları İslâmbo[l] için velveleye verirler. (I, 168b.15-16)

Sanki bu asker semender kuşu gibi Nemrud ateşi içinde kalıp feryat ve figanları göklere çıkararak “Allah’ı seven Hû” diyerek figan ve feryatları İstanbul içini velveleye verirler.

Ol sâ’at cümle asker-i İslâm ve cemî’i mahrûse-i Kostantiniyye ahalisi “vâveylâ ve vâ-veledâ” deyü feryâd [u] figâna âğâze edüp her kafadan bir sadâ-yı güft u gû olup “iyiliğe kemlik” deyü cümle halk bükâ vü nâliş etdiler (II, 273a.31-33)

O saat bütün İslâm askerleri ve bütün İstanbul halkı “vâveylâ ve vâ-veledâ” diye feryâd u figana başlayıp her kafadan bir dedikodu çıktı ve “iyiliğe kötülük” diye bütün halk ağlayıp sızladılar.

Kimi âh ve kimi vâh deyüp atdan ve cândan bîzâr olmak sadedinde olup feryâd [u] figânları eflâke irüp herkese bir telâş el verüp feryâd [u] figâna rehâ buldurdular (II, 349a.34-36)

Kimi ah kimi vah deyip attan ve candan usanmak sadedinde olup feryad u figanları göklere erdi. Herkese bir telâş el verip ağlaşıp inlemeye başladılar.

Hazret-i Âdem cennet-i me’vâdan hübü’t etdikde hâk-i Hindistân’da cezîre-i Serendil’e kadem basdıkda firâk-ı cennet-i izzet ile zâr u feryâd etdikçe cümle hayvânât-ı vuhûş u tuyûr ve kerrûbiyânlar Âdem’i ta’yîb etdiklerinden (III, 37a.16-18)

Hazret-i Âdem Me’va cennetinden çıkıp Hindistan toprağında Serendil Adası’na ayak basınca cennetten ayrılışı dolayısıyla ağlayıp inledikçe bütün vahşi hayvanlar, kuşlar ve melekler Adem’i ayıplarlar.

Gördüm ki paşa haremde taşra çıkup elinde bir kutu kapağı içre mezkûr sıkıt vâkı‘ olup beğceğizin na‘şe-i pâkini cümle tevâbi‘ât u lavâhikâtlara o ciğerpâre beğceğizi gösterince anlar da **feryâd u figâna başladılar**. (III, 184a.6-8)

Gördüm ki paşa haremde dışarı çıktı. Elinde bir kutu kapağı içinde anılan düşük (bebek) bulunuyordu. O ciğerpâre beyceğizin naşesini bütün tabilerine ve adamlarına gösterince onlar da ağlayıp bağırmaya başladılar.

*Kal‘anın niçe yerinden burc u bârûları rahne rahne olup münhedim olunca derûn-ı kal‘adan bir **gırîv-i feryâd kopup** “Amân amân ey gâzîyân-ı kal‘a-i Van!” deyü feryâd [u] figân etdiler.* (IV, 271a.7-9)

Kalenin nice yerinden burçları ve bedenleri yaralanıp yıkılınca kalenin içinden feryat ve çığlıklar kopup “Aman aman ey Van Kalesi gazileri!” diye bağırp çağırdılar.

*Bu hâl-i pür-melâl üzre derûn-ı kal‘adan **feryâd [u] figânlar evce urûc edüp anı gördük*** (IV, 271a.13-14)

Bu içler acısı hâl üzerine kale içinden ağlaşmalar, bağışmalar ve feryatlar göklere yükseldi.

Feryâd/ figân/gırîv/zâr/dâd etmek: I, 13a.24-28 | I, 137a.36 | I, 168b.15-16 | II, 262a.28 | II, 265a.10 | II, 272a.1 | II, 272a.12 | II, 272a.12-13 | II, 273a.31-33 | II, 292a.14 | II, 301a.9-10 | II, 303a.9 | II, 349a.34-36 | II, 349b.7 | II, 350a.17 | II, 352a.11 | II, 365b.3 | II, 370.7 | III, 34a.19 | III, 37a.18 | III, 102b.93 | III, 104a.16 | III, 165b.22 | III, 184a.6 | III, 184a.8 | III, 184a.10 | III, 184a.16 | III, 185a.7 | IV, 259b.28 | IV, 271a.8 | IV, 271a.9 | IV, 271a.14 | IV, 272a.33 | IV, 313a.4 | IV, 336b.35

*“Hayfâ ve dirîg vâ hasretâ ve vâ firkatâ” deyü **âh [u] enîn** etdiler.* (I, 65a.33)

“Yazık, eyvah, vah vah” diye ah edip inlediler.

*Cümle küffârın zehreleri çâk olup “elvedâ‘ ey Hanya elvedâ‘” deyüp **âh [u] enîn ile** hâ‘ib ü hâsir cânib-i Suda‘ya giderken...* (II, 272b.16-18)

Bütün kafirlerin kalpleri parçalanıp “Elvedâ ey Hanya elvedâ” deyip inleyerek ve sızlayarak perişan olmuş halde Suda tarafına giderken...

Gam u gussasından âh [u] enîn ederek merhûm olup (III, 61b.17)

Üzüntü ve tasesından ağlayıp inleyerek öldü.

Yedi yüz aded eli bâğlı ve ciğerleri dağlı şehbâz yiğitler getirdiler kim her biri birer kal’a değer gözleri yaşlı ve bağrıları başlı ve âh u enînleri evce urûc eder. (IV, 273a.16-17)

700 adet eli bağlı ve ciğerleri dağlı şahbaz yiğitler getirdiler ki her biri birer kale değer, gözleri yaşlı ve bağrıları başlı ve âhları iniltileri göklere yükselir.

Âh u enîn etmek: I, 65a.33 | I, 75b.25 | I, 105b.7 | I, 148a.34-35 | II, 272b.16-18 | II, 272b.16-18 | II, 301a.4-6 | II, 365b.3 | III, 61b.17 | III, 185a.7 | IV, 273a.17 | IV, 356b.6

4.13.4.2. Dövünmek Üzüntü Yerine Geçer

Üzüntü duygusuna ait bir diğer davranışsal tepki de dövünmektir. Üzüntü, çaresizlik, pişmanlık duyan kişi kendi kendini döverek üzüntüsünü çıkarmaya çalışır. Özellikle suçluluk duygusu duyuyorsa kendi canını yakarak kendisini cezalandırmak isteyebilir. Günümüz Türkçesinde bu durumla ilgili “dövünmek”, “dizlerini dövmek”, “saç baş yolmak”, “kafasını taştan taş vurmak” gibi ifadeler kullanılır.

KAYNAK: Dövünmek

HEDEF: Üzüntü

Derûn-ı kal’ada olan cümle küffâr-ı bed-girdâr bu hâli görüp imdâda gelenler dahi bu yüzden oldu deyü saç [ve] sakalların yolup Sarâyburnu’nda ve Kurşumlu Mahzen’de ve Kız Kulesi’ndeki toplara âteş edüp semender-vâr âteş-feşânlık etdiler. (I, 27b.25)

Kale içinde olan kötü işli bütün kâfirler bu hâli görüp yardıma gelenler de bu yüzden öldü diye saç ve sakallarını yolup Sarayburnu’nda, Kurşunlu Mahzen’de ve Kız Kulesi’ndeki toplara ateş edip semender gibi ateş saçtılar.

Saçını başını yolmak: Çok üzölmek, üzüntüsünden dövünmek (TDK, Güncel Türkçe Sözlük, t.y.).

Saç ve sakallarını yolmak: I, 27b-25

Başın açıp giysûların târmâr edüp gözün ve yüzün pâre pâre edüp “Oğul!” deyü feryâd etdi (II, 352a.5-6)

Başını açıp saçlarını dağıtıp gözünü ve yüzünü parça parça edip; “oğul!” diye feryâd etti.

Giysûların târmâr etmek: II, 352a.5-6

Yüzün pare pare etmek: II, 352a.5-6

4.13.4.3. Ağlamak Üzüntü Yerine Geçer

Üzüntünün en yaygın ve belirgin davranışsal tepkilerinden biri de ağlamaktır. Ağlamak üzüntüyü dışa vurmayı ve rahatlamayı sağlar. Bu davranış çoğu zaman üzüntü yerine geçerek onu ifade eder.

KAYNAK: Ağlamak

HEDEF: Üzüntü

Ol dem Murâd Hân'ın gözlerinden çekîde çekîde demler cereyân edüp eşk-i hûnâbdan hazîne hüzünden pür olup (I, 63b.14-15)

O an Murad Han'ın gözlerinden damla damla kanlı yaşlar aktı ve kanlı göz yaşlarından hazinenin içine hüznü doldu.

Şehâdet-i Osmân Hân yâd oldukda mübârek çeşm-i gazâlinden çekîde çekîde hûn-âlûd nem yemm-i nem gibi cereyân edüp bir âh-ı serd çekdi. (I, 65b.30-31)

Osman Han'ın şehit edilmesini anlatırken mübarek ceylan gözlerinden damla damla kanlı yaşlar akıp derinden bir ah çekti.

*Bu hâl-i pür-melâli ahâlî-i beled görüp **hûn-ı sirişkle** ciğer dağladılar. Derhâl paşaya gelüp tazallüm edüp ağladılar. (II, 351b.20-21)*

Bu içler acısı hâli beldenin halkı görüp kanlı gözyaşı ile ciğer dağladılar. Derhâl paşaya gelip yanıp yakılıp, ağladılar.

***Eşk-i hûnâbım** çekîde çekîde revân oldu. (III, 144a.8-9)*

Kanlı gözyaşım damla damla süzüldü.

*Tazarru' [u] nâlişler edüp dîde-i pür-nemlerinden yem-i Kulzüm gibi **çekîde çekîde kanlu yaşlar cereyân edüp** (IV, 266a.12-13)*

Yalvarıp dualar edip nemli gözlerinden Kızıldeniz gibi sicim gibi kanlı yaşlar boşanıp

*İmâm Hüseyin hazretleri başını ol yerde koyup kaldırdıkları demde bir âh-ı serd çeküp ol zemînden **kanlu yaşlar** çıkduğu için ol yere Hınâne deyü ad komuşlardır. (IV, 348a.51-52)*

İmam Hüseyin hazretleri başını o yerde koyup kaldırdıkları sırada o yer sert bir âh çekip yerden kanlı yaşlar çıktığı için o yere Hinnâne diye ad koymuşlardır.

Eşk-i hûnab, hûn-ı sirişk, kanlu yaşlar vb.: I, 63b.14-15 | I, 65b.30-31 | II, 351b.20-21 | III, 144a.8-9 | IV, 266a.12-13 | IV, 348a.51-52

*Ebü'l-feth gâyet müte'ellim olup ibâdullâh-ı müslimîn için zâr [u] giryân olup **bükâlar eyledi.** (I, 24b.21)*

Fatih gayet üzülüp Müslümanlar için ağlayıp gözyaşı döktü.

*Deli Hüseyin Paşa ile asâkir-i İslâm büryân ü **giryân**, “Bire imdâd, el-amân” deyü **feryâd etmede** (I, 78a.22)*

Deli Hüseyin Paşa ile İslâm askeri içi yanmış ve ağlayarak bre imdâd el-aman diye feryat ederek gittiler.

*Bu sâbûnu zeyt yağından te'lif edüp pek etmede niçe zamân tek-i pû edüp âciz kaldı. Âhir âciz olup kahrında **ağlarken** bir katre göz yaşından sâbûn kazanı içre damladuğı yer donup taş gibi oldu. (I, 179b.22-24)*

Bu sabunu zeytinyağından icat edip pek etmede nice zaman uğraşmış, ancak becerememiş. Sonunda âciz olup kahrından ağlarken bir damla göz yaşından sabun kazanı içre damladığı yer donup taş gibi oldu.

*Bâzâr edüp akçesin alırken hisâbında müşteriye **kan ağladu** müşteri gitdikden sonra, “Gidiyi ey yakdım” deyü tefâhur kesb eder bî-insâf kavmdir (I, 195b.27-28)*

Pazar edip akçasını alırken hesabında müşteriye kan ağlatıp müşteri gittikten sonra “gidiyi iyi yaktım” diye övünür insafsız bir kavimdir.

*Ol sâ'at cümle asker-i İslâm ve cemî'î mahrûse-i Kostantiniyye ahalisi “vâveylâ ve vâ-veledâ” deyü feryâd [u] figâna âğâze edüp her kafadan bir sadâ-yı güft u gû olup “iyiliğe kemlik” deyü cümle halk **bükâ** vü nâliş **etdiler** (II, 273a.31-33)*

O saat bütün İslâm askerleri ve bütün İstanbul halkı “vâveylâ ve vâ-veledâ” diye feryâd u figana başlayıp her kafadan bir dedikodu çıktı ve “iyiliğe kötülük” diye bütün halk ağlayıp sızladılar.

*Sultân Ahmed Hân hayli müte'ellim olup **bükâ-âlûd oldular** (II, 274b.12-13)*

Sultan Ahmed Han hayli kederlenip ağlamaklı oldular.

*Bu hâl-i pür-melâli ahâlî-i beled görüp hûn-ı sirişkle ciğer dağladılar. Derhâl paşaya gelüp tazallüm edüp **ağladılar** (II, 351b.20-21)*

Bu içler acısı hâli beldenin halkı görüp kanlı gözyaşı ile ciğer dağladılar. Derhâl paşaya gelip yanıp yakılıp, ağladılar.

*Bardaklı Baba'nın kabr-i şerîfi üzre **ağlayup** tazarru' [u] **nâlişler ile feryâd u figân eyleyüp** bed-du'âlar etdi* (II, 352a.11)

Bardaklı Baba'nın mübârek kabri üzerine ağlayıp yalvardılar yakardılar, ağlayıp sızlayıp beddualar ettiler.

*Çomar Bölükbaşı hakîri görünce haymesinden taşra çıkup hakîri bağına basınca hemân **dâğ-ı derûnumdan iki gözlerim pürnem olup*** (III, 93a.16-17)

Çomar Bölükbaşı hakiri görünce çadırından dışarı çıkarak hakiri bağına basınca hemen içimin yanmasından iki gözlerim ıslandı.

*"...efendimden ayrıldığıma **ağlarım**. Hakk cânım anın kapusunda ala" deyü **ağlayup*** (III, 93b.35)

"...efendimden ayrıldığıma ağlarım. Hak canımı onun kapısında ala" diye ağlayıp

*Bu hâl-i pür-melâli görünce anlar dahi müteellim olup **bükâ-âlûd oldular** ve paşaya tesellî verdiler.* (III, 184a.9-10)

Bu içler acısı durumu görünce onlar da üzülüp ağlamaya başladılar ve paşaya tesellî verdiler.

*Alan u talan eyleyüp nisvânların nâlân u **giryân eyleyüp*** (IV, 217a.9-10)

Alan u talan eyleyip kadınlarını ağlatıp

Ağlamak/bükâ etmek/giryân olmak vb.: I, 6b.23 | I, 23b.25 | I, 24b.21 | I, 24b.22 | I, 24b. | I, 28a.1 | I, 29a.26 | I, 61b.31 | I, 64b.1 | I, 78a.22 | I, 125a.27 | I, 158b.26 | I, 179b.22-24 | I, 195b.27-28 | II, 265a.35 | II, 273a.31-33 | II, 274b.12-13 | II, 278b.24 | II, 284b.19 | II, 338b.32 | II, 348a.10 | II, 350b.27 | II, 351b.20-21 | II, 352a.11 | II, 355a.25 |

II, 358a.5 | II, 362b.21 | II, 365b.4 | II, 370a.7 | II, 373a.28 | II, 374a.24 | III, 31b.21 | III, 36b.22 | III, 93a.16-17 | III, 93b.35 | III, 98b.29 | III, 99b.33 | III, 100a.9 | III, 104a.23 | III, 104a.26 | III, 117a.27 | III, 182a.16 | III, 184a.9-10 | III, 184a.17 | III, 184b.32 | III, 185b.9 | IV, 217a.9-10 | IV, 271b.26 | IV, 303a.29 | IV, 271a.34 | IV, 312b.31 | IV, 395b.4 | IV, 408b.21

4.13.4.4. Yüzde Sararma Solma Üzüntü Yerine Geçer

Üzüntü, kişinin vücudunda bazı fizyolojik tepkilere de neden olabilir. Mutlu olan kişinin genellikle canlı, diri ve hareketli olduğu için yüzünde pembelik, kırmızılık olduğu fark edilir. Üzgün kişinin ise tam tersi şekilde canlılığını kaybettiği ve durgunlaştığı için yüzünde soluk renkler, sararma ve solma fark edilir. Bu fizyolojik durum bazen üzüntü duygusunun yerine geçerek onu ifade eder.

KAYNAK: Yüzde sararma solma

HEDEF: Üzüntü

İpşir Paşa eleminden zerd-rû olup meyyit-i müteharrik oldu (I, 80b.32)

İpşir Paşa üzüntüsünden sapsarı kesilip yürüyen ölüye döndü.

Zerd-rû olmak: I, 80b.32

Serdârlık hatt-ı şerîfin Melek Ahmed Paşa'ya sa'âdetlü pâdişâh verince İpşir Paşa'nın reng-i rûyî hâkister-misâl olup (III, 183b.17-18)

Kumandanlık fermanını Melek Ahmed Paşa'ya saadetlü padişah verince İpşir Paşa'nın yüzünün rengi kül gibi oldu.

Hâkister: (خاکستر) i. (Fars. hâkister) Kül (Kubbealtı Lugatı, t.y.).

Reng-i rûyî hâkister-misâl olmak: III, 183b.17-18

SONUÇ

Bu tezde kavramsal metafor teorisi Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin ilk dört cildi üzerinde uygulanmıştır. Ayrıca Seyahatname'nin dilsel ve metaforik içeriği de bu teori vasıtası ile ele alınmış ve ortaya konulmuştur. Bu araştırmaların iki temel maksadı bulunmaktaydı. Birincisi, KMT'nin geleneksel yaklaşıma tamamen zıt bir tutum sergileyerek metaforun dilin her alanında, herkes tarafından zahmetsizce kullanıldığı iddiasını incelemektir. Fakat bu teori ilk olarak çağdaş bir dilin örnekleri üzerinde ortaya konuldu. Dolayısıyla teoriyi farklı dönemlerde farklı diller üzerinde araştırma ihtiyacı doğmuştur. Bu tarz çalışmalar olmakla beraber bu teorinin halen yeniliğini koruduğu söylenebilir. Bu sebeple Türk dilinde yazılmış 17. yüzyıla ait bir eserin bu teori kapsamında incelenmesi teoriyi kuvvetlendirebilecek veriler sunması açısından önemlidir. Nitekim bu tezde teorinin öne sürdüğü metaforun yalnız edebi dilde değil dilin her alanında kullanıldığı yönündeki iddialarını da destekleyici sonuçlar elde edilmiştir.

Bu tarz bir araştırmayı yürütmek için yalnızca edebi, tarihi veya siyasi yani kısaca tek bir alanı ilgilendiren bir eser üzerinde çalışmak yetersiz kalabilirdi. Seyahatname ise birden fazla konuyu içeren bir kapsama sahip, tek bir türle sınırlandırılmayacak bir eserdir. Evliya Çelebi bu eserinde başından geçen maceralı, tehlikeli, eğlenceli veya korkutucu olayları, gezdiği yerlerin kültürel, ekonomik, mimari, demografik ve coğrafi özellikleri, bulunduğu topraklardaki insanların yaşayış biçimleri, yeme-içme, giyinme kültürleri, inançları ve dilleri, gördüğü şehir, köy, kasabaların isimleri ile ilgili etimolojik bilgiler, türküler, masallar, efsaneler, savaşlar, sarayda geçen hadiseler, devlet erkanından pek çok kimse ile arasında geçen diyaloglar gibi daha pek çok konuda ayrıntılı bilgiler aktarır. Bunları aktarırken yerine göre bazen edebi, bazen didaktik, bazen günlük konuşma dilini tercih eder. Farklı konu ve dil kullanımlarında sık sık metaforlardan yararlandığı görülür. Örneğin Timur'la Yıldırım Bayezid arasındaki tarihi anekdotu paylaşırken Beyazıt'ın sözlerine karşı Timur'un öfkesini “ateş-pare olmak” metaforu ile vermiştir. Yahut gördüğü bir mimari yapı karşısındaki hayranlığını “görenin aklı gider” metaforu ile

bir halkın huy ve karakterini “taş yürekli” metaforu ile çöllerde gezerken yaşadığı korkuyu “havf [u] haşyet çekmek” metaforu ile aktarmıştır. Bazen duygu dünyasını edebi bir üslupla vermeyi tercih etmiş ve bu aktarımlarda metaforlara da yer vermiştir: “Kalırsa hicr ile girdâb-ı gamda zevrak-ı dil / Ne çâre neyleyeyim rüzigâr elimde değil.” Bu beyitte gam bir girdap, gönül ise bu girdabın içinde kalmış bir kayık gibi tahayyül edilmiştir. Bu örneklerde de görüldüğü üzere yalnızca edebi değil, farklı içeriklere sahip metinlerde de metaforun kullanıldığı görülmektedir.

Evliya Çelebi eserinde bazen bir köylü, bazen bir esnaf, bazen bir devlet erkanı ile arasında geçen diyalogları aktarır veya alıntılar yapar. Çelebi bu aktarımlarda “men hânıma gelmişim”, “hezze başına dehi bir bâğ oladır”, “men heze böyle dememişem” gibi Diyarbakır ağzını, “Belî eyle oldu. Mena bir yahşı varağın Rûmiyye’den gelipdir.”, “Haberdâr mısan kim Van’dan bir çaşıdım haber aparup geledir. Gûş kıalarsan ne der!” gibi Azeri lehçesini yahut “Boğar eyitdi, dükeli geleserlerdir, meni suncamışdır. Şâd bay kişidir, ayıtdım: Şol kişi manka dinedür, savular sayladım” gibi Tatar lehçesini yansıttığı örneklerde görüldüğü üzere ağız ve lehçe özelliklerini korumaya dikkat eder. Dolayısıyla yaptığı aktarımlarda mümkün mertebe aslına sadık kalmaya çalıştığı söylenebilir. Bu aktarımlarda bazen metaforlara rastlanmaktadır. Örneğin Melek Ahmed Paşa’nın ağzından Sultan IV. Murad’a yönelik şu sözleri aktarır: “...ve İpşir Paşa lalan da bir kerre mühür sâhibi olup mühr-i Süleymânî ne ma’nâ idüğün bilüp mührün çaşnisi ne lezzetde idüğün bilsin...” Bu cümlede mühür sahibi olmaktan alınacak keyif ve mutluluk “lezzet almak” ifadesi ile aktarılmıştır. Bu ifade MUTLULUK BİR YİYECEKTİR metaforunu içerir. Bir başka örnekte bir dervişin ağzından şu sözleri aktarır: “...Râh-ı Mekke’de ve diyâr-ı Mısır’da aslâ gam yiyüp havf u haşyet çekme...”. Bu cümlede ise üzüntü duyma eylemi “gam yemek” ifadesi ile korku duyma eylemi ise “çekmek” ifadesi ile karşılanmıştır. Bu ifadeler bizi ÜZÜNTÜ BİR YİYECEKTİR ve KORKU BİR YÜKTÜR metaforlarına götürür. Bu aktarımlar metafor kullanımının yalnız Çelebi’ye ait olmadığını, KMT’nin de öne sürdüğü gibi toplumun farklı kesimlerinden insanların özel bir yetenek gerektirmeksizin metafor kullanabildiklerini gösterir.

Bu çalışmanın bir diğer amacı Seyahatname'nin metaforik dilsel zenginliğini bu teori aracılığı ile ortaya çıkarmaktır. Bu amaçla eserin ilk dört cildinde metafor barındıran duygu ifadeleri tespit edildi. Bu ifadeler yapısal, yönelim, varlık metaforları olmak üzere türlerine göre tasnif edildi. Bu metaforik dilsel ifade örnekleri (Örn: Sürûrlarından ayakları yer basmaz olup), metafor başlıkları (Örn: MUTLULUK YUKARIDADIR) altında gösterilmiştir. Sonuç olarak Seyahatname'de on üç farklı duygunun metaforik bir şekilde aktarıldığı tespit edilmiştir. Bazı duyguların zengin bir metaforik anlatıma sahip olduğu görülür. Örneğin mutluluk duygusu yapısal, yönelim ve varlık olmak üzere her üç metafor türünde de metaforik ve metonimik anlatıma sahiptir. Bu türler içerisinde birden fazla farklı kaynak alandan yararlandığı görülür. Genellikle mutluluk, üzüntü, sevgi, öfke, korku, şaşkınlık gibi temel duyguların anlatımında daha çeşitli kaynak alanlara başvurulduğu, dolayısıyla duyguyu farklı şekillerde anlatma çabasının daha fazla olduğu görülmektedir. Örneğin mutluluk duygusunu metaforik bir şekilde ifade eden 15, üzüntü duygusunu ifade eden 16 farklı kaynak alan tespit edilmiştir. Zira temel duyguları günlük hayatta daha fazla tecrübe ederiz. Bu duyguların farklı yoğunluklarını, üzerimizdeki olumlu olumsuz etkilerini daha fazla paylaşma ihtiyacı duyarız. Cesaret, gurur gibi ikincil duyguların aktarımında ise daha az metafora başvurulduğu ve daha kısıtlı kaynak alanların kullanıldığı görülür.

Bu araştırmanın mevcut literatüre en önemli katkılarından biri Seyahatname'nin yazıldığı dönemde Türk toplumunun zihniyeti, dünyayı algılayış biçimi ile ilgili edindiğimiz bilgilerdir. Nitekim metafor önce düşüncede ortaya çıkar. Örneğin öfkeyi su ile değil de ateş kavramı ile ifade etmemiz, öfke ve ateş arasında zihin dünyamızda kurduğumuz ilişkilerden kaynaklanır. Buradan hareketle tezde tespit edilen metaforların bütününe bakıldığında Türk toplumunun düşünce ve algılama yapısı ile ilgili aşağıda zikredilecek bazı çıkarımlara ulaşılmıştır.

Bazı kaynak alanların birden fazla duyguda kullanıldığı dikkat çeker. Bunlar mekân (korku, mutluluk ve öfke), akla zarar vericilik (hayranlık, korku, şaşkınlık, üzüntü), nefes kesici olma (şaşkınlık ve hayranlık), yük (korku ve üzüntü), ateş (öfke ve üzüntü) kaynak alanlarıdır. Ayrıca kap metaforlarında pek çok duygunun (korku, mutluluk,

şaşkınlık, üzüntü) bir kap olarak algılandığı görülmektedir: “Havfe düşdüler”, “sürûr [u] şâdimânda olup”, “âlem-i hayretde kaldım”, “gussa vü gamda olmak”. Duygunun bir kap olarak algılandığı metaforlar aynı zamanda mekân metaforu olarak da düşünülebilir. Bir duygunun mekân olarak tasvir edilmesi, toplumda bir duyguyu hissetmenin o duyguya girmek, o duygunun içinde olmak gibi algılandığını gösterir. Bu algıya göre kişinin o duygudan uzaklaşması için duygudan dışarı çıkması gerekir. O duygu içinde olduğumuz sürece o mekânın havasını teneffüs eder, o mekânın olumlu veya olumsuz etkilerine maruz kalırız. Örneğin “Murâd Hân gazaba gelüp ‘Bre vara vuran Kızılbaşları kılıçdan geçirsinler’ deyince” cümlesinde öfke mekânına gelen Murâd Han, öfkenin etkisi ile Kızılbaşların öldürülmesini emreder. Kısaca bir duygunun içinde olmak o duyguyu yaşamak, hissetmek anlamlarına gelir.

Metaforik ifadelerde mekân olarak tahayyül edilen bir duyguya nasıl girildiği ile ilgili farklı fiil kullanımlarının tercih edilmesi dikkat çekicidir. Bu minvalde olumlu bir duygu olan mutluluğun “vâsıl olmak” eylemi ile olumsuz bir duygu olan korkunun ise “düşmek” eylemi ile aktarılması anlamlıdır. Nitekim mutluluk kişinin varmak, erişmek istediği bir “mekân”, korku ise içinde olmak istemediği, kasıtlı olarak gitmediği ancak istemsizce içine düştüğü bir “mekân” olarak algılanmıştır.

Beden veya kalbin, duyguların (cesaret, korku, merhamet, mutluluk, nefret, öfke, sevgi, üzüntü) kabı olarak algılandığı görülür: “Derûnuma bir bîm [u] ru‘b hâsıl oldu”, “derûn-ı dilimden muhabbet edüp”, “derûnuna bir dâğ-ı derûn olup”, “sîne-i pûr-kîne”. Bu ifadelerden duyguların kalpte meydana geldiği, kalbin duyguların taşıyıcısı ve mekânı olarak algılandığı anlaşılmaktadır. Bazen belirli organlar da duyguların kabı olarak algılanır. Ciğer, yüz ve göz bunlardandır. Yüz ve göz duygunun en çok yansıdığı ve duyguyu karşı tarafa en belirgin şekilde aktaran organlar olduğu için duygunun kabı olarak görülmüşlerdir: “Gözlerin korkutmuş idi”, “yüzleri gözleri güldü”, “kanlar gözlerini bürüyüp”. Özetle metaforik ifadelerden çıkarımla göz, yüz gibi organlar zaman zaman duyguların kabı olarak algılanmakla beraber duyguların aslen kalple ilişkilendirildiği görülmektedir. Buna mukabil aklın ise duygusallıktan uzak olduğu düşünülmüştür.

Tespit edilen metaforik ifadelerde bilhassa deyimlerde duygunun aklın düşünme işlevine zarar verdiğinden bahsedilir. Bu ifadeler, toplumda akıl ve duyguların genellikle birbirine tezat durumlar olarak algılandığını gösterir. Deyimlerde özellikle bir duygu içerisine girildiğinde aklın durduğu, çalışmadığı, işlevini yitirdiği, kavrama yeteneğini kaybettiği ifade edilir. Hayranlık, şaşkınlık, üzüntü, korku, mutluluk, endişe gibi pek çok duygu durumu anlatılırken aklın parçalanması, dağılması gibi anlamlara gelen “aklı çâk olmak”, “aklı tarûmâr olmak” ve “aklı perişân” olmak, “aklı ihata edememek”, “aklı gitmek”, “bî-hûş olmak”, “aklı zâil olmak”, “ensi entmek” deyimleri kullanılmıştır.

Bazı metafor ve metonimilerin hem hayranlık hem de şaşkınlık duygusunu ifade etmede kullanıldığı görülür. Bunlardan biri yukarıda da bahsedilen “aklı gitmek”, “aklı perişan olmak” gibi duygunun düşünme işlevine verdiği zararı ifade eden metaforlardır. Bir diğeri nefesin kesilmesini anlatan “dem-beste olmak” metaforudur. “Parmak ısırarak” ve parmağı ağza götürmek anlamında “engüş-ber-dehen etmek” deyimleri şaşkınlık ve hayranlık duygusunu anlatan ortak metonimilerdir. Nitekim hayranlık duygusu, korku ve şaşkınlık duygularının bir birleşimi olarak tanımlanır. Kişi hayran olduğu şeyin azameti karşısında itaat etme isteği ve güzelliği karşısında da şaşkınlık duyar. Hayranlık duygusu içinde şaşkınlığı da barındıran bir duygu olduğu için bazı metaforlar ve metonimilerin her iki duyguyu da ifade etmesi doğaldır.

Yük, korku ve üzüntü duygularında kullanılan bir kaynak alandır. Korku ve üzüntü duyguları insanların tecrübe etmek istemedikleri, insan psikolojisi ve fizyolojisi üzerinde olumsuz etkiler yaratan duygulardır. Fakat ne kadar kaçınılsa da korku ve üzüntü duyulacak şeylerle karşılaşılır. Kişi bu durumlarda korku ve üzüntüyü taşımak, çekmek zorunda kaldığı bir yük olarak algılamıştır. Nitekim bir yük veya ağırlığı taşımak, insan bedenini fiziksel açıdan zorlar ve yorar. Korku ve üzüntü ya da bu duyguların ortaya çıkmasına neden olan durumlar da insanı psikolojik açıdan zorlar ve yıpratır. Bu ikisi arasında bir algısal benzerlik görülmüştür. Bu sebeple üzüntü ve korku duygusu yük kavramı açısından algılanmış ve “çekmek” eylemi ile ifade edilmiştir: “Ru‘b u haşyet çekmek”, “havf u haşyet çekmek”, “dert çekmek”, “âlâm-ı şedâ'id çekmek”, “elem çekmek” vb.

Ateş, öfke ve üzüntü duygularında kullanılan bir kaynak alandır. Fakat ateşin bu iki duyguyla kurduğu ilişki birbirinden farklıdır. Öfke ve üzüntü duygularına farklı açılardan kaynaklık eder. Öfke duygusunun ateş kavramı açısından algılanması fizyolojik bir temele dayanırken, üzüntünün ateş kavramı açısından algılanması algısal bir benzerliğe dayanır. Bir insan öfkelenildiğinde vücut ısısı artar. Bilhassa kafa ve yüz bölgesinde kızarma meydana gelir. Bu ikisi arasındaki korelasyon öfkenin ateş kavramı açısından algılanmasına ve ifade edilmesine neden olmuştur: “Ateş-pâre olmak”, “âteş-i mahz olmak”, “gazabı teskin olmak”. Üzüntü duygusunda fizyolojik açıdan ısı hissedilemese de insan bedeninde ve psikolojisinde bir takım olumsuz etkileri hissedilir. Üzgün kişi huzursuz, sıkıntılı hisseder. Yaşama sevinci azalır. Göğsünde daralma, sıkışma hissedebilir. Üzüntünün, yarattığı bu olumsuz etkiler ateşin yakıcılık, etrafındakileri yok edicilik gibi olumsuz etkilerine benzetilmiş ve bu şekilde dile yansımıştır: “Âh-ı sûz-nâk”, “âh-ı ciğer-sûz”, “ciğeri yanmak”, “ciğerin kebab etmek”, “büryan olmak” vs.

Bazı duyguların birbirlerine karşıtlığı vardır. Özellikle mutluluk ile üzüntü duygularını anlatan metaforlarda bu karşıtlık dikkat çeker. Mutluluk ve üzüntü birbirinin zıttı duygular gibidir. Buna mukabil mutluluğu ve üzüntüyü ifade eden metaforlar da birbirine zıtlık teşkil eder. Sevinçli bir insan genellikle enerjik hisseder. Zıplayarak, ellerini çırparak, dans ederek hareketlilik gösterir. Yüz ifadesi, bakışları, duruşu, sesi bile canlılık taşır. Bu sebeple mutluluğu anlatan metaforlar da canlılığı ifade eder: “Hayât-ı câvidânî bulup”, “âdeme hayât verir”, “tâze cân bulup”. Bunun aksine üzüntülü insan durgunlaşır, sessizleşir, hareketleri azalır. Bu yüzden üzüntü canlılığın kaybı olarak metaforik ifadelere yansımıştır: “Meyyit-i müteharrik oldu”. Mutluluk kişinin kalbindeki ferahlık ve rahatlama hissinden dolayı genişlik (Derûnun küşâde edüp, inşirâh-ı sadr), üzüntü ise kişinin göğsünde ve iç organlarındaki ağırlık ve baskı hissinden dolayı darlık (cihân başıma dâr olup, dil-teng olup) olarak algılanmıştır. Bu iki duygu metonimik açıdan da zıtlık arz eder. Gülme eylemi mutluluğun yerine geçerken ağlama ise üzüntünün yerine geçer. Korku ve cesaret duyguları da benzer bir zıtlığı barındırır. Cesaretli kimse “zehredâr” metaforu ile korku duygusu ise “zehresi çâk olmak” metaforu ile aktarılmıştır.

Buna göre zehre (öd) cesaretin kabıdır. Ona sahip olmak cesarete sahip olmak, onu kaybetmek ise cesareti kaybetmek/korkmaktır.

Seyahatname eserin yazıldığı dönemde kullanılan özgün metaforları tespit etme açısından fırsatlar sunar. Bu metaforlar içerisinde “gülmeden geğrekleri düşüp ensleri enderdi” ifadesi dikkat çekicidir. Göğüs kafesi, kaburgası düşmek anlamlarına gelen “geğrekleri düşmek” ifadesi çok gülmenin insan bedeni üzerinde yaratabilecek fiziksel hasarı anlatan özgün bir kullanımdır. Nitekim gülmek, hışırmaq, öksürmek, ağlamak, yutkunmak gibi pek çok harekette göğüs kafesimiz hareket eder. Çok fazla gülen kişinin kaburga kaslarının çok fazla kasılması, kaburgalarını çökecek gibi hissetmesi mübalağalı bir ifade ile aktarılmıştır. Bugün benzer şekilde gülmekten kırılmak, gülmekten yarılmak gibi deyimler kullanılsa da bizzat kaburgaların hasar görmesi ile ilgili bir kullanım bulunmaz. Akli başından gitmek anlamına gelen “ensi entmek” ifadesi önceki yüzyıllara dayanan, arkaik bir yapısı olan bir deyimdir. Böyle bir ifadenin Seyahatname’de kullanımı o dönemde bu metaforun halen yaşadığını gösteren bir işarettir. Böylece Seyahatname vasıtası ile daha eski dönemlerde kullanılan metaforlara da ulaşmış oluruz. Ayrıca bu durum onun metaforik zenginliğini de gösteren bir özelliktir. “Husrevânî küpe binüp azrak câdûya dönmek” metaforu da ilgi çekicidir. Günümüze “küplere binmek” şeklinde ulaşan bu ifadenin kültürel bir arka planı vardır. Türk masallarında kocakarıların öfkelendiklerinde büyü yapmak için küpe binmelerine dayanır. Bu deyim metafor ve kültür arasındaki ilişkiyi göstermesi bakımından güzel bir örneklik oluşturur. “Cemî’i vücûdunda olan tüğleri esbâbından taşra çıkdı” ifadesi de ön plana çıkan kullanımlardan biridir. Bugün benzer bir şekilde “tüyleri diken diken olmak” şeklinde kullanılan deyim daha ziyade korku, heyecan, şaşırma duyguları için kullanılırken burada tüylerin elbiseden dışarı çıkacak kadar dikleşmesi öfke duygusunu aktarmak için kullanılmıştır. Bu durum metaforlarda kaynak alanların zaman içerisinde farklı hedef alanlar için kullanılabileceklerini gösterir. “Girdâb-ı gam”, “ser-ber-zemîn etmek”, “can-berâber”, “mahbûbu’l-kulûb”, “aklı perişan/tarumar olmak”, “büryan/kebâb etmek/olmak”, “perişân-hâtır”, “kalbin âyînesin jeng-i gamdan mücellâ etmek”, “muğber-i hâtır” gibi daha pek çok farklı ve özgün metafor dikkati çekmektedir.

Seyahatname, özgün ve farklı metaforlar barındırmakla beraber içerdği birçok metafor günümüzde kullandığımız metaforlarla benzerlik taşır. Bu metaforlardan bazılarının birebir günümüzde kullanıldığı görülmektedir: “Akli başından gitmek”, “eli ayağı tutmamak”, “başlarına dar etmek”, “gözünü kan bürümek”, “yüzü gülmek” vs. “Gam yemek” deyiimi Seyahatname’de “gam yiyüp” ve “gam yemem” örneklerinde olduğu gibi hem olumlu hem olumsuz şekilde kullanılırken bugün yalnızca olumsuz şekilde (gam yememek) kullanılır. Bazı metaforlarda ise aynı anlamlar farklı kelimelerle ifade edilmiştir: “Gözleri hirelenmek” deyiimi bugün gözleri kamaşmak, “gururiyet urukları” gurur damarı, “dem-beste olmak” nefesi kesilmek, “engüşt ber-dehan etmek” parmaklarını ısırarak, “zehresi çak olmak” ödü patlamak, “...’ya bîm u ru’b düşmek/ havf u haşyet düşmek” bir şey/yere korku düşmek, “havfe düşmek” korkuya düşmek, “rû-gerdân olmak” yüz çevirmek, “dâğ-ı derûn” gönül yarası/iç yarası, “dil-haste” gönlü yaralı, “meyyit-i müteharrik olmak” yürüyen ölüye dönmek şeklinde günümüzde yaşar. Bu durum dünyayı algılama ve bunu ifadeye dökme biçiminde bir kültürel devamlılığın olduğunu gösterir.

Metaforlarda bir kaynak ve hedef alan arasındaki eşleşme rastgele oluşmaz. Bir kavramın başka bir kavram açısından anlaşılması için aralarında algıda benzerlik veya deneyimde korelasyon gibi etkenler olması gerekir. Duygu metaforlarında bu etkenlerin sıklıkla fizyolojik, bilişsel, davranışsal ve kültürel temellere dayandıkları görülür. Bu incelemede hedef ve kaynak alan arasındaki eşleşmeler mantıksal bir örgü ile verilmeye çalışılmıştır. Her bir duygu metaforunun hangi temele dayandığı araştırılmış, metaforların işleyişi incelenmiş ve gösterilmiştir. Örneğin MUTLULUK YUKARIDADIR metaforu mutlu olan insanın yukarı yönelimine sahip hareketlerde bulunması şeklindeki davranışsal bir tepki üzerine temellenmiştir. SEVGİ SICAKLIKTIR metaforu bebeklik döneminde anne kucağında edinilen sıcaklık duyu-motor tecrübesi ile sevgi tecrübesinin bir arada yaşanması ve bu iki kavram arasında beyinde meydana gelen sinirsel bağlantılara dayanırken EL VB. ÖPMEK SAYGI YERİNE GEÇER metonimisi kültürel bir temele dayanır. Sonuç olarak metaforların kendi içindeki mantığı, sistematığı ve tutarlılığı bir kez somut örnekler üzerinden teyit edilmiştir.

Bir duygu farklı kaynak alanlar kullanarak birden fazla metaforik şekilde anlatılabilir. Fakat her kaynak alan duyguyu aynı açıdan tanımlamaz. Her biri duygunun farklı bir yönüne vurgu yapar. Örneğin korkuyu ifade eden “aklı başından gitmek” metaforu duygu yoğunluğunun kişide yaratacağı bilişsel bozukluğa, “zehresi çâk olmak” korkunun fizyolojik etkisine, “tir tir titremek” korkunun fizyolojik ve davranışsal etkisine, “havf [u] haşyet çekmek” korkunun psikolojik etkisine vurgu yapar. Bu durum metaforların gizleme ve açığa çıkarma özelliği ile ilgilidir. Kaynak alan ve hedef alan eşleşmesinde hedef alanın bazı yönleri ön plana çıkarken bazı tutarsız yönleri ise ihmal edilir. Ayrıca metaforik yapının kısmi bir doğası vardır. Metaforik eşlemelerde bir hedefi anlamak için kaynak alanın yalnızca bazı yönleri kullanılır. Her bir kaynak alan hedef alanın yalnız bir özelliğine odaklanırken, hedef alan da kaynak alanın kısmi bir yönü ile kavramsallaşır. Kısaca bir kavramın farklı yönlerini ifade etmek için birden fazla kaynak alana ihtiyaç duyulur. Bundan dolayı Seyahatname’de bir duygunun birden fazla farklı kaynak kullanılarak metaforik şekilde aktarıldığı görülür. Her bir metaforunda duygunun farklı bir yönüne vurgu yapılmıştır.

Kövecses’in duygu metaforları üzerine yaptığı çalışmasında İngilizcede kullanımını tespit ettiği bazı kaynak alanlar ile Türkçedekilerin ortak oldukları görülür. Örneğin her iki dilde de korku ve üzüntünün bir yük; mutluluğun sıcaklık, yukarıda olmak, canlılık ve cennette olmak; öfkenin ateş ve mekân; üzüntünün canlılığın kaybı, hastalık ve kap içindeki sıvı olarak algılandığı ve kavramsallaştığı görülür. Fakat üzüntünün bir toz, mutluluğun dünyaya sahip olmak veya kalbin açılması, şaşkınlığın nefes kesici şeklinde algılanması gibi örneklerin Kövecses’in çalışmasında bulunmadığı görülür. Bütün bu ortak ve ayrı kullanımlar düşünme ve algılamada kültürlerarası benzerlik ve farklılıklara işaret eder.

Sonuç olarak bu tezde Türk dilinde yazılmış 17. yüzyıla ait bir eser, çağdaş bir kuram olan KMT kapsamında incelenmiş ve yukarıda da ayrıntılı bir şekilde bahsedilen, özetle metaforların dilin her alanında, herkes tarafından, zahmetsizce kullanıldığı şeklindeki teorisini destekleyici veriler elde edilmiştir. Ayrıca bu çalışma ile Seyahatname’nin renkli ifade yapısı ve metafor çeşitliliği bu kuram aracılığı ile bir kez

daha ortaya konulmuş, tespit edilen metaforlar ile dönemin düşünme ve algılama biçimi, duygulara nasıl yaklaşıldığı ve bu yaklaşımın söz varlığına ve dile nasıl yansıtıldığı hakkında bilgiler elde edilmiştir.

Bu çalışmada Seyahatname'deki duygu metaforları incelenmiştir ancak Seyahatname, ölüm metaforları, akıl metaforları gibi daha pek çok açıdan incelenmeye açık geniş bir veriye sahiptir. Bu metaforların incelenmesi Seyahatname'nin metaforik anlatım zenginliğini ve dilsel renkliliğini daha da ortaya çıkaracaktır. Ayrıca Türkçenin farklı dönemlerinde yazılmış diğer eserlerin de bu teori kapsamında incelenmesi, Türk toplumunun farklı dönemlerde dünyayı nasıl algıladığını ve bunu dile nasıl yansıttığını görmemizi sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Abbas, F. H.** (2009). *Esâlîbu 'l-Beyân/Mecâz*. Amman: Daru'n-nefâis.
- Adıgüzel, M. F. ve Aksan, Y.** (2023). Türkçe Korku Deyimlerinde Metafor ve Metonimi İzleri. Y. Aksan, E. Arıca Akkök ve M. Aksan (Ed.), *Kavramsal Metafor ve Metonimi Üzerine Uygulamalar* içinde (s. 55-77). Mersin: Toros Üniversitesi Yayınları.
- Ahmet Cevdet Paşa** (1905). *Belâgat-i Osmaniyye*. İstanbul: Sirket-i Mürettibiye Matbaası.
- Aka, M.** (2022). *Metafor ve Metonimi Kuramına Göre Eski Türk Yazıtlarında Kavram Alanı İlişkileri* (Doktora tezi), Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Elazığ.
- Akalın, S. L.** (1980). *Edebiyat Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Varlık Yayınları.
- Aksan, D.** (2015). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aksan, M.** (2006). Metaphors of Anger: An Outline of a Cultural Model, *Dil ve Edebiyat Dergisi*, 3 (1), 31-67.
- Aksan, Y. & Kantar, D.** (2007). When LOVE IS A JOURNEY in English and Turkish. In P. Cap & J. Nijakowska (Eds.) *Current Trends in Pragmatics* (pp. 93-109). Cambridge: Cambridge Scholars Press.
- Aksoy, Ö. A. ve Dilçin, D.** (2009) *Tarama Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Aksoy, Ö. A.** (1984). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü II-Deyimler Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arıca, Akkök, E.** (2017). Turkish Metaphors of Anger, *DTCF Dergisi*, 57 (1), 302-326.
- Arnold, M. B.** (1960). *Emotion and Personality*. New York: Columbia University Press.
- Atik, A.** (1985). *İlmu 'l-Beyan*. Beyrut: Daru'n-nahdatu'l-Arabiyye.

- Aydın, T.** (2018). Lakoff ve Johnson'ın Metafor Kuramı ve Eski Türkçe ile Orta Türkçede Birleşik Fiillerde Yük Metaforu. *SUTAD*, (44), 163-181.
- Ayyıldız, M. ve Birgören, H.** (2009) *Edebiyat Bilgi ve Kuramları*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Baş, M.** (2018). Conceptualizations of Cığır 'Liver Liver-Lung' in Turkish Figurative Expressions, *Mersin Üniversitesi Dil ve Edebiyat Dergisi, Meuded*, 15 (1), 1-24.
- Bilgegil, K.** (1989). *Edebiyat Bilgi ve Teorileri: Belâgat*. İstanbul: Enderun Yayınları.
- Cameron, L.** (1999). Operationalising 'metaphor' for applied linguistic research. In L. Cameron & G. Low (Eds.) *Researching and Applying Metaphor* (pp. 3-29). United Kingdom: Cambridge University Press.
- Campbell, J.** (2022). Metaphor. In *Salem Press Encyclopedia of Literature* (pp. 3) Erişim: 7 June, 2023 https://searchworks.stanford.edu/articles/ers_87323729
- Cebeci, O.** (2019). *Metafor ve Şiir Dilinin Yapısal Özellikleri*. İstanbul: İthaki Yayınları.
- Chapman, G.** (1992) *Beş Sevgi Dili, Sevdiğiniz İnsana Yürekten Bağlılığınızı Nasıl İfade Edersiniz*. İstanbul: Sistem Yayıncılık.
- Coşkun, M.** (2007) *Sözün Büyüsü Edebi Sanatlar (Edebi Sanatlar Üzerine Mukayeseli Bir Araştırma)*, İstanbul: Dergah Yayınları
- Crooks, R., & Stein, J.** (1988). *Psychology: Science, Behavior, and Life*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Çelik, A. E.** (2020). Türkçe Üzerine Bir Metafor Çalışması: "Moral" Düğüm Sözcüğünün Derlem Temelli Görünümleri, *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 29 (3), 387-399.
- Çetinkaya, B.** (2006) Türkiye Türkçesinde Mutluluk ve Üzüntü Göstergeleri (Doktora tezi). Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Çetinkaya, B.** (2006). Ad Aktarması Yapısındaki Öfke Göstergeleri, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8 (2), 23-39.

- Çetinkaya, B.** (2017). Kutadgu Bilig’de Kavramsal Metaforlar, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19 (2), 377-399.
- Çiçekler, A. N. ve Aydın, T.** (2019). Kavramsal metafor kuramı ve belagat: karşılaştırmalı bir inceleme. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (16), 14-26.
- Dankoff, R.** (2004). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Okuma Sözlüğü, Seyahatname’deki Eskicil, Yöresel, Yabancı Kelimeler, Deyimler.* (S. Tezcan, Çev.), İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
- Demir, C. ve Karakaş Yıldırım Ö.** (2019). Türkçede Metaforlar ve Metaforik Anlatımlar. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21 (4), 1085-1096.
- Dilçin, C.** (2009). *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi.* Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Dinçer, A.** (2017). Korku: Dili, Kavramlaşması, Kültürel Boyutu. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 6 (2), 769-798.
- Dinçoğlu, O.** (2003). *Türkçede Yabancı Terimler Sözlüğü.* İstanbul: İnkılap Yayınları.
- Doğan, D. M.** (2001). *Büyük Türkçe Sözlük.* (15. Bs.). Ankara: Vadi Yayınları.
- Eker, Ö.** (2021). *Kutadgu Bilig Metaforları* (Doktora tezi). Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- Ekman, P** (1970). Universal Facial Expressions of Emotion, *California Mental Health Research Digest*, 8 (4), 151-158.
- _____, (1999). Basic Emotions. In T. Dalgleish & M. J. Power (Eds.), *Handbook of Cognition and Emotion* (pp. 45-60). New York: Wiley.
- _____, (2003). *Emotions Revealed: Recognizing Faces and Feelings to Improve Communication and Emotional Life.* New York: Times Books.
- _____, (1999). Researching Metaphor. In L. Cameron & G. Low (Eds.) *Researching and Applying Metaphor* (pp. 29-48). United Kingdom: Cambridge University Press.

_____, (2017). *Metaphor Wars: Conceptual Metaphors in Human Life*. New York: Cambridge University Press.

Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zıllî, I. Kitap, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu - Dizini, (2006). (R. Dankoff, S. A. Kahraman ve Y. Dağlı Haz.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zıllî, II. Kitap Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini (1999). (Z. Kurşun, S. A. Kahraman ve Y. Dağlı), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zıllî, III. Kitap Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 305 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu - Dizini, (1999). (S. A. Kahraman - Y. Dağlı Haz.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zıllî, IV. Kitap, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 305 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini (2001). (Y. Dağlı ve S. A. Kahraman Haz.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Gemici, H. İ. (2021). *Garipnamede Aşk Metaforları* (Yüksek lisans tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Gen, S. (2014). Yusuf Atılgan'ın Öykülerinde Kapsayıcı Metaforlar, *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23 (1), 161-176.

Gibbs, R. W. (2008). Metaphor And Thought: The State of The Art The. In R. W. Gibbs (Ed.), *Cambridge Handbook of Metaphor and Thought* (pp. 3-17). New York: Cambridge University Press.

Giora, R. (1997). Understanding Figurative and Literal Language: The Graded Salience Hypothesis. *Cognitive Linguistics*, 8 (3), 183-206.

Goatly, A. (2005). *The Language Of Metaphors*. London and New York: Routhledge.

Goud, N. H. (2005). Courage: Its Nature and Development. *Journal of Humanistic Counseling, Education and Development*, 44 (1), 102-116.

Göğüş, B. (1998) *Anlatım Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Kurtuluş Ofset.

Gökçe, Ö. (2020). *Korece ve Türkçe Mutluluk ve Üzüntü Metaforlarındaki Benzerlik ve Farklılıklar* (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Gökçe, S. Metaphorical and Metonymical Heart in Turkish: Kalp and Yürek, *Dil ve Edebiyat Araştırmaları (DEA)*, (24), 279-301.

Güneş, H. (2009). *Mehmet Rifat Mecâmiü'l-Edeb Birinci Cilt (İnceleme-Metin)* (Doktora tezi). Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.

Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bağdad - Basra - Bitlis - Diyarbakır - Isfahan - Malatya - Mardin - Musul - Tebriz - Van (4. Kitap, 2. Cilt), (2010). (S. A. Kahraman ve Y. Dağlı Haz.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi: Bağdad - Basra - Bitlis - Diyarbakır - Isfahan - Malatya - Mardin - Musul - Tebriz - Van (4. Kitap, 1. Cilt), (2010). (S. A. Kahraman ve Y. Dağlı Haz.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit (2. Cilt, 1. Kitap), (2005). (S. A. Kahraman ve Y. Dağlı Haz.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit (2. Cilt, 2. Kitap), (2005). (S. A. Kahraman ve Y. Dağlı Haz.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: İstanbul (1. Cilt, 1. Kitap), (2003), (S. A. Kahraman ve Y. Dağlı Haz.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: İstanbul (1. Cilt, 2. Kitap), (2003), (S. A. Kahraman ve Y. Dağlı Haz.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Konya-Kayseri-Antakya-Şam-Urfa-Maraş-Sivas-Gazze-Sofya-Edime (3. Cilt, 1. Kitap), (2006). (S. A. Kahraman ve Y. Dağlı Haz.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Konya-Kayseri-Antakya-Şam-Urfa-Maraş-Sivas-Gazze-Sofya-Edirne (3. Cilt, 2. Kitap), (2006). (S. A. Kahraman ve Y. Dağlı Haz.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Havelock. E. A. (1967). *Preface to Plato*. New York: Grosset & Dunlap.

Izard C.E. & Brian A. (2000). Motivational, organizational, and regulatory functions of discrete emotions. In M. Levis, J. M. Haviland-Jones (Eds.) *Handbook of emotions* (pp. 253-264) NewYork/ London: The Guilford Press.

Izard, C. E. (1977) *Human Emotions*. New York: Plenum Press.

İsmail Ankaravî (1867). *Miftâhul'l- Belâga ve Misbâhu'l- Fesâha*. İstanbul: Tasvir-i Efkar Matbaası.

Kaba, İ. (2019). Stres, Ruh Sağlığı ve Stres Yönetimi: Güncel Bir Gözden Geçirme, *Akademikbakış Dergisi*, (73), 63-81.

Kemal Yunusoğlu, M. (2015). Yönelim Metaforları ve Kültürel Temelleri, *Turkish Studies*, 10 (8), 1627-1642.

Koca Sarı, S. (2012) *Kutadgu Bilig'de Metafor* (Yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Kocakaplan, İ. (2014). Açıklamalı Edebi Sanatlar. İstanbul: Türk Edebiyat Vakfı.

Kövecses, Z. (1986). *Metaphors of Anger, Pride and Love: A Lexical Approach to The Structure of Concepts*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

_____, (2000). *Metaphor and Emotion: Language, Culture, and Body in Human Feeling*. Cambridge: Cambridge University Press.

_____, (2005). *Metaphor in Culture: Universality and Variation*. Cambridge: Cambridge University Press.

_____, (2010). *Metaphor. A Practical Introduction*. Oxford: Oxford University Press.

_____, (2017). Conceptual Metaphor Theory. In E. Semino & Z. Demjén (Eds.) *Routledge Handbook of Metaphor* (pp. 13-27). Oxfordshire: Routledge.

- Kubbealtı Lugatı** (t.y.). “Berî”, Erişim: 21 Temmuz, 2023, <http://lugatim.com/s/ber%C3%AE>
- _____, “Ber-zemin”, Erişim: 13 Aralık, 2023, <http://lugatim.com/s/ber-zemin>
- _____, “Bi-huş”, Erişim: 26 Kasım, 2023, <http://lugatim.com/s/B%C3%8EHU%C5%9E>
- _____, “Büryan”, Erişim: 09 Ağustos, 2023, <http://lugatim.com/s/B%C3%9C%RYAN%E2%80%93B%C4%B0RYAN>
- _____, “Uruk”, Erişim: 25 Kasım, 2023, <https://lugatim.com/s/uruk>
- _____, “Can”, 18 Nisan, 2024, <http://lugatim.com/s/CAN>
- _____, “Cân-berâber”, Erişim: 30 Temmuz, 2023, <http://lugatim.com/s/can>
- _____, “Can-perver”, Erişim: 25 Temmuz, 2023, <http://lugatim.com/s/can-perver>
- _____, “Ciğer-sûz”, Erişim: 09 Ağustos, 2023, <http://lugatim.com/s/can>
- _____, “Çak olmak”, Erişim: 25 Kasım, 2023, <https://lugatim.com/s/%C3%A7ak>
- _____, “Dâğ”, Erişim: 10 Ağustos, 2023, <http://lugatim.com/s/D%C3%82%C4%9E>
- _____, “Dem-beste”, Erişim: 26 Kasım, 2023, <http://lugatim.com/s/dem-beste>
- _____, “Dil-haste”, Erişim: 16 Ocak, 2024, <http://lugatim.com/s/dil>
- _____, “Dil-nüvâz”, Erişim: 29 Kasım, 2023, <http://lugatim.com/s/dil-n%C3%BCvaz>
- _____, “Dil-teng”, Erişim: 27 Ocak, 2024, <http://lugatim.com/s/dil>
- _____, “Engüş ber-dehan”, Erişim: 09 Ağustos, 2023, <http://lugatim.com/s/Eng%C3%BC%C5%9Ft>
- _____, “Geğrek”, Erişim: 05 Aralık, 2023, <http://lugatim.com/s/ge%C4%9Frek>
- _____, “Germ-â-germ”, Erişim: 26 Temmuz, 2023, <http://lugatim.com/s/Germ-%C3%A2-germ>
- _____, “Germiyet”, Erişim: 25 Temmuz, 2023, <http://lugatim.com/s/Germiyet>

- _____, “Gussa”, Erişim: 11 Ağustos, 2023, <http://lugatim.com/s/gussa>
- _____, “Hâkister”, Erişim: 21 Ağustos, 2023, <http://lugatim.com/s/H%C3%82K%C4%B0STER>
- _____, “Handan”, Erişim: 25 Temmuz, 2023, <http://lugatim.com/s/handan>
- _____, “Hayran”, Erişim: 03 Aralık, 2023, <http://lugatim.com/s/hayran>
- _____, “Hîre”, Erişim: 26 Kasım, 2023, <http://lugatim.com/s/hire>
- _____, “İhata”, Erişim: 22 Şubat, 2024, <http://lugatim.com/s/%C4%B0H%C3%82TA>
- _____, “İhata”, Erişim: 22 Şubat, 2024, <http://lugatim.com/s/%C4%B0H%C3%82TA>
- _____, “İhtiram”, Erişim: 12 Mart, 2024, <http://lugatim.com/s/ihitiram>
- _____, “İhtiram”, Erişim: 12 Mart, 2024, <http://lugatim.com/s/ihitiram>
- _____, “İnkıbaz”, Erişim: 11 Ağustos, 2023, <http://lugatim.com/s/%C4%B0NKIBAZ>
- _____, “İnşirâh”, Erişim: 07 Aralık, 2023, <http://lugatim.com/s/in%C5%9Firah>
- _____, “Jeng”, Erişim: 28 Ocak, 2024, <http://lugatim.com/s/jeng>
- _____, “Kebâb”, Erişim: 14 Ocak, 2024, <http://lugatim.com/s/KEBAB>
- _____, “Kesâfet”, Erişim: 25 Ocak, 2024, <http://lugatim.com/s/KES%C3%82FET>
- _____, “Küşâde”, Erişim: 26 Temmuz, 2023, <http://lugatim.com/s/k%C3%BC%C5%9Fade>
- _____, “Mağz”, Erişim: 11 Kasım, 2023, <http://lugatim.com/s/ma%C4%9Fz>
- _____, “Mebhût”, Erişim: 26 Temmuz, 2023, <http://lugatim.com/s/MEBHUT>
- _____, “Muğber”, Erişim: 10 Ağustos, 2023, <http://lugatim.com/s/mu%C4%9Fber>
- _____, “Perişan olmak”, Erişim: “perişan”, 25 Kasım, 2023, <http://lugatim.com/s/peri%C5%9Fan>

- _____, “Perişan”, Erişim: 16 Ocak, 2024, <http://lugatim.com/s/PER%C3%8E%C5%9EAN>
- _____, “Pür-melâl”, Erişim: 11 Ağustos, 2023, <http://lugatim.com/s/p%C3%BCr>
- _____, “Rûgerdan”, Erişim: 26 Temmuz, 2023, <http://lugatim.com/s/R%C3%9BGERDAN%E2%80%93RUYGERDAN>
- _____, “Rûmâl”, Erişim: 30 Temmuz, 2023, <http://lugatim.com/s/R%C3%9BMAL%E2%80%93RUYMAL>
- _____, “Safâ”, Erişim: 26 Temmuz, 2023, <http://lugatim.com/s/SAF%C3%82%E2%80%93SEF%C3%82>
- _____, “Ser”, Erişim: 13 Aralık, 2023, <http://lugatim.com/s/SER>
- _____, “Ser-gerdan”, Erişim: 26 Kasım, 2023, <http://lugatim.com/s/sergerdan>
- _____, “Şâd-merg”, Erişim: 26 Temmuz, 2023, <http://lugatim.com/s/%C5%9Fad-merg>
- _____, “Tarumar olmak”, Erişim: 25 Kasım, 2023, <http://lugatim.com/s/tarumar>
- _____, “Vâlih”, Erişim: 03 Aralık, 2023, <http://lugatim.com/s/valih>
- _____, “Vîran” Erişim: 10 Ağustos, 2023, <http://lugatim.com/s/V%C3%8ERAN>
- _____, “Zehre-dar”, Erişim: 16 Haziran, 2023, <https://lugatim.com/s/zehre>
- _____, “Zevî”, Erişim: 13 Aralık, 2023, <http://lugatim.com/s/ZEV%C3%8E>

Kudret, C. (2003). *Örneklerle Edebiyat Bilgileri*. Ankara: İnkılap Kitabevi.

Küçük, O. (2016). *Çağdaş Metafor Teorisi: George Lakoff ve Mark Johnson* (Yüksek lisans tezi). Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.

Lakoff, G. & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.

_____, (1999). *Philosophy in the Flesh: the Embodied Mind & its Challenge to Western Thought*. New York: Basic Books.

_____, (2015). *Metaforlar Hayat, Anlam ve Dil*. (G. Y. Demir Çev.). İstanbul: İthaki Yayınları.

Lakoff, G. & Kövecses, Z. (1987). The Cognitive Model of Anger Inherent in American English. In D. Holland & N. Quinn (Eds.), *Cultural Models in Language and Thought* (pp. 195–221). Cambridge University Press.

Lakoff, G. & Turner, M. (1989). *More Than Cool Reason: A Field Guide To Poetic Metaphor*. Chicago and London: The University of Chicago Press.

Lakoff, G. (1987). *Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. Chicago: University of Chicago Press.

_____, (1992). The Contemporary Theory of Metaphor. In A. Ortony (Ed.), *Metaphor and Thought* (2nd. ed., pp. 202-255). New York: Cambridge University Press.

_____, (2008). The Neural Theory of Metaphor. In R. W. Gibbs (Ed.), *Cambridge Handbook of Metaphor and Thought* (pp. 17-39). New York: Cambridge University Press.

Macit, M. ve Soldan, U. (2017). *Edebiyat Bilgi ve Teorileri El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları.

Mahon, J. E. (1999). Getting your sources right: What Aristotle didn't say. In L. Cameron & G. Low (Eds.) *Researching and Applying Metaphor* (pp. 69-80). United Kingdom: Cambridge University Press.

Mauss, I. B. & Robinson, M. D. (2010). Measures of Emotion: A review. In J. De Houwer & D. Hermans (Eds.), *Cognition and Emotion: Reviews of current research and theories* (pp. 99–127). Psychology Press.

Morgan, C.T. (1999). *Psikolojiye Giriş*. (S. Karakaş, Çev.), Ankara: Hacettepe Psikoloji Bölümü Yayınları.

Muallim Naci (1996). *İstilahât-ı Edebiyye*. İstanbul: Risale Yayınları.

Nagy, W. (1974). *Figurative Patterns and Redundancy in the Lexicon*. (Doctoral dissertation). University of California at San Diego.

- Navarro, J. I.** (2013). The Psychology of Hatred, *The Open Criminology Journal*, (6), 10-17.
- Reddy, M.** (1979). The Conduit Metaphor: A case of frame conflict in our language about language. In A. Ortony (Ed.), *Metaphor and Thought* (pp. 164-201). Cambridge: Cambridge University Press.
- Olgun, T.** (1973) *Edebiyat Lügatı*. (K. E. Kürkçüoğlu, Haz.), İstanbul: Enderun Yayınları.
- Onay, A. T.** (1996). *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*. İstanbul: MEB Yayınları.
- Onu, D., Kessler, T., & Smith, J. R.** (2016). Admiration: A Conceptual Review. *Emotion Review*, 8 (3), 218-230.
- Ortony, A. & Turner, T. J.** (1990). What's basic about basic emotions? *Psychological Review*, 97 (3), 315-331.
- Ortony, A.** (1993). Metaphor, Language and Thought. In A. Ortony (Ed.) *Metaphor and Thought* (pp. 1-17). Cambridge: Cambridge University Press.
- Öncül, R.** (2000), *Eğitim ve Eğitim Bilimleri Sözlüğü*, İstanbul: MEB Yayınları.
- Özdemir, E.** (1990). *Örnekli-Açıklamalı Edebiyat Bilgileri Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Özevren, M. S.** (2019) Kutadgu Bilig’de “iyi olan yukarıda, kötü olan aşağıda metaforu” üzerine, *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* (5), 69-76.
- Putman, D.** (2001). The Emotions of Courage. *Journal of Social Philosophy*, 32 (4), 463-470.
- Recâizâde Mahmud Ekrem** (1881). *Ta’lîm-i Edebiyat*. İstanbul: Mihran Matbaası.
- Ricoeur, P.** (2004) *The Rule Of Metaphor, Multi-disciplinary Studies of Creation of Meaning in Language*, (R. Czerny, K. Mclaughlin & J. Costello, Trans.). London and New York: Rauthledge.
- Saraç, Y.** (2013). *Klasik Edebiyat Bilgisi*. İstanbul: Gökkuşbu Yayınları.
- Sarı, C.** (2016). Deyimlerde Aşağı/Yukarı Yönelim Metaforu, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9 (44), 212-216.

- Schachter, S., & Singer, J.** (1962). Cognitive, social, and physiological determinants of emotional state. *Psychological Review*, 69 (5) 379-399.
- Shaver, P., Schwartz, J., Kirson, D., & O'Connor, C.** (1987). Emotion knowledge: Further exploration of a prototype approach. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52 (6), 1061-1086.
- Sinha, R., Lovallo, W. R., & Parsons, O. A.** (1992). Cardiovascular differentiation of emotions. *Psychosomatic Medicine*, 54(4), 422-35.
- Soydan, S.** (2017). Çağatay Türkçesinin Bazı Eserlerinde Tespit Edilen Metaforlar. *International Journal of Language Academy*, 5 (1), 135-160.
- Steen, G.** (2011). The Contemporary Theory of Metaphor - Now New And Improved. *Review of Cognitive Linguistics*, 9 (1), 26-64.
- Sternberg, R. J.** (2008) *The Nature of Hate*. Cambridge and New York: Cambridge University Press.
- Süleyman Paşa** (1874). *Mebânü'l-İnşâ*. İstanbul: Mekteb-i Fünûn Hazret-i Şâhâne Matbaası.
- Şahan, K.** (2017). Metafor Ne Değildir? *Kesit Akademi Dergisi*, (8), 166-176.
- Şahin, M.** (2019). Korku, Kaygı ve Kaygı (Anksiyete) Bozuklukları, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*, 6 (10), 117-135.
- Şemseddin Sâmî.** (2015). *Kâmus-ı Türki* (İkinci baskı). İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Şerifoğlu, Y.** (2011). *Türkiye Türkçesi ile Kırgız Türkçesindeki Mutluluk/Mutsuzluk Kavramı ile İlgili Fiil ve Deyimlerde Anlam İlişkisi* (Doktora tezi), Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Tan, A.** (2021). Bir Bilgi Kaynağı Olarak Duygu-Akıl İlişkisi, *Atlas Ulusal Sosyal Bilimler Dergisi*, 5 (6), 1-32.
- Tarhan, N.** (2002) *Mutluluk Psikolojisi*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Turner, M.** (1987). *Death is The Mother of Beauty: Mind, Metaphor, Criticism*. Cambridge: University of Chicago Press.

Türk Dil Kurumu, Güncel Türkçe Sözlük (t.y.). “(Birine bir yeri) dar etmek”, Erişim: 10 Ağustos, 2023, <https://sozluk.gov.tr/>

_____, “Akli başından gitmek”, Erişim: 11 Kasım, 2023, <https://sozluk.gov.tr/>

_____, “Canıgönülden”, Erişim: 11 Ağustos, 2023, <https://sozluk.gov.tr/>

_____, “Ciğeri yanmak”, Erişim: 09 Ağustos, 2023, <https://sozluk.gov.tr/>

_____, “Çekmek”, Erişim: 17 Aralık, 2023, <https://sozluk.gov.tr/>

_____, “Gam yememek”, Erişim: 10 Ağustos, 2023, <https://sozluk.gov.tr/>

_____, “Gözünü kan bürümek”, Erişim: 10 Mart, 2024, <https://sozluk.gov.tr/>

_____, “Hazmetmek”, Erişim: 17 Ocak, 2024, <https://sozluk.gov.tr/>

_____, “-i yakmak”, Erişim: 09 Ağustos, 2023, <https://sozluk.gov.tr/>

_____, “İncinmek”, Erişim: 16 Ocak, 2024, <https://sozluk.gov.tr/>

_____, “Kalbe dokunmak”, Erişim: 11 Ağustos, 2023, <https://sozluk.gov.tr/>

_____, “Merhamet”, Erişim: 25 Şubat, 2024, <https://sozluk.gov.tr/>

_____, “Metafor”, Erişim: 03 Mayıs, 2023, <https://sozluk.gov.tr/>

_____, “Saçını başını yolmak”, Erişim: 30 Ocak, 2024, <https://sozluk.gov.tr/>

_____, “Saygı”, 11 Mart, 2024, <https://sozluk.gov.tr/>

_____, “Şiddet”, Erişim: 15 Ocak, 2024, <https://sozluk.gov.tr/>

_____, “Telaş”, Erişim: 22 Mart, 2024, <https://sozluk.gov.tr/>

_____, “Telaşlanmak”, Erişim: 22 Mart, 2024, <https://sozluk.gov.tr/>

Türkçapar, H. (2004). Anksiyete Bozukluğu ve Depresyonun Tanısal İlişkileri, *Klinik Psikiyatri*, 4, 12-16.

Uğur, N. (2014). *Anlamanın Bulanık Sularında Düzanlam, Yananlam, Düzdeğişmece, Eğretilenme...* Ankara: Kurgu Kültür Merkezi Yayınları.

- Wierzbicka, A.** (1992). Defining Emotion Concepts. *Cognitive Science*, 16 (4), 539-581.
- Yaylagül, Ö.** (2010). Divânu Lugâti't-Türk'te Yer Alan Atasözlerindeki Metaforlar, *Millî Folklor*, 22 (85), 112-121.
- Yetiş, K.** (1996). *Talîm-i Edebiyat'ın Retorik ve Edebiyat Nazariyâtı Sâhasında Getirdiği Yenilikler*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı.
- Yu, N.** (2008). Metaphor from Body and Culture. In R. W. Gibbs (Ed.), *Cambridge Handbook of Metaphor and Thought* (pp. 247-262). New York: Cambridge University Press.
- Yüceol Özözen, M.** (2019). Türkiye Türkçesinde Akıl Metaforları Üzerine Bir Değerlendirme, *International Journal of Language Academy*, 7 (1), 340-359.